

De opkomst en verspreiding van *als* in plaats van *dan* in de comparatieve en uitsluitende betekenis

Universiteit Leiden

Masterscriptie Linguistics (30 ECTS)

Door: Anoenk Dubois (s0942588)

Begeleider: dr. G.J. Rutten

Tweede lezer: dr. T.A. Simons

Datum: 26 november 2015

Samenvatting

Deze scriptie richt zich op de vraag welke factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van *als* in plaats van *dan* hebben beïnvloed in comparatiefconstructies en in de betekenis van 'behalve'. Hoewel uit onderzoek naar het hedendaagse Nederlands naar voren komt dat het gebruik van *als* in comparatiefconstructies beïnvloed wordt door de regionale en sociale achtergrond van de taalgebruiker en de betekenis waarin het voegwoord wordt gebruikt (comparatief of uitsluitend), is het onduidelijk welke factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van deze variant beïnvloed hebben. Daarom wordt in deze scriptie nagegaan welke factoren hierop van invloed zijn geweest. Het onderzoek wordt uitgevoerd op het gebied van de historische sociolinguïstiek, wat inhoudt dat ervan uitgegaan wordt dat de keuze voor *als* of *dan* samenhangt met genrevariatie, regionale variatie, klassevariatie, gendervariatie en leeftijdsvariatie. Ook wordt de rol van de betekenis van het voegwoord nagegaan.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden, is onderzoek verricht door middel van twee verschillende corpora. Ten eerste is gebruikgemaakt van literair en ambtelijk tekstmateriaal afkomstig uit diverse regio's (Holland, Brabant en Vlaanderen) vanaf 1300 tot 1800. Door middel van dit corpus kon worden bepaald wat de invloed van genrevariatie, regionale variatie en de specifieke betekenis van het voegwoord op de opkomst en de verspreiding van *als* is geweest. Omdat frequent gebruik van *als* tussen 1550 en 1600 lijkt te zijn opgekomen in literaire tekstgenres en in comparatiefconstructies, met name in combinatie met de woorden 'meer' of 'minder', lijkt de conclusie getrokken te kunnen worden dat een genre-effect, een semantisch effect en een lexicaal effect de opkomst van *als* hebben beïnvloed.

Ten tweede is gebruikgemaakt van persoonlijk en zakelijk briefmateriaal uit de 17^e en de 18^e eeuw. Op deze manier kon worden bepaald in hoeverre de sociale variabelen gender, klasse en leeftijd met de verspreiding van *als* samenhangen. Tevens was dit materiaal geschikt om te bepalen in hoeverre de betekenis van het voegwoord, genrevariatie en regionale variatie een rol heeft gespeeld bij de verspreiding van *als* in geschreven teksten die dichter bij de spreektaal staan dan literair en ambtelijk tekstmateriaal. Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat in de 17^e eeuw een gendereffect, een sociaal effect, een leeftijdseffect, een genre-effect en een semantisch effect van invloed zijn geweest op de verspreiding, en lijkt in de 18^e eeuw van een sociaal en regionaal effect sprake te zijn geweest.

Inhoud

1 Inleiding	blz. 5
2 Literatuuronderzoek	blz. 8
2.1 <i>Betekenisontwikkeling van dan</i>	blz. 8
2.2 <i>Opkomst van als</i>	blz. 11
2.3 <i>Voorschriften als/dan voor het geschreven Nederlands</i>	blz. 15
2.4 <i>Sociolinguïstisch onderzoek</i>	blz. 18
2.4.1 <i>Sociolinguïstisch onderzoek in het hedendaagse Standaardnederlands</i>	blz. 18
2.4.2 <i>Overige sociolinguïstische variabelen</i>	blz. 21
2.5 <i>Samenvatting</i>	blz. 23
2.6 <i>Vervolgonderzoek</i>	blz. 24
3 Corpusonderzoek: literair en ambtelijk tekstmateriaal (1300-1800)	blz. 25
3.1 <i>Hypothese</i>	blz. 25
3.2 <i>Methode</i>	blz. 27
3.2.1 <i>Samenstelling corpus</i>	blz. 27
3.2.2 <i>Analysemethode</i>	blz. 28
3.2.3 <i>Beperkingen</i>	blz. 30
3.3 <i>Resultaat</i>	blz. 30
3.3.1 <i>Invloed van de context</i>	blz. 32
3.3.2 <i>Invloed van het tekstgenre</i>	blz. 35
3.3.3 <i>Invloed van de regio</i>	blz. 38
3.4 <i>Verklaring van de onderzoeksresultaten</i>	blz. 40
3.5 <i>Samenvatting</i>	blz. 41
4 Corpusonderzoek: persoonlijk en zakelijk briefmateriaal (1665-1784)	blz. 43
4.1 <i>Methode</i>	blz. 44
4.1.1 <i>Samenstelling corpus</i>	blz. 44
4.1.2 <i>Analysemethode</i>	blz. 45
4.1.3 <i>Beperkingen</i>	blz. 49
4.2 <i>Hypothese</i>	blz. 50
4.3 <i>Resultaat</i>	blz. 52
4.4 <i>Resultaat: 17^e eeuw</i>	blz. 55
4.4.1 <i>Formulaire context</i>	blz. 55
4.4.2 <i>Invloed van de sociale klasse en gender</i>	blz. 57
4.4.3 <i>Invloed van de leeftijd en gender</i>	blz. 59
4.4.4 <i>Invloed van de regio</i>	blz. 60
4.4.5 <i>Invloed van het tekstgenre</i>	blz. 62

4.4.6 <i>Invloed van de context</i>	blz. 63
4.5 <i>Resultaat: 18^e eeuw</i>	blz. 64
4.5.1 <i>Invloed van de sociale klasse en gender</i>	blz. 64
4.5.2 <i>Invloed van de leeftijd en gender</i>	blz. 66
4.5.3 <i>Invloed van de regio</i>	blz. 68
4.5.4 <i>Invloed van het tekstgenre</i>	blz. 70
4.5.5 <i>Invloed van de context</i>	blz. 71
4.6 <i>Verklaring van de onderzoeksresultaten</i>	blz. 72
4.7 <i>Samenvatting</i>	blz. 73
5 Discussie	blz. 75
5.1 <i>Onderzoeksuitkomsten</i>	blz. 75
5.2 <i>Onderzoeksbependingen</i>	blz. 76
6 Conclusie	blz. 79
Bibliografie	blz. 81
Bijlage 1: ambtelijke teksten 1300-1800	blz. 86
Bijlage 2: literaire teksten 1300-1800	blz. 106
Bijlage 3: familiebrieven 17^e en 18^e eeuw (<i>als</i>)	blz. 144
Bijlage 4: familiebrieven 17^e en 18^e eeuw (<i>dan</i>)	blz. 163
Bijlage 5: zakelijke brieven 17^e en 18^e eeuw	blz. 174

1 Inleiding

In het hedendaagse Standaardnederlands heeft het voegwoord¹ *dan* een exclusieve of uitsluitende functie en kan het gebruikt worden in de betekenis van ‘behalve’. *Dan* volgt na de woorden ‘ander(s)’, zoals in voorbeeld (1), en ‘niets’ en ‘niemand’, waarbij ‘ander(s)’ kan worden weggelaten, zoals in voorbeeld (2):

(1) Heeft Joris nog **andere** vriendinnen **dan** Greet, Katrijn en Lotte?

(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/1327>)

(2) Dat computerprogramma brengt **niets (anders) dan** ellende.

(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/1327>)

Behalve om exclusie aan te geven, dient dit voegwoord volgens de hedendaagse normatieve grammatica gebruikt te worden wanneer bij een vergelijking van een ongelijkheid sprake is. Dit is het geval na een vergrotende trap zoals in voorbeeld (3) en na het woord ‘ander(s)’, waarbij het voegwoord in dit geval geen bovengenoemde uitsluitende functie heeft, zoals in voorbeeld (4):

(3) De vraag was **groter dan** het aanbod.

(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/354>)

(4) Willem en Hendrik zaten ergens **anders dan** ik.

<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/1327>

Wanneer in een vergelijking sprake is van gelijkheid dient in de hedendaagse standaardtaal volgens de normatieve grammatica echter het voegwoord *als* gebruikt te worden, zoals in voorbeeld (5):

(5) De vraag was **even groot als** het aanbod.

(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/1327>)

Hoewel dit onderscheid tussen *als* en *dan* wordt voorgeschreven volgens de normen van het Standaardnederlands, kan enige variatie aangetroffen worden in het gebruik van deze voegwoorden, voornamelijk buiten het geschreven Nederlands (Stroop, 2010: 39). *Als* komt regelmatig voor in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’.

---

¹ Omdat bij voegwoorden in comparatiefconstructies na het voegwoord een zinsdeel volgt en geen (zichtbare) hele zin, is in strikte zin echter geen sprake van een voegwoord in dergelijke constructies. Er zou ook van een voorzetsel sprake kunnen zijn, wat zou verklaren waarom een daaropvolgend pronomen regelmatig in de vorm van een accusatief verschijnt (bijvoorbeeld “hij is jonger dan *hen*” in plaats van “hij is jonger dan *zij*”) (Barbiers et al., 2005: 13).

Het gebruik van *als* in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands hangt samen met verschillende sociolinguïstische factoren. Ten eerste hangt het feit dat *als* regelmatig wordt gebruikt in plaats van *dan* mogelijk samen met de regionale achtergrond van de taalgebruiker. Niet alleen lijkt de mate waarin *als* en *dan* voorkomen per dialect te verschillen (Barbiers et al., 2005: 13; Van der Sijs, 2011: 253), maar ook in het gesproken Standaardnederlands beïnvloedt regionale afkomst van de taalgebruiker mogelijk het gebruik van *als* of *dan* (Hubers & De Hoop, 2013).

Ten tweede lijkt de sociale achtergrond van de taalgebruiker samen te hangen met de keuze voor *als* of *dan* (Hubers & De Hoop, 2013). Het opleidingsniveau is mogelijk van invloed op de mate waarin *als* of *dan* voorkomt in het gesproken Nederlands van de taalgebruiker.

Naast deze variabelen die binnen de sociolinguïstiek worden onderzocht, hangt ten derde de context waarin het voegwoord wordt gebruikt samen met het gebruik van *als* of *dan*. Het gebruik van een negatief woord, wanneer sprake is van de betekenis ‘behalve’, lijkt in het gesproken of geschreven Standaardnederlands in mindere mate tot het gebruik van *als* te leiden dan wanneer van een comparatieve betekenis sprake is (Stroop, 2014: 454-455).

Hoewel het gebruik van *als* in het hedendaagse Nederlands beïnvloed lijkt te worden door variabelen zoals hierboven omschreven, is het onduidelijk welke factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van de nieuwe variant *als* in plaats van de historische variant *dan* beïnvloed hebben. In deze scriptie wordt daarom nagegaan welke factoren hierop van invloed zijn geweest. Dit onderzoek is voornamelijk georiënteerd op het gebied van de historische sociolinguïstiek, wat inhoudt dat ervan uitgegaan wordt dat de keuze voor *als* of *dan* met name afhangt van factoren die binnen dit onderzoeksgebied worden gebruikt, namelijk genrevariatie, regionale variatie, klassevariatie, gendervariatie en leeftijdsvariatie. Omdat uit de literatuur over het hedendaagse gebruik van *als* in de spreektaal eveneens blijkt dat de context of de betekenis van het voegwoord hierop van invloed is, wordt daarnaast deze variabele in dit onderzoek gebruikt. De onderzoeksvraag die in deze scriptie wordt gesteld is als volgt samen te vatten: *welke factoren hebben de opkomst en de verspreiding van het gebruik van als in plaats van dan beïnvloed?* Door de opkomst en de verspreiding van *als* in het verleden na te gaan, zou een bijdrage geleverd kunnen worden aan de verklaring voor het gebruik van deze variant in het hedendaagse Nederlands.

In hoofdstuk 2 van deze scriptie wordt onderzoek gedaan naar de literatuur over het gebruik van *als* of *dan* in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’. Daarbij komt als eerste de ontwikkeling van *dan* als adverbium van tijd naar het gebruik in een comparatiefconstructie en in de betekenis van ‘behalve’ aan de orde. Vervolgens wordt door middel van literatuuronderzoek nagegaan vanaf welke periode en door welke oorzaken *als* deze functies zou zijn gaan vervullen. Ten slotte wordt uiteengezet onder invloed van welke grammaticale voorschriften *dan* in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’ tot het Standaardnederlands zou zijn gaan behoren en welke

sociolinguïstische factoren een rol spelen bij het gebruik van *als* in comparatiefconstructies in de hedendaagse spreektaal.

Het vervolg van deze scriptie bestaat uit corpusonderzoek.² In eerder onderzoek naar de opkomst van *als* wordt gesteld dat deze variant na 1550 is opgekomen in literaire teksten in comparatiefconstructies. Het onderzoek naar de opkomst van *als* heeft zich echter niet tot nauwelijks gericht op het voegwoord in de betekenis van 'behalve'. Daarnaast is het onbekend in hoeverre de factoren die samenhangen met het gebruik van *als* in het hedendaagse Standaardnederlands en overige variabelen de opkomst en de verspreiding van deze variant in plaats van *dan* beïnvloed hebben. In hoofdstuk 3 wordt daarom door middel van corpusonderzoek nagegaan in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten en wat de invloed van genrevariatie, regionale variatie en de specifieke betekenis van het voegwoord op de opkomst en de verspreiding van deze nieuwe variant is geweest. Daarbij wordt gebruikgemaakt van tekstsoorten waarvan vanaf de periode van het Middelnederlands voldoende materiaal bewaard is gebleven, namelijk literair en ambtelijk tekstmateriaal afkomstig uit diverse regio's (Holland, Brabant en Vlaanderen) vanaf 1300 tot 1800.

Omdat van de ambtelijke teksten niet bekend is wie deze heeft geschreven en de literaire teksten afkomstig zijn van een homogene groep auteurs wat betreft leeftijd, gender en sociale klasse, is dit tekstmateriaal niet geschikt om de invloed van deze sociale variabelen te bepalen. In hoofdstuk 4 wordt daarom door middel van persoonlijk en zakelijk briefmateriaal van een heterogene groep briefschrijvers bepaald in hoeverre de betreffende sociale variabelen met de verspreiding van *als* samenhangen. Ook wordt in dit hoofdstuk bepaald in hoeverre de betekenis van het voegwoord, genrevariatie en regionale variatie een rol heeft gespeeld in de mate waarin het gebruik van *als* zich heeft verspreid in geschreven teksten die dichter bij de spreektaal staan dan literair en ambtelijk tekstmateriaal. Omdat er slechts voldoende relevant briefmateriaal bewaard is gebleven vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw, biedt dit briefmateriaal echter uitsluitend duidelijkheid over de verspreiding van het gebruik van *als* en niet over de opkomst ervan.

Hoofdstuk 5 beslaat de discussie van dit onderzoek. In dit hoofdstuk komt naar voren in hoeverre de onderzoeksresultaten overeenkomen met de verwachtingen en wat de waarde is van het verrichte corpusonderzoek en de gebruikte analysemethodes. Tevens worden de onderzoeksbependingen besproken en komen aanbevelingen voor vervolgonderzoek aan bod.

Ten slotte bevat hoofdstuk 6 het (voorlopige) antwoord op de vraag welke factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van *als* in plaats van *dan* hebben beïnvloed.

---

² In dit onderzoek is naast het gebruik van *als* in comparatiefconstructies en in de exclusieve functie, eveneens gelet op het gebruik van *dan* in gelijke vergelijkingen. Volgens Paardekooper (1950: 160) komt dit hypercorrecte gebruik immers al sinds eeuwen voor. In de corpora die voor dit onderzoek zijn gebruikt, zijn hiervan echter geen voorbeelden gevonden.

2 Literatuuronderzoek

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet wat uit de literatuur bekend is over het gebruik van *als* of *dan* in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’. In paragraaf 2.1 wordt nagegaan op welke wijze deze betekenissen van *dan* zijn opgekomen. In paragraaf 2.2 komt aan de orde waarom en in welke periode *als* deze functies zou zijn gaan vervullen. Paragraaf 2.3 beschrijft onder invloed van welke grammaticale voorschriften *dan* in deze betekenissen tot het Standaardnederlands zou zijn gaan behoren. In paragraaf 2.4 wordt beschreven welke soorten variatie binnen de historische sociolinguïstiek worden onderzocht en onder invloed van welke sociolinguïstische factoren *als* nog steeds voorkomt in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands. Ten slotte wordt de uitkomst van dit literatuuronderzoek samengevat in paragraaf 2.5 en wordt in paragraaf 2.6 toegelicht waar het vervolgonderzoek van deze scriptie uit bestaat.

2.1 Betekenisontwikkeling van dan

Dan zou volgens het *Van Dale groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005) en Philippa et al. (2003-2009) tussen de 10^e en 11^e eeuw met het achtervoegsel *-n* zijn gevormd uit een Indo-Europese aanwijzende voornaamwoordelijke stam, waarvan in het Nederlands ook *de*, *die* en *dat* stammen. De oorspronkelijke functie van *dan* is de temporele adverbiale functie (Philippa et al., 2003-2009; Rutten, 2012). Deze betekenis is te omschrijven als “op die tijd, in dat geval” (Philippa et al., 2003-2009) of volgens het *Van Dale groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005) als “op dat toekomstig tijdstip dat tevoren aangeduid is of uit het verband blijkt”, zoals in voorbeeld (6):

(6) Morgen hebben we vakantie, **dan** gaan we naar Scheveningen.

Het gebruik van *dan* in een comparatiefconstructie en in de betekenis van ‘behalve’ komt voort uit deze oorspronkelijke functie. In een vroeg stadium heeft *dan* nieuwe functies gekregen, waaronder het gebruik in een comparatiefconstructie en in de betekenis van ‘behalve’ (Rutten, 2012).

De opkomst van deze nieuwe betekenissen maakt deel uit van een Westgermaans patroon van grammaticalisatie (Philippa et al., 2003-2009; Rutten, 2012). Zowel het Nederlandse *dan* als het Duitse *denn/dann* als het Engelse *then/than* zijn immers gegrammaticaliseerd vanuit de oorspronkelijke temporele adverbiale functie en hebben onder andere de nieuwe functies gekregen in een comparatiefconstructie en in de betekenis van ‘behalve’. Om een comparatiefconstructie te vormen, is in het hedendaagse Standaardduits *als* sinds de 18^e eeuw de norm geweest, maar voor deze periode werden *dann* en *denn* eveneens veel gebruikt, ook in zeer formele tekstgenres (Rutten, 2012: 304). Ook zijn deze vormen nog steeds te vinden in dialecten en de alledaagse omgangstaal. Daarnaast zijn in de betekenis van ‘behalve’ naast *als* voorbeelden van *dann*, zoals in voorbeeld (7) uit de 16^e

eeuw, of *denn*, zoals in voorbeeld (8) uit ca. 1200, te vinden het in historische Duits (Rutten, 2012: 304-305).

(7) dieses folkh get gar nackhet unnd ploß, **dann** ire weyber haben ire scham bedeckht

(8) nun ist hie niemen **denne** wir

Het tegenwoordige Standaardengels en –Nederlands wijken in dit opzicht af van het Duits. Alhoewel deze vormen regelmatig verwisseld worden voor *as* en *als*, wordt immers in het Standaardengels aan *than* en in het Standaardnederlands aan *dan* de voorkeur gegeven in de betekenis van een comparatief en ‘behalve’ (Rutten, 2012: 305). Zoals in het hedendaagse Standaardnederlands ook de voorkeur aan *dan* wordt gegeven in de comparatief en in de betekenis van ‘behalve’, wordt in het Engels *than* (of *then*) reeds in de oudst bekende geschriften regelmatig gebruikt in de comparatief en kan dit woord eveneens gebruikt worden in de betekenis van ‘behalve’, zoals in voorbeeld (9) uit 1585 en in voorbeeld (10) uit 1887:

(9) There is almost nothing left **then** a shadow therof

(10) There is nothing left for him **than** the blood that comes ... up to the horsebridles

Op welke wijze deze Westgermaanse betekenisverandering van *dan* zich heeft voltrokken vanuit de temporele adverbiale functie van het woord, is echter niet geheel duidelijk (Philippa et al., 2003-2009). Wat betreft het ontstaan van *dan* in comparatiefconstructies, is een constructie als “A is groter dan B” volgens Philippa et al. (2003-2009) historisch te interpreteren als “A is groter, en daarna B”. Volgens Rutten (2012: 307) heeft zowel het gebruik van *dan* na een comparatief als de betekenis ‘behalve’ zich waarschijnlijk ontwikkeld uit het temporele adverbium *dan* in een regulier proces van grammaticalisatie, waarbij woorden van tijd een functie van tekstmarkeerder ontwikkelen. Wat betreft het ontstaan van de betekenis van ‘behalve’, wordt de hypothese opgevoerd dat het temporele adverbium is geherinterpreteerd als het connectief ‘behalve’. Dit wordt geïllustreerd door middel van de volgende constructie uit ca. 1291–1300 (Rutten, 2012: 308):

(11)[*Nieman en es goet*]_{MC} [[*dan*]_{ADV} [*allene God*]_{SC}]_{MC}

(12) [*Nieman en es goet [dan allene God]*]_{SC}_{MC}

(13) [*Dus es soe ... Gegaen inden tempele ...] Ende niemene dan soe en blever inne*

In de eerste constructie in voorbeeld (11) drukt het temporele adverbium (ADV) *dan* sequentie uit en wordt een hoofdzin (main clause, MC) met een andere hoofdzin verbonden. Het adverbium *dan* zorgt voor inversie, maar omdat er geen sprake is van een werkwoord is een omkering van de gebruikelijke volgorde van zinsdelen niet relevant. In deze gevallen kan het adverbium geherinterpreteerd worden

zoals in de tweede constructie. In de tweede constructie in voorbeeld (12) is *dan* geherinterpreteerd als een connectief met de betekenis ‘behalve’. In deze constructie is *dan* het hoofd van een ingebedde zin (small clause, SC) in de hoofdzin. In de derde constructie in voorbeeld (13) is te zien dat er sprake is van een sterke syntactische verbondenheid, waarbij de ingebedde zin voor *dan* is geplaatst en *dan* deze direct met ‘niemene’ verbindt. Waar in de eerste constructie *dan* als een tekstuele markeerder functioneert, is in de tweede en derde constructie het subjectieve oordeel over de relatie tussen de ingebedde zin en de hoofdzin van belang: in de tweede constructie wordt benadrukt dat alleen God goed is, in de derde constructie dat alleen het betreffende personage aanwezig is (Rutten, 2012: 309).

Zowel de comparatieve als de uitsluitende betekenis hebben zich volgens Rutten (2012) dus ontwikkeld vanuit de oorspronkelijke temporele adverbiale functie. Na deze betekenisontwikkelingen heeft *dan* vervolgens nog uit een van beide betekenissen een tegenstellende betekenis (‘maar’) ontwikkeld. Hoewel in een comparatieve betekenis in zekere zin reeds sprake was van tegenstellende kracht omdat een constructie als *X is groter dan Y* te omschrijven is als *X is groot, maar Y is groter* (Rutten, 2012: 307), heeft de tegenstellende betekenis ‘maar’ zich waarschijnlijk vanuit de betekenis ‘behalve’ ontwikkeld, wat duidelijk wordt door middel van de volgende constructie uit 1374 (Rutten, 2012: 309):

(14)Hine gaf u weder gout no scout, **dan** hem berouden sine sonden

In voorbeeld (14) kan *dan* nog steeds als ‘behalve’ worden geïnterpreteerd. Echter, omdat na *dan* een hoofdzin volgt is het eveneens mogelijk om *dan* te interpreteren als nevenschikkende conjunctie met de betekenis van ‘maar’ die twee hoofdzinnen verbindt. Daarnaast is het connectief *dan* met de betekenis ‘behalve’ zodanig gegrammaticaliseerd dat het voorafgaande waarop de uitzondering betrekking heeft ook door middel van een bevestigende zin geformuleerd kan worden: een negatieve context is niet per definitie vereist, zoals blijkt uit voorbeeld (15), afkomstig uit een gedicht uit de 15e eeuw.

(15) Vrienden heb ic altijd vil, **dan** als ic my bedroeven wil

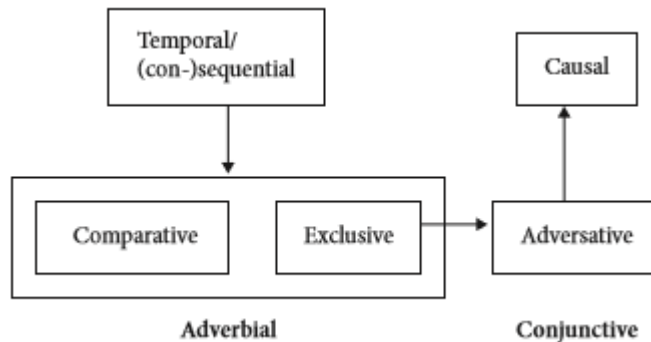
Herinterpretatie van *dan* als een tegenstellend nevenschikkend voegwoord en de uitbreiding van het gebruik van negatieve naar niet-negatieve contexten, maakten de tegenstellende betekenis ‘maar’ van *dan* mogelijk in het late Middelnederlands en het Vroegmodern Nederlands, zoals in voorbeeld (16) uit 1596 (Rutten, 2012: 310):

(16) De bomen zijn bynaest gelijk Pruym-boomen, **dan** hebben verscheyden bladeren

Uit de tegenstellende betekenis van *dan* is ten slotte nog een redengevende functie gevolgd, zoals in voorbeeld (17) uit ca. 1790-1791 (Rutten, 2012: 306).

(17) Tevooren zeide ik ... Nu zeg ik: het is eene stommigheid, **dan** diewelke dezelve geschreeven hebben, wisten er zoveel van als wij

De betekenisontwikkeling van *dan* is daarom schematisch samen te vatten door middel van figuur 1 (Rutten, 2012: 311):

Figuur 1: schematische weergave van de betekenisontwikkeling van *dan* vanuit de oorspronkelijke temporele adverbiale functie.

2.2 Opkomst van als

Het voegwoord *als* is in het Middelnederlands tussen 1200 en 1350 ontstaan uit het bijwoord *also* (Van der Horst, 2008: 279), wat in het Oudnederlands uit de combinatie *al + so* ontstaan is (Van der Horst, 2008: 500). Waarschijnlijk is de klemtoon van de tweede naar de eerste syllabe verschoven, waardoor *also* tot het fonologisch gereduceerde *alse* en vervolgens *als* is geworden.

In het Middelnederlands was volgens diverse woordenboeken *dan* het gebruikelijke voegwoord wat betreft comparatiefconstructies en uitzonderend gebruik, zoals in het hedendaagse Standaardnederlands het geval is. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* (Verwijs & Verdam, 1889, deel II) vermeldt voor de periode tussen 1250 en 1550 dat dit voegwoord in vier gevallen werd gebruikt. Naast een tegenstelling (in de betekenis van ‘maar’ of ‘maar alleen’) en in een tweeledige vraag (in de betekenis van ‘dan wel’ of ‘of wel’), wordt aangegeven dat *dan* functioneert als vergelijkende conjunctie na een comparatief en als een ontkennend woord (zoals ‘behalve’). Vermeld wordt dat in een comparatiefconstructie uitsluitend *dan* wordt gebruikt en nooit *als*. In hoeverre het gebruik van *als* in de betekenis ‘behalve’ wordt gebruikt tussen 1250 en 1550 wordt niet vermeld.

In het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (Pijnenburg et al., 2001) wordt voor de periode tussen 1200 en 1300 eveneens vermeld dat na een comparatief nooit *als* wordt aangetroffen. Ook blijft het gebruik van *als* in de betekenis ‘behalve’ opnieuw buiten beschouwing. Wel is er een voorbeeld

gevonden waarin *als* in een comparatieve betekenis na ‘ander(s)’ wordt gebruikt door de West-Vlaamse dichter Jacob van Maerlant, zoals in voorbeeld (18):

(18) magher es [hi] na den vader **anders als** i. pard algader

(Mager is hij (het muildier) als de vader, totaal **anders als** een paard.)

(*Der Naturen Bloeme*, 1287)

Het gebruik in de betekenis van ‘behalve’ blijft niet alleen in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* en in het *Middelnederlandsch Woordenboek* buiten beschouwing. Ook in de overige literatuur heeft onderzoek naar de opkomst van *als* in plaats van *dan* zich voornamelijk gericht op het voegwoord in combinatie met de comparatief. Zoals reeds in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* en in het *Middelnederlandsch Woordenboek* werd vermeld, wordt ook volgens Stoett (1889) in het Middelnederlands na de comparatief *dan* gebruikt, maar kwam *als* eveneens een enkele keer voor. Van de zes voorbeeldzinnen die worden gegeven, valt echter te betwijfelen of *als* daadwerkelijk in een comparatieve betekenis gebruikt is, omdat *als* eveneens of uitsluitend als ‘zoals’ opgevat kan of moet worden (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 260).

In het *Middelnederlandsch handwoordenboek* (Verwijs & Verdam, 1932: 37) wordt echter eveneens naar voren gebracht dat, hoewel *dan* het gebruikelijke voegwoord is, in het Middelnederlands soms ook *als(e)* aangetroffen kan worden in een comparatiefconstructie. Van de vier voorbeelden die worden gegeven kan opnieuw niet over alle uitspraken gezegd worden dat van een comparatieve betekenis sprake is, maar de voorbeelden (19) en (20) van respectievelijk de Brabantse schrijver Jan van Boendale en een anonieme Vlaamse dichter tonen het Middelnederlandse gebruik van *als* in een comparatiefconstructie aan (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 259-260):

(19) Doen droeghen si des overeen

Dat **beter** raet en vvaer gheen

Als dat men Gode aenriep

(*Boec vander wraken*, ca. 1350)

(20) Ic hads **liever** littel **als** vele

Want du sijs van fellen spele

(*Seghelijn van Jherusalem*, ca. 1330-1350)

Uit het geringe aantal voorkomens blijkt niet dat *als* in het Middelnederlands met *dan* concurreerde. De weinige voorbeelden van het gebruik van *als* in het Middelnederlands worden door Schenkeveld-Van der Dussen (1963: 261) verklaard doordat het voegwoord in de meeste gevallen na een negatie voorkomt. In deze gevallen wordt een ongelijkheid ontkend, wat overeenkomt met het bevestigen van een gelijkheid waarvoor *als* het gebruikelijke voegwoord is.

Onder andere volgens Stroop (2014: 447) en Van der Sijs (2004: 526) zou het voegwoord *dan* in een comparatiefconstructie pas in de tweede helft van de 16^e eeuw in onbruik zijn geraakt, en zou het gebruik van *als* zich hebben uitgebreid. Zowel om een vergelijking waarbij sprake is van een gelijkheid als om een vergelijking van twee ongelijkheden aan te duiden, werd vanaf deze periode *als* gebruikt, of *of* in zuidelijke dialecten (Van der Sijs, 2004: 526). Ook in het Duits werd vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw *als* zowel gebruikt om een vergelijking waarbij sprake is van een gelijkheid te omschrijven als een vergelijking van twee ongelijkheden.

Volgens Stroop (2010: 39-40) zou dit gebruik van *als* onder invloed van belangrijke auteurs zijn opgekomen in de geschreven taal, en mogelijk zou het zich nog sneller in de gesproken taal verspreid hebben. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (De Vries, Te Winkel et al., 1882-1998) vermeldt daarom voor de periode vanaf 1500 dat zowel *als* als *dan* gebruikt kan worden. In de 16^e eeuw zijn in de literatuur dan ook beide voegwoorden te vinden, waarvan door middel van zoekacties naar de betreffende voegwoorden via de websites www.books.google.nl en www.dbnl.org een aantal voorbeelden zijn te achterhalen. Zo schrijft rederijker Matthijs de Castelein bijvoorbeeld:

(21) O beelde soet,
Ghy zijt zoo goet,
Ueel **beter dan** my magh aenclen:
Dies ducht ic suldy my begheuen.
(*Diversche liedekens*, 1574)

In voorbeeld (21) wordt *dan* gebruikt om een comparatief te vormen. Een aantal jaren later wordt door de Vlaamse rederijker Karel van Mander in een comparatiefconstructie echter *als* gebruikt, zoals in voorbeeld (22), alhoewel *dan* ook veelvuldig voorkomt in het taalgebruik van deze auteur, zoals in voorbeeld (23):

(22) Noch een ruste bequame
Is voor Gods volck present,
Beter als in Canaan,
Maer in des Heeren name
Soo wie hem recht bekent,
Sonder wijcken daer van,
Sijn hope worden kan
Levendigh ende krachtigh
Met 'sHeeren vrede goet,
Namaels te zijn deelachtigh
Der sielen ruste soet.

(*Dat hooghe liedt Salomo, met noch andere gheestelycke liedekens, 1595*)

(23) S'Menschen daghen vlieghe voorby,

Lichter dan d'wevers spoele

(*Dat hooghe liedt Salomo, met noch andere gheestelycke liedekens, 1595*)

Niet alleen in een comparatiefconstructie, maar ook in de betekenis van 'behalve' lijken *als* en *dan* beide gebruikt te worden in de literatuur, zoals in voorbeeld (24) en in voorbeeld (25) door Van Mander:

(24) Want dat wy nu oock cleederen behoeuen,

Is door de zonde ghecomen by,

T'mach ons wel min verheugen dan bedroeuën,

Als wy recht bedencken wat die oorsake zy.

Als wy d'oorsake wel begronden,

Draghen wy **niet als** een schandich cieraet

Dhagelijcx t'ghedenck teecken der zonden,

Tot bewijs van onser voorouderen misdaet.

(*Dat hooghe liedt Salomo, met noch andere gheestelycke liedekens, 1595*)

(25) Hy heeft eenen Name geschreven reyne,

Die oock **niemant** en kent **dan** hy alleyne

Hy heet Gods woordt, een zweert scherp ende straf

Gaet uyt sijn mondt, om te slaen sonder vieren

Den Heydenen, ende hy sal regieren

Henlieden niet eenen yseren staf.

(*Dat hooghe liedt Salomo, met noch andere gheestelycke liedekens, 1595*)

Voor deze opkomst van *als* in plaats van *dan* onder invloed van de literatuur in de 16^e eeuw, worden diverse verklaringen gegeven. Ten eerste heeft het Nederlands volgens Van der Sijs (2004: 526) en Schenkeveld-Van der Dussen (1963: 261) wat dit betreft mogelijk het voorbeeld van het Duits gevolgd. Op hetzelfde moment dat het gebruik van *als* opkwam in het Middelnederlands, kwam dit immers ook in het Middelduits op in plaats van *denn*. Bovendien neemt in beide talen het gebruik van dit voegwoord sterk toe na 1550. Volgens Van der Sijs (2004: 526) en Schenkeveld-Van der Dussen (1963: 261) was de invloed van het Duits op de Nederlandse taal zeer groot in de 16^e eeuw, en zou de opkomst van *als* in het Duits daarom het gebruik in het Nederlands kunnen verklaren. Voor de opkomst van *als* in het Duits wordt echter geen verklaring gegeven. Bovendien blijft het onduidelijk in

hoeverre daadwerkelijk van een invloed van het Duits sprake is. Redenen voor een invloed, op welke bevolkingsgroepen en in welke context, worden niet aangegeven. Wel wijst De Vooy (1952: 62) er eveneens op dat in de 16^e eeuw sprake is geweest van invloed van het Duits op het Nederlands. Deze invloed bestond uit de overname van Duitse woorden, die werd veroorzaakt doordat veel Duitstaligen zich in de Republiek vestigden om werk te vinden. Deze overname zou het sterkst zijn geweest in volkskringen, maar zou ook zijn voorgekomen bij auteurs. Mogelijk is *als* overgenomen op eenzelfde manier. Een vergelijkbare verklaring wordt gegeven door Van der Horst (2008: 1543): de 16^e eeuw was een hectische periode waarin veel vluchtelingen naar de Republiek vertrokken. Op deze manier kon taal- en dialectmenging ontstaan die voor deze periode niet voorkwam, waardoor ook in taalkundig opzicht van een roerige periode sprake geweest moet zijn die voor een bijdrage aan de opkomst van *als* heeft gezorgd.

Ten tweede zou de syntactische overbelasting van *dan* ten gunste van de opkomst van *als* geweest zijn in de tweede helft van de 16^e eeuw (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 262). De in paragraaf 2.1 omschreven hercategorisatie van *dan* als een nevenschikkende conjunctie en de uitgebreide functionaliteit van de betekenis ‘behalve’ naar niet-negatieve contexten, maakten de opkomst van *dan* in het Middelnederlands mogelijk als nevenschikkende conjunctie met de betekenis van ‘maar’. Vanwege deze syntactisch zware belasting zou *als* in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’ zijn opgekomen. Door Stroop (2014: 456) wordt dit echter als onwaarschijnlijk beschouwd omdat *als* syntactisch minstens zo zwaar belast was, alhoewel niet wordt aangegeven met welke functies en het daarom onduidelijk blijft hoe zwaar *als* daadwerkelijk belast was. Uit het *Middelnederlandsch Woordenboek* (Verwijs & Verdam, 1885 & 1889, deel I & II) blijkt wel dat *dan* en *als* in het Middelnederlands een vergelijkbaar aantal functies hadden. Het modern Nederlandse trefwoord *als* levert vier resultaten op: *als* functioneert als bijwoord met de betekenis ‘in het geheel’ en als voegwoord met de betekenis ‘alhoewel’/‘hoezeer’, en *alse* (waarvoor ook de vorm *als* wordt gebruikt) als bijwoord met de betekenis ‘evenzeer’ en als voegwoord met vier betekenissen die betrekking hebben op gelijkheid en tijdsbepalingen. Het modern Nederlandse trefwoord *dan* levert twee resultaten op: *dan* is een zelfstandig naamwoord dat betrekking heeft op een schuilplaats en functioneert ook als bijwoord of voegwoord. Als bijwoord heeft het vier betekenissen, die betrekking hebben op tijd, voortgang en tegenwerpingen. Ook als voegwoord heeft het vier betekenissen, die in het begin van deze paragraaf op blz. 13 zijn omschreven. Vanwege de resultaten dat *dan* niet meer functies heeft dan *als*, lijkt het niet waarschijnlijk dat *dan* syntactisch zwaarder belast zou zijn en *als* daarom zou zijn opgekomen in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’.

2.3 Voorschriften als/dan voor het geschreven Nederlands

Volgens Van der Horst (2008: 1272) heeft het gebruik van *als* na comparatieven in de 17^e eeuw na de opkomst ervan in de tweede helft van de 16^e eeuw een “tamelijk ruime verspreiding”. Gerefereerd

wordt aan onderzoek van Van der Veen (1905: 123-125) naar het taalgebruik van de Hollandse auteur G.A. Bredero waarin *als* en *dan* beide voorkomen in comparatiefconstructies, en aan onderzoek van Crena de Iongh (1959: 135) naar het Delfts waarin met name *als* wordt gebruikt na een comparatief. Volgens Van der Sijs (2011: 253) en Schenkeveld-Van der Dussen (1963: 265) zou het nieuwe gebruik van *als* echter op de achtergrond zijn geraakt in de 17^e eeuw en zou *dan* de overhand houden in de geschreven taal. Terwijl in 1584 in de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* het voegwoord *als* het vaakst voorkomt, wordt in de Statenvertaling van 1637 *als* slechts 40 keer gebruikt en *dan* meer dan 500 keer (Van der Sijs, 2004: 526-527). Ook in de latere werken van de renaissanceschrijvers Joost van den Vondel en P.C. Hooft wordt voornamelijk *dan* gebruikt, terwijl in eerder werk voornamelijk *als* voorkwam (Van der Sijs, 2004: 527). Zo kwam bijvoorbeeld in Vondels *Palamedes* uit 1625 uitsluitend *als* voor, wat in de herziende versie van 1652 grotendeels gewijzigd werd in *dan*. Deze taalverandering waarbij *als* in de Renaissance weer plaats zou hebben gemaakt voor *dan*, zou mogelijk te verklaren zijn doordat de Latijnse grammatica ook een onderscheid maakte in twee vormen (Van der Sijs, 2004: 526). Volgens de grammatica van het Latijn werd *ut* immers zoals *als* gebruikt voor gelijke grootheden, en *quam* zoals *dan* voor een comparatief.

De herstelling van het gebruik van *dan* door Vondel en Hooft zou door andere auteurs zijn overgenomen, onder invloed waarvan door grammatica's *dan* voorgeschreven werd (Van der Sijs, 2011: 253). Volgens Schenkeveld-Van der Dussen (1963: 264) zou hierop het gebruik van *als* in de 17^e en met name in de 18^e eeuw in de geschreven taal weer zijn teruggedrongen tot *dan*. Vanaf de 16^e eeuw begint het standaardisatieproces van het Nederlands, waarvoor codificatie van onder andere grammaticaregels noodzakelijk is. Hoewel vanaf deze periode verschillende grammatica's verschijnen die bijdragen aan de opbouw van een uniforme standaardtaal, wordt niet in alle werken een onderscheid tussen *als* en *dan* gemaakt. Schenkeveld-Van der Dussen (1963) en Van der Sijs (2011: 526-527) noemen verschillende grammatici die het gebruik van *als* of *dan* in een uitsluitende en/of een vergelijkende betekenis hebben voorgeschreven of beide voegwoorden als equivalent beschouwden.

In de eerste grammatica van het Nederlands, de reeds genoemde *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* van Hendrik Laurensz. Spiegel die in 1584 verschijnt, wordt zowel het gebruik van *als* als *dan* toegestaan om een vergelijking van verschillende grootheden te vormen. Zoals reeds genoemd is het meest gebruikte voegwoord in deze grammatica echter *als*, wat ook gebruikt wordt in het enige voorbeeld dat gegeven wordt ("ik heb liever een goed geweten als rijkdom") (Van der Sijs, 2011: 526).

In 1653 wordt in *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* van Petrus Leupenius wel een onderscheid tussen *als* en *dan* gemaakt wanneer het om vergelijkingen gaat. Bij een vergelijking van gelijke grootheden wordt het gebruik van *als* voorgeschreven ("het is soo als ik gezeidt hebb"). Om een comparatiefconstructie te vormen wordt *dan* gebruikt ("meer dan, liever dan, ik hebb liever een goed gemoed dan veel goed, men moet God meer gehoorsamen dan den menschen").

In 1706 verscheen de *Nederduytsche Spraekkunst* van Arnold Moonen, waarin eenzelfde onderscheid tussen *als* en *dan* wordt gemaakt in vergelijkingen. *Als* wordt als een adverbium van

gelijkenis beschouwd, en wanneer sprake is van de “Bywoorden van Verkiezinge [...] *Eer, meer, liever, veeleer, veelmeer, veelliever*”, wordt *dan* doorgaans gebruikt (Moonen, 1706: 248).

In de *Nederduytsche Spraakkunst* (1708) van Willem Sewel wordt echter opnieuw het gebruik van beide voegwoorden toegestaan in comparatiefconstructies. Sewel (1708: 181-183) schrijft *als* voor om een gelijkenis aan te duiden, maar dit woord wordt naast *dan* ook als verkiezend “t’zamenvoegsel” beschouwd, dat aangeeft dat “het voorgaande beter te achten is”. Zowel “Beter is een gerust gemoed als rykdom” als “Ik had dit liever als ‘t ander” worden als voorbeeld genoemd.

Ook Lambert ten Kate beschouwt in de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723) beide voegwoorden in de comparatief als equivalent. Genoemd wordt dat comparatiefconstructies zowel *als* als *dan* “tot middelaer nemen” (Ten Kate, 1723: 380).

In 1730 wordt in de *Proeve van taal- en dichtkunde* van Balthazar Huydecoper voor het eerst het verschil tussen de voegwoorden geformuleerd (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 268). Zoals genoemd is het voorschrift van *als* bij vergelijkingen waarbij van gelijkheid sprake is en *dan* bij een ongelijkheid al in 1653 omschreven. In 1730 wordt echter niet alleen het gebruik van *dan* binnen een comparatiefconstructie toegelicht, maar ook het gebruik in de betekenis van ‘behalve’. Als eerst wordt geconstateerd dat hoe verder men teruggaat in de 17^e eeuw, hoe vaker *als* voorkomt, waar volgens Huydecoper (1782-1794: 289-290) *dan* gebruikt zou moeten worden. Huydecoper (1782-1794: 292) legt de oorzaak voor dit gebruik bij Hertog van Alva, die in de tweede helft van de 16^e eeuw “niet alleen de land- en Kerk-, maar ook (‘t welk een noodzaakelijk gevolg was) de taal- wetten ‘t onderste boven smet en verwarde”. Hoewel het bewind van Alva geen plausibele verklaring lijkt te kunnen zijn voor de taalverandering, komt deze uitleg wel overeen met de in paragraaf 2.2 omschreven verklaring dat door de hectische 16^e eeuw taal- en dialectmenging ontstond. Het verschil tussen *dan* en *als* wordt vervolgens op de volgende manier geformuleerd: “gelijk *Als* eene gelijkheid stelt tusschen personen of zaaken, zo moet *Dan* altijd gebruikt worden, wanneer er eenig onderscheid en ongelijkheid tusschen beide betekend wordt” (Huydecoper, 1782-1794: 295). Het voegwoord *dan* moet gebruikt worden na de vergrotende trap, en daarnaast na de woorden ‘ander(s)’ en woorden zoals ‘niemand’, ‘niet’, ‘nooit’ en ‘geen’ waarbij men “Ander, Anders, Anderen, kan byvoegen of uitlaaten” (Huydecoper, 1782-1794: 297-298). In dit laatste geval is het onderscheid tussen de voegwoorden eveneens te maken doordat *dan* te vervangen is door ‘behalve’ (Huydecoper, 1782-1794: 299). *Als* daarentegen is vervangbaar door ‘gelijk’.

In 1730 wordt derhalve voor het eerst hetzelfde onderscheid tussen *als* en *dan* voorgeschreven als in het hedendaagse Standaardnederlands. Sinds Huydecoper dit verschil tussen beide voegwoorden heeft verwoord, is het onderscheid eveneens door andere grammatici gehandhaafd (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 268). Onder andere in de *Nederduitsche Spraakkunst, ten gebruike van het Genootschap Onder de Spreuk: Kunst wordt door arbeid verkreegen* en in de *Beknopte Nederduitsche Spraakkunst* van Lambertus van Bolhuis (1792: 35) en de *Nederduitsche Spraakkunst* van Petrus Weiland (1805: 226-227) wordt het gebruik van *dan* voorgeschreven in de betekenis van ‘behalve’ en

om een comparatiefconstructie te vormen. Voorschriften om *als* te gebruiken komen in de Nederlandse spraakkunsten na 1730 niet meer voor. Wel verzette de auteur Willem Bilderdijk zich tegen het terugdringen van het gebruik van dit voegwoord. Bilderdijk (1824: 185) probeerde een logisch onderscheid tussen *als* en *dan* in comparatiefconstructies te maken dat niet met de voorschriften overeen kwam. Zo zou de uitspraak “een paard is groter dan een vlieg” correct zijn, maar de uitspraak “een paard is groter als een ezel” ook. In de eerste zin is sprake van uitsluiting omdat een vlieg klein is in plaats van groot, waarbij *als* zou passen, terwijl in de tweede zin geen sprake van uitsluiting is omdat een ezel ook groot is en *dan* hierbij gepast zou zijn. Het onderscheid tussen *als* en *dan* bij comparatiefconstructies hield dus in dat *als* vergelijkend was en *dan* uitsluitend.

De opvatting van Bilderdijk (1824) heeft echter geen invloed gehad op de hedendaagse norm om *dan* te gebruiken. Omdat *dan* het gangbare voegwoord was in grammatica's en onderwijs, zou *dan* in de schrijftaal het gebruikelijke woord zijn geworden, met name na 1730 door toedoen van Huydecoper (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 259). *Als* werd en wordt echter nog steeds gebruikt in de spreektaal (Van der Sijs, 2011: 527) en ook door auteurs en letterkundigen die een populaire stijl hanteren of zich op de volkstaal beroepen (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 268).

2.4 Sociolinguïstisch onderzoek

2.4.1 Sociolinguïstisch onderzoek naar *als* in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands

Zoals genoemd in paragraaf 2.3, komt *als* ondanks het voorschrift in grammatica's nog steeds voor in de comparatieve en de uitsluitende betekenis in de hedendaagse spreektaal. Er bestaan verschillende onderzoeken die zich hebben gericht op de factoren die een rol spelen bij het gebruik van *als* in de uitsluitende betekenis en/of comparatiefconstructies in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands. Binnen de historische sociolinguïstiek worden soorten taalvariatie onderzocht wat betreft genrevariatie, regionale variatie en sociale variatie zoals klasse-, gender- en leeftijdsvariatie. Wat betreft het gebruik van *als* in plaats van *dan* in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands, is de invloed van regionale en sociale factoren (gender, leeftijd en klasse) onderzocht. Naast deze variabelen die doorgaans worden gebruikt in sociolinguïstisch onderzoek, is eveneens de invloed van de betekenis van het voegwoord in de hedendaagse spreektaal onderzocht.

Sociale variatie

Sociale variabelen die worden gebruikt in historisch-sociolinguïstisch onderzoek, zijn gender, leeftijd en klasse. Gender is een factor die met taalveranderingen lijkt samen te hangen volgens diverse onderzoeken van onder anderen Rydén & Brorström (1987), Arnaud (1998) en Palander-Collin (1999) naar vroegmoderne taalvormen van het Engels (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 116-118). Verklaringen die voor deze gendervariatie zijn te geven, hangen samen met de verschillende sociaal-culturele rollen die mannen en vrouwen binnen de maatschappij vervullen (Nevalainen &

Raumolin-Brunberg, 2003: 111-113). De algemene observatie binnen de hedendaagse sociolinguïstiek is dat mannen vaker non-standaard vormen gebruiken dan vrouwen en dat vrouwen een grotere voorkeur voor prestigevormen hebben dan mannen wanneer sprake is van bewuste taalveranderingen ('changes from above'), terwijl vrouwen vooroplopen in het geval van taalveranderingen waar de taalgebruiker zich in sociaal opzicht onbewust van is ('changes from below') (Labov, 1990: 213-215). Vrouwen lijken dus gevoeliger te zijn voor zowel het heersende voorschrift als prestige, terwijl zij eveneens de aanzet geven tot taalveranderingen.

Naast gender is leeftijd een factor die taalverandering kan verklaren. Een vergelijking tussen taalgebruikers met diverse geboortejaren, kan duidelijk maken of een taalverandering zich heeft ontwikkeld in een nieuwere of in een oudere fase van een taal. Sociolinguïstisch onderzoek kan verricht worden door gegevens van een bepaald moment met gegevens van een later moment te vergelijken (onderzoek in werkelijke tijd) of door verschillende leeftijdsgroepen op hetzelfde moment te vergelijken (onderzoek in schijnbare tijd). Hoewel de variabele leeftijd veel gebruikt wordt in hedendaags sociolinguïstisch onderzoek, behoort deze factor traditioneel gezien niet tot het onderzoeksveld van de historische sociolinguïstiek (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 86). Een combinatie van onderzoek in schijnbare tijd en onderzoek in werkelijke tijd, kan echter interessante informatie opleveren over de manier waarop taalveranderingen zich verspreid hebben (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 85). Uit diverse onderzoeken van onder anderen Kemp (1979) en Arnaud (1998) blijkt dat er een verband bestaat tussen leeftijd en de toename van nieuwe taalvormen in het vroegmodern Engels (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 86).

Tevens is de sociale klasse een factor op grond waarvan een taalverandering verklaard kan worden. Een taalverandering kan binnen een hogere of een lagere klasse ontstaan en zich van daaruit uitbreiden naar andere groepen. Zo hangt volgens diverse onderzoeken van onder anderen Breuer (1983), Replogle (1987), Brown & Gilman (1989) en Kopytko (1993) de sociale afkomst van de taalgebruiker in het Vroegmodern Engels samen met de keuze voor een aanspreekvorm (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 138).

Door Hubers & De Hoop (2013) is door middel van het Corpus Gesproken Nederlands (CGN) onderzoek uitgevoerd naar de mate waarin de historisch sociolinguïstische variabelen gender, leeftijd en klasse een rol spelen bij de keuze voor *als* of *dan* in comparatiefconstructies in de hedendaagse spreektaal; de uitsluitende functie blijft buiten beschouwing. In het CGN is gezocht naar voorkomens van *als* en *dan* als comparatiefmarkeerder. In totaal zijn 1465 voorbeelden uit bestanden van spontane uitingen, dat wil zeggen: geheel onvoorbereide spraak, voor dit onderzoek gebruikt. Hieruit komt naar voren dat sociale variabelen in enige mate het gebruik van *als* of *dan* in comparatiefconstructies beïnvloeden. Dit gebruik van *als* of *dan* kan volgens Hubers & De Hoop (2013) niet verklaard worden op grond van leeftijd en gender, maar wel op grond van sociale klasse wat betreft opleidingsniveau. In het CGN is onderscheid gemaakt in drie categorieën: hoog (universitair/hbo-geschoold), gemiddeld (middelbaar/mbo-geschoold) en laag (uitsluitend basisonderwijs). Hoogopgeleide taalgebruikers lijken

vrijwel altijd *dan* te gebruiken en laagopgeleide taalgebruikers lijken in de meeste gevallen voor *als* te kiezen, waaruit blijkt dat de taalnorm die op scholen is onderwezen wat betreft het gebruik van *dan* succesvol is geweest (Hubers & De Hoop, 2013: 99). Taalgebruikers met een gemiddelde opleiding gebruiken eveneens vaker *dan* dan laagopgeleide taalgebruikers, maar in mindere mate dan hoogopgeleide taalgebruikers.

Regionale variatie

Aangenomen wordt dat een taalverandering zich ontwikkelt in een oorspronkelijke regio en van daaruit geografisch verspreid wordt. Naast de invloed van de sociale variabele opleidingsniveau, komt uit het onderzoek van Hubers & De Hoop (2013) eveneens naar voren dat regionale afkomst samenhangt met de keuze voor *als* of *dan* in comparatiefconstructies. Onderzocht is in welke mate de variabelen geboorteregio en woonregio van invloed zijn. Alleen woonregio lijkt een verband met het gebruik van de voegwoorden te houden. In het gesproken Standaardnederlands lijkt het voegwoord voornamelijk voor te komen in Zuid-Nederland (Limburg, Noord-Brabant en Zeeland), alhoewel ook in deze regio vaker *dan* dan *als* wordt gebruikt. In Noord-Nederland (Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Noord-Holland), Midden-Nederland³ (Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland), Noord-België (Vlaanderen) en Zuid-België (Wallonië) lijkt weinig variatie tussen *als* en *dan* voor te komen. In deze regio's lijkt *dan* het meest gebruikte voegwoord te zijn.

Buiten het gesproken Standaardnederlands wordt aan *als* volgens Barbiers et al. (2005: 13) en Van der Sijs (2011: 253) in de meeste dialecten de voorkeur gegeven en komt *dan* vaak voor als alternatief voor *als*. Dat *dan* in de meeste dialecten niet voorkomt, zou te verklaren zijn doordat *dan* zoals genoemd in paragraaf 2.2 in de 16^e eeuw uit de taal verdween en de voorschriften die zijn genoemd in paragraaf 2.3 niet van invloed waren op het dialect (Schenkeveld-Van der Dussen, 1963: 264). Alleen in de dialecten van Zuid-Holland en zuidelijk Noord-Holland, die het dichtst bij de standaardtaal staan, is *dan* meestal de enige vorm die gebruikt wordt⁴ (Van der Sijs, 2011: 253). Dat het gebruik van *dan* ook tot regionale taalvarianten behoort, zou mogelijk te verklaren zijn vanuit het voorbestaan van het Middelnederlandse voegwoord of door invloed van de schrijftaal (Van der Sijs, 2011: 257).

Semantische variatie

Naast de sociale en regionale variabelen die binnen de sociolinguïstiek worden onderzocht, is eveneens de invloed van de betekenis van het voegwoord in de hedendaagse spreektaal nagegaan. Volgens Stroop (2014) hangt de context waarin het voegwoord wordt gebruikt samen met het gebruik

---

³ De indeling die Hubers & De Hoop (2013) in Noord-, Midden en Zuid-Nederlands hebben gemaakt wijkt echter af van de indeling die in het Corpus Gesproken Nederlands wordt gemaakt en is niet gebruikelijk. Feitelijk kan daardoor niet geconcludeerd worden dat *als* voornamelijk in het zuiden gebruikt wordt.

⁴ Naast *als* en *dan* komen in bepaalde regio's ook nog andere varianten voor. In het zuidoosten van Nederlands Limburg wordt voornamelijk *wie* gebruikt, in Antwerpen *gelijk* (*as*) en in Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en het westen van Oost-Vlaanderen *of*.

van *als* of *dan*. Het gebruik van een negatief woord zou namelijk in mindere mate tot het gebruik van *als* leiden (Stroop, 2014: 454-455). *Dan* zou steeds meer een negatieve betekenis krijgen en zou daarom nauwelijks door *als* vervangen worden wanneer sprake is van een ontkennende betekenis. Zo zou *dan* bijvoorbeeld na ‘niemand minder’ meestal niet vervangen worden door *als*, omdat de negatieve betekenis van *dan* bij deze negatie aansluit. In dit opzicht zou het gebruik van *dan* in de betekenis van ‘behalve’, die gepaard gaat met negatieve woorden zoals ‘niemand’, ‘niets’ en ‘nergens’, onderscheiden moeten worden van het gebruik van *dan* in de comparatief. Comparatiefconstructies worden immers niet per definitie met een negatief woord gecombineerd, waardoor *dan* eenvoudiger door *als* te vervangen zou zijn. Dat *dan* eenvoudiger door *als* is te vervangen in comparatiefconstructies zonder negatief woord dan in de uitsluitende betekenis, wordt eveneens onderbouwd door middel van resultaten die zijn verkregen door middel van het CGN. Zo komt in het geval van de woorden ‘niets anders’, ‘niets’ en ‘niemand’ 43 keer *dan* voor en *als* geheel niet, terwijl in de gevonden comparatiefconstructies 619 voorbeelden van *dan* zijn aangetroffen tegenover 139 voorbeelden van *als* (Stroop, 2014: 455).

2.4.2 Overige sociolinguïstische variabelen

Zoals genoemd in paragraaf 2.4.1, zijn onder andere de invloed van de sociolinguïstische factoren regio en de sociale afkomst van de taalgebruiker op het gebruik van *als* bestudeerd in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands. Naast deze factoren wordt genrevariatie echter eveneens beschouwd als een belangrijke factor binnen de historische sociolinguïstiek, die van invloed kan zijn op taalveranderingen. Deze ontwikkeling van een taalverandering kan worden weergegeven door middel van een S-curve.

Genrevariatie

Onderzoek naar taalverschillen en –veranderingen in diverse genres gaat uit van het feit dat tekstgenres verschillen, onder andere wat betreft conventies en de mate van formaliteit. Deze genreverschillen houden verband met de mate waarin een taalverandering vordert (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 28): het uitgangspunt is dat taalveranderingen plaatsvinden in informele gesproken taal en zich later naar meer formele varianten verspreiden. Een van de doelen binnen de historische sociolinguïstiek is daarom om teksten te achterhalen die de informele gesproken taal van het verleden zo goed mogelijk weerspiegelen.

Binnen de historische sociolinguïstiek wordt geen tweedeling gemaakt tussen tekstgenres die de gesproken of de geschreven taal representeren. In plaats daarvan worden tekstgenres beschouwd als een continuüm, met teksten die de informele gesproken taal weerspiegelen en literaire teksten aan beide uiteinden (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 29). Sommige gesproken genres, zoals preken, bevatten immers kenmerken van literaire teksten, terwijl sommige geschreven genres, zoals persoonlijke brieven, dichter bij de informele gesproken taal staan. Uit diverse onderzoeken van onder

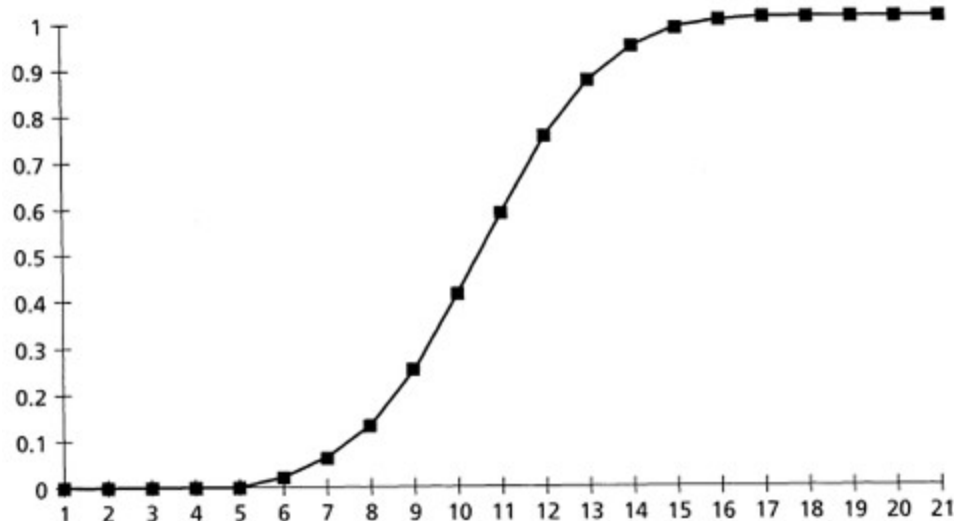
anderen Raumolin-Brunberg (1991), Kytö (1993) en Kilpiö (1997) komt naar voren dat diverse taalveranderingen in het vroegmodern Engels zich sneller in persoonlijke geschreven correspondentie hebben voltrokken dan in officiële documenten (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 192). Uit deze resultaten blijkt dus dat genreverschillen verband houden met de mate waarin een taalverandering vordert.

Omdat aangenomen wordt dat persoonlijke brieven misschien dichter bij de gesproken taal staan en dat taalveranderingen zich vanuit de informele gesproken taal naar meer formele varianten verspreiden, worden binnen de historische sociolinguïstiek egodocumenten zoals persoonlijke brieven gebruikt. Het continuüm van teksten dat binnen de historische sociolinguïstiek wordt gebruikt, is ontwikkeld door Koch & Oesterreicher (1985) met aan het ene uiterste de ‘Sprache der Distanz’ en aan het andere uiterste de ‘Sprache der Nähe’. Tot de ‘Sprache der Distanz’ worden teksten gerekend die te beschouwen zijn als een monoloog die in het openbaar wordt uitgesproken, met een vast onderwerp en een vaste rolverdeling tussen gesprekspartners die niet tot nauwelijks met elkaar bekend zijn en zich niet in elkaars omgeving bevinden, zonder de mogelijkheid om te reageren. Tot de ‘Sprache der Nähe’ behoren spontane dialogen die in persoon en in de privésfeer worden gevoerd, waarin beide gesprekspartners vertrouwd met elkaar zijn en waarbij van een vrij onderwerp naar keuze sprake is, met de mogelijkheid om te reageren. Persoonlijke brieven bevinden zich in het midden van het continuüm. Er is immers sprake van een correspondentie over een vrije onderwerpskeuze met een vertrouwde gesprekspartner die op de afzender kan reageren, maar ook is het taalgebruik als formeel en afstandelijk te beschouwen, omdat sprake is van formuleringen zoals vaste begin- en slotformules die niet spontaan zijn. Met name wanneer deze passages buiten beschouwing worden gelaten, zijn deze brieven echter geschikt voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar de alledaagse spreektaal.

De invloed van het tekstgenre op taalveranderingen wordt binnen de historische sociolinguïstiek onderzocht door middel van multi-genre-corpora die diverse perioden uit de geschiedenis van een taal beslaan. Voorbeelden hiervan zijn het Helsinki Corpus of English Texts met teksten uit de periode van 700 tot 1710 en A Representative Corpus of Historical English Registers (ARCHER) met teksten uit de periode van 1650 tot 1990. Door middel van deze corpora kan onder andere worden nagegaan in welke tekstgenres een taalverandering zich ontwikkelt en naar welke genres deze verandering zich verspreidt, of er taalveranderingen zijn te onderscheiden die voortkomen uit literair materiaal of die voortkomen uit informele tekstgenres en in hoeverre een taalverandering zich daadwerkelijk van minder formele tekstgenres naar formele tekstgenres verspreidt.

Taalverandering in een S-curve

De verspreiding van taalveranderingen verloopt doorgaans in het patroon van een S-curve (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 53). Dit patroon houdt in dat de verspreiding van een nieuwe vorm aanvankelijk langzaam verloopt, in de middenweg snel toeneemt en in de eindfase opnieuw langzaam verloopt. Een voorbeeld hiervan is weergegeven in figuur 2.

Figuur 2: het patroon van de S-curve waarlangs een taalverandering zich doorgaans voltrekt (Labov, 1994: 65).

De helling van een dergelijke S-curve van een taalverandering is in vijf fases te verdelen: beginnend (onder de 15%), nieuw en sterk (15%-35%), gemiddeld bereik (36%-65%), voltooiing naderend (66%-85%) en voltooiing (boven de 85%) (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 54-55).

Het patroon waarin taalveranderingen zich voltrekken, is te verklaren door de mate waarin gebruikers van oude vormen met gebruikers van nieuwe vormen in contact komen (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2003: 53-54). Aan het begin van de taalverandering komen gebruikers van de oude vorm nauwelijks in contact met gebruikers van de nieuwe vorm, waardoor slechts een kleine mate van overdracht plaatsvindt. De mate waarin verandering plaatsvindt is het grootst in het midden, wanneer het contact tussen beide taalgebruikers het grootst is. Omdat de omstandigheden waarin de verschuiving kan plaatsvinden afnemen, valt de mate van verandering terug en verloopt de verspreiding ervan aan het einde langzaam.

2.5 Samenvatting

In het literatuuronderzoek dat in dit hoofdstuk is uitgevoerd, is naar voren gekomen dat het gebruik van *dan* in een comparatiefconstructie en in de betekenis van ‘behalve’ zich in een Westgermaans patroon van grammaticalisatie heeft ontwikkeld vanuit de oorspronkelijke temporele adverbiale functie van het voegwoord. Hoewel *als* in het Middelnederlands eveneens een enkele keer aangetroffen kan worden in teksten uit deze periode in een comparatiefconstructie of na ‘ander(s)’, zou *dan* onder invloed van belangrijke auteurs in comparatiefconstructies pas in de tweede helft van de 16^e eeuw in onbruik zijn geraakt ten gunste van *als*. De betekenis van ‘behalve’ blijft in de literatuur grotendeels buiten beschouwing, maar ook in deze betekenis lijkt *als* vanaf deze periode veelvuldig te

worden gebruikt. Dat onder invloed van de literatuur het gebruik van deze nieuwe variant is opgekomen, is wellicht te verklaren doordat de 16^e eeuw een periode van taal- en dialectmenging was waarin mogelijk het Duits van invloed is geweest op het Nederlands. Ook is de verklaring dat *dan* syntactisch overbelast was naar voren gebracht, maar deze verklaring lijkt minder waarschijnlijk omdat van overbelasting in vergelijkbare mate sprake was in het geval van *als*.

In de 17^e eeuw zou het nieuwe gebruik van *als* echter op de achtergrond zijn geraakt en zou *dan* daarom uiteindelijk de overhand hebben behouden in de geschreven taal. Onder invloed van diverse grammatica's zou het gebruik van *als* in de 17^e eeuw en met name in de 18^e eeuw in de geschreven taal zijn teruggedrongen tot *dan*, alhoewel *als* nog steeds werd en wordt gebruikt in de hedendaagse spreektaal. Van de soorten variatie op het gebied van regio, genre, klasse, gender en leeftijd die binnen de historische sociolinguïstiek worden onderzocht, hangen in het hedendaagse gesproken Nederlands regionale variatie en klassevariatie wat betreft opleidingsniveau samen met de keuze voor *als* of *dan*. Daarnaast is de betekenis van het voegwoord in de hedendaagse spreektaal hierop van invloed.

2.6 Vervolgonderzoek

Hoewel het gebruik van *als* in het hedendaagse Standaardnederlands beïnvloed lijkt te worden door de betekenis van het voegwoord en de sociolinguïstische variabelen regio en klasse, is het onduidelijk in hoeverre deze en andere factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van *als* in plaats van *dan* beïnvloed hebben. Daarnaast heeft het geringe onderzoek dat reeds is verricht naar de periode van de opkomst en de afname van het gebruik van *als*, zich niet tot nauwelijks gericht op het gebruik van het voegwoord in de betekenis van 'behalve'. In het vervolg van deze scriptie wordt daarom nagegaan in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in de tweede helft van de 16^e eeuw en welke factoren hierop van invloed zijn geweest. In hoofdstuk 3 wordt door middel van literaire en ambtelijke teksten uit de periode van 1300 tot 1800 onderzocht in hoeverre de betekenis van het voegwoord, regionale variatie en genrevariatie samenhangen met de opkomst en de verspreiding van de nieuwe variant. In hoofdstuk 4 wordt vervolgens door middel van persoonlijke en zakelijke brieven uit de periode tussen 1665 en 1674 en tussen 1776 en 1784 nagegaan wat de invloed is geweest van de variabelen sociale klasse, gender, leeftijd, regio, tekstgenre en context op de verspreiding van *als* in de spreektaal.

3 Corpusonderzoek: literair en ambtelijk tekstmateriaal (1300-1800)

In paragraaf 2.2 kwam naar voren dat het gebruik van *als* na 1550 zou zijn opgekomen in de literatuur in comparatiefconstructies. Het onderzoek naar de opkomst van deze nieuwe variant heeft zich echter niet tot nauwelijks gericht op het voegwoord in de betekenis van ‘behalve’. Daardoor blijft het onduidelijk in hoeverre *als* in deze betekenissen in gebruik is geraakt en wat de invloed van de context van het voegwoord is geweest op de opkomst ervan in literaire teksten. In dit hoofdstuk wordt daarom nagegaan in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in de literatuur en wat de invloed van de specifieke betekenis van het voegwoord (comparatief of uitsluitend) op de opkomst en verspreiding van deze nieuwe variant is geweest. Door middel van de teksten die voor dit onderzoek worden gebruikt, kan eveneens worden bepaald of de regio een rol heeft gespeeld in de mate waarin het gebruik van *als* is opgekomen en zich heeft verspreid. In paragraaf 3.1 wordt de hypothese omschreven die voorafgaand aan het onderzoek is opgesteld. Paragraaf 3.2 beschrijft de methode aan de hand waarvan de betreffende hypothese wordt getoetst. De resultaten komen aan bod in paragraaf 3.3. In paragraaf 3.4 worden deze onderzoeksresultaten verklaard door middel van de theorie in hoofdstuk 2. Paragraaf 3.5 bevat ten slotte in de vorm van een samenvatting het antwoord op de vraag in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten en wat de invloed van de regio en de specifieke betekenis van het voegwoord op de opkomst en verspreiding ervan is geweest.

3.1 Hypothese

In hoofdstuk 2 is uiteengezet wat uit diverse onderzoeken bekend is over de opkomst en het gebruik van *als* of *dan* in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’. Hieruit is een aantal hypothesen af te leiden wat betreft de opkomst van *als* en de invloed van de betekenis of de context van het voegwoord, het tekstgenre en de regio.

Zoals naar voren kwam in paragraaf 2.2, heeft *dan* volgens Rutten (2012) in de 16^e eeuw tegenstellende kracht ontwikkeld. Hoewel de betekenis ‘maar’ zich heeft ontwikkeld uit de betekenis ‘behalve’ en niet uit de comparatieve betekenis, is in een comparatieve betekenis in zekere zin reeds sprake van tegenstellende kracht. Comparatieven zijn immers te analyseren als tegenstellingen. In de betekenis van ‘behalve’ is van een dergelijke tegenstelling geen sprake; in deze betekenis is sprake van uitsluiting. Dit semantisch verschil tussen het gebruik van een voegwoord in een comparatieve betekenis en in de betekenis van ‘behalve’, zou ten eerste te verwachten kunnen geven dat *als* sterker opkomt in een van beide betekenissen. Verder kwam in hoofdstuk 2 naar voren dat volgens Stroop (2014: 454-455) eveneens in het hedendaagse Nederlands de context (of de betekenis) waarin het voegwoord wordt gebruikt samenhangt met de keuze voor *als* of *dan*. Het gebruik van een negatief woord zou namelijk in mindere mate leiden tot het gebruik van *als*. *Dan* zou sinds de 18e eeuw steeds meer een negatieve betekenis krijgen en zou daarom nauwelijks door *als* vervangen worden wanneer

sprake is van een ontkennende betekenis. Zo zou *dan* bijvoorbeeld na ‘niemand minder’ meestal niet vervangen worden door *als*, omdat de negatieve betekenis van *dan* bij deze negatie aansluit. In dit opzicht zou de betekenis van ‘behalve’, waarbij *dan* een negatieve betekenis heeft, onderscheiden moeten worden van de comparatief. In dit laatste geval is van een negatieve betekenis immers niet per definitie sprake en hierdoor is *dan* eenvoudiger door *als* te vervangen. Mogelijk is het uitsluitend gebruik van *als* daarom in mindere mate opgekomen dan het gebruik van *als* in comparatiefconstructies, door de negatieve betekenis van *dan* in de betekenis van ‘behalve’.

Daarnaast kwam in paragraaf 2.2 naar voren dat onder andere volgens Stroop (2014: 447) en Van der Sijs (2004: 526) het voegwoord *dan* in een comparatiefconstructie in de tweede helft van de 16^e eeuw in onbruik is geraakt, alhoewel *als* ook al in eerdere periodes een enkele keer voorkwam. Eveneens werd in deze paragraaf naar voren gebracht dat het voegwoord *dan* volgens Stroop (2010: 39-40) onder invloed van belangrijke auteurs in de geschreven taal is opgekomen. Daarom is ten tweede te verwachten dat het frequent gebruik van *als* in comparatiefconstructies voor het eerst te vinden is en het gebruik van *dan* overtreft in comparatiefconstructies in literair tekstmateriaal uit de periode van 1550 tot 1600, en dat de nieuwe variant na deze periode eveneens in andere teksten is te vinden. Deze hypothese sluit echter niet aan bij de in paragraaf 2.4 genoemde aanname binnen de historische sociolinguïstiek dat taalveranderingen zich vanuit de informele gesproken taal naar meer formele varianten zoals literaire teksten verspreiden.

In paragraaf 2.3 werd verder genoemd dat volgens Schenkeveld-Van der Dussen (1963) het gebruik van *als* in de 18^e eeuw in de geschreven taal weer zou zijn teruggedrongen tot *dan*. In de gesproken taal hield *als* in meerdere mate stand. Daarom is ten derde te verwachten dat *als* vanaf de 18^e eeuw in mindere mate te vinden is in literair tekstmateriaal, maar wellicht nog wel in meerdere mate in niet-literaire teksten die dicht bij de gesproken taal staan.

In paragraaf 2.4 werd ten slotte genoemd dat in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands de regio van invloed is op de mate waarin *als* of *dan* voorkomt. Daarom kan ten vierde de hypothese worden gesteld dat *als* in een specifieke regio is opgekomen. Volgens Hubers & De Hoop (2013) verschilt het Noordnederlandse taalgebied van het Zuidnederlandse taalgebied wat betreft de voorkomens van *dan* of *als* in de gesproken standaardtaal: vooral in de laatste regio wordt *als* gebruikt. Wellicht zou de voorkeur voor het gebruik van *dan* in het Noordnederlandse taalgebied een overblijfsel kunnen zijn van het Middelnederlands: mogelijk is in deze regio het Middelnederlandse *dan* in meerdere mate blijven bestaan dan in het Zuidnederlandse taalgebied.

Samengevat zijn op basis van het voorgaande hoofdstuk 2 de volgende vier hypothesen af te leiden:

- Het gebruik van *als* is in sterkere mate opgekomen in comparatiefconstructies dan in de betekenis van ‘behalve’;
- Frequent gebruik van *als* overtreft het gebruik van *dan* in comparatiefconstructies voor het eerst in literair tekstmateriaal uit de periode van 1550 tot 1600, en na deze periode is de nieuwe variant eveneens in andere teksten te vinden;

- Het gebruik van *als* is vanaf de 18^e eeuw in mindere mate te vinden in literair tekstmateriaal, maar nog wel in meerdere mate in niet-literaire teksten die dichter bij de gesproken taal staan;
- Het gebruik van *als* is in meerdere mate opgekomen in het Zuidnederlandse taalgebied dan in het Noordnederlandse taalgebied.

3.2 Methode

3.2.1 Samenstelling corpus

Om te bepalen of de vier hypothesen die in paragraaf 3.1 zijn genoemd gefalsifieerd of geverifieerd kunnen worden, is gebruikgemaakt van tekstsoorten waarvan vanaf de periode van het Middelnederlands voldoende materiaal bewaard is gebleven. Deze teksten betreffen literair tekstmateriaal afkomstig uit diverse regio's vanaf 1300 tot 1800. Ambtelijke teksten zijn geproduceerd in regionaal gekleurde volkstaal die geschikt is om te bepalen wat de invloed van de regio is op de keuze voor *als* of *dan*, terwijl literaire teksten in meerdere mate de Hollandse schrijftaal weergeven die in de loop van de 16e eeuw de standaard werd (Coussé, 2010). Op deze manier vormen ambtelijke teksten na de 16e eeuw en literaire teksten geschikte genres om te bepalen in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in de literatuur vergeleken met een tekstgenre dat dichter bij de gesproken taal staat, met andere woorden, in hoeverre sprake is van een genre-effect dat de opkomst van de nieuwe variant beïnvloed heeft. Daarnaast kwam in paragraaf 2.2 naar voren dat de eerste voorbeelden van *als* te vinden zijn rondom de 14^e eeuw. Uit paragraaf 2.3 bleek dat vanaf 1730 in de grammatica hetzelfde onderscheid tussen *als* en *dan* wordt gemaakt als in het hedendaagse Standaardnederlands, waarop *dan* in de schrijftaal het gebruikelijke woord zou zijn geworden. De periode van 1300 tot 1800 is daarom geschikt om na te gaan in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen en verdwenen in literaire en ambtelijke teksten en wat de invloed van de regio en de specifieke betekenis van het voegwoord op de opkomst en verspreiding van *als* is geweest.

Ambtelijke teksten vanaf 1300 en literaire teksten vanaf 1550 waarin relevant gebruik van *als* of *dan* voorkomt, zijn verkregen via het Compilatiecorpus Historisch Nederlands (CHN, zie <http://www.diachronie.nl/corpora/chnn> en <http://www.diachronie.nl/corpora/chna>). Het literaire tekstmateriaal uit dit corpus bestaat uit prozateksten van bekende auteurs. De ambtelijke teksten betreffen schepenbrieven, lokale rechtspraak, verkoopsovereenkomsten, statuten en reglementen, huurcontracten, huwelijkscontracten, schenkingen en wilsbeschikkingen. De ambtelijke teksten uit het CHN zijn afkomstig uit de drie dialectstreken Vlaanderen, Brabant en Holland en de literaire teksten zijn uitsluitend afkomstig uit Holland. Meer specifiek komen de Vlaamse teksten uit Brugge, Kortrijk, Gent, Ieper en Oudenaarde, zijn de Brabantse teksten tot stand gekomen in Brussel, Antwerpen, Leuven, Breda en Mechelen en zijn de Hollandse teksten afkomstig uit Dordrecht, Leiden, Amsterdam, Gouda en Haarlem. De ambtelijke teksten in dit corpus hebben betrekking op de periode

1250 tot 1800 en de literaire teksten hebben betrekking op de periode 1550 tot 2000. Het doel van het ambtelijke tekstmateriaal in het CHN is een voorstelling te bieden van het regionaal gekleurde taalgebruik van de Middeleeuwse schrijftaal, terwijl met het literaire tekstmateriaal beoogd wordt om de geschreven taal in Holland van het einde van de 16e eeuw te representeren (Coussé, 2010). Op deze manier kunnen taalveranderingen vanaf het vroegste Nederlands tot heden worden vastgesteld.

Omdat het corpus uitsluitend literaire teksten uit Holland uit de periode vanaf 1550 bevat⁵, is het CHN niet voldoende geschikt om na te gaan in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten. Daarnaast bevat het CHN ook uit de periode na 1550 weinig literaire teksten waarin *als* of *dan* voorkomt. Om meer duidelijkheid te krijgen over de opkomst en de verspreiding van *als*, is dit materiaal daarom aangevuld met teksten uit de periode van 1300 tot 1800. Dit tekstmateriaal is verkregen via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren door middel van de zoekfunctie op de website ww.dbnl.org. Hierbij zijn teksten zoals kluchten, die de volkstaal weergeven, niet als literaire teksten die de schrijftaal representeren beschouwd. Ook zijn overige berijmde teksten evenals in het CHN (Coussé, 2010: 128) buiten beschouwing gelaten zodat het taalgebruik beter aansluit bij de onberijmde ambtelijke teksten en het taalgebruik in beide tekstgenres beter vergeleken kan worden. Wel is gebruikgemaakt van het voorwoord van de auteur indien dit (onberijmd) aanwezig was.

Om te voorkomen dat relevante onderzoeksresultaten achterwege zouden blijven, zijn alle voorbeelden van het gebruik van *als* of *dan* handmatig uit het corpus gehaald door dit in zijn geheel door te lezen.

3.2.2 Analyseprocedure

Door middel van de bovengenoemde samenstelling van het corpus zijn verschillende teksten achterhaald waarin het gebruik van *als* of *dan* voorkomt. Dit corpus is samengevat in tabel 1.

Tabel 1

Het corpus bestaand uit literair en ambtelijk tekstmateriaal uit de periode van 1300 tot 1800

periode	literaire teksten			ambtelijke teksten	
	aantal teksten	aantal auteurs	aantal als/dan	aantal teksten	aantal als/dan
1300-1350	2	2	40	1	1
1350-1400	0	0	0	9	11
1400-1450	1	1	22	22	30
1450-1500	1	1	28	29	34
1500-1550	2	2	25	29	58
1550-1600	10	10	294	30	42

⁵ Het CHN bevat geen tekstmateriaal uit de periode van 1300 tot 1550, omdat nog geen sprake is van een uniforme schrijftaal zonder regionale variatie. Vanaf 1550 wordt deze variatie geëlimineerd en ontstaat een gestandaardiseerde schrijftaal. Hoewel het taalgebruik in de literaire teksten vanaf deze periode daarom geen officiële schrijftaal betreft, geven de literaire teksten uit 1300 tot 1550 wel een indruk van het gebruik van *als* en *dan* in het betreffende genre.

1600-1650	13	13	71	11	20
1650-1700	8	7	51	9	18
1700-1750	7	7	46	6	15
1750-1800	8	8	55	12	30
totaal	53	51	632	158	259

In totaal zijn dus 891 relevante voorkomens van *als* en *dan* gevonden in de 14^e tot en met de 18^e eeuw. Al deze onderzoeksresultaten en de teksten waarin deze zijn te vinden zijn eveneens weergegeven in bijlage 1 (ambtelijke teksten) en bijlage 2 (literaire teksten). In dit corpus zijn ten eerste de voorbeelden van het gebruik van *als* of *dan* binnen een bepaalde periode geplaatst. Binnen het corpus is een onderscheid gemaakt in 10 verschillende periodes per halve eeuw van 1300 tot 1800.

Ten tweede is het gebruik van *als* of *dan* ingedeeld naar de specifieke betekenis ervan: als gebruik van het voegwoord in een comparatiefconstructie of in de betekenis van ‘behalve’. In een aantal gevallen worden echter *als* en *dan* zowel na een ontkennend woord als na een comparatief gebruikt. In sommige van deze gevallen, zoals in voorbeeld (26) en in voorbeeld (27) die afkomstig zijn uit literaire teksten van respectievelijk de Hollandse auteurs Gheraert Leeu en Gerrit Paape, is het daardoor onduidelijk van welke betekenis sprake is. Dergelijke uitspraken kunnen immers op meerdere manieren geïnterpreteerd worden:

(26) ende volbrocht alle dat werck des cloesters volcomeliken ende alle daghe te vasten ende twe daghen sonder spijsse te wesen. Ende dicwijl **nyet meer dan** eens in die weke te eten
(*Dialogus Creaturarum dat is Twispraec der creaturen*, 1481)

(27) Bij de omwenteling in 1787 was **niemand ongelukkiger dan** ik
(*Het land der willekeurigen (onder pseudoniem J.A. Schasz)*, 1789)

In voorbeeld (26) kan *dan* zowel uit het gebruik van de comparatief ‘meer’ volgen ([nyet] [meer dan eens in die weke]) als uit de ontkenning ‘niet’ ([nyet meer] [dan eens in die weke]). In voorbeeld (27) kan *dan* zowel uit het gebruik van de comparatief ‘ongelukkiger’ volgen ([niemand] [ongelukkiger dan ik]) als uit de ontkenning ‘niemand’ en opgevat worden in de betekenis van ‘behalve’ ([niemand ongelukkiger] [dan ik]). Daarom zijn uitspraken die op meerdere manieren geïnterpreteerd kunnen worden, als aparte categorie beschouwd. Op deze manier is de betekenis van het gebruik van het voegwoord op drie manieren in het corpus ingedeeld: als gebruik van het voegwoord in een comparatieve betekenis, als gebruik van het voegwoord in de betekenis van ‘behalve’ of als een combinatie van deze betekenissen.

Ten derde en ten slotte is in het ambtelijke tekstmateriaal onderscheid gemaakt in regio. Door middel van kleuren is in bijlage 1 en bijlage 2 aangegeven of de voorbeelden uit Holland (zwart), Vlaanderen (paars) of Brabant (blauw) afkomstig zijn.

3.2.3 Beperkingen

Bij de samenstelling van het uiteindelijke corpus deden zich enkele beperkingen voor. Als eerste komen de voegwoorden *als* of *dan* in een betekenis die voor dit onderzoek relevant is (uitsluitend of comparatief) per tijdvak, betekenis, tekstgenre en/of regio meestal niet vaak voor in de teksten die voor dit onderzoek zijn gebruikt. Dit beperkte aantal onderzoeksresultaten heeft met name gevolgen voor de mate waarin met zekerheid gesteld kan worden in welke context het gebruik van *als* is opgekomen en wat de invloed van regio is geweest op de opkomst en verspreiding. Daarnaast is er vanwege het geringe aantal resultaten en de beperkte omvang van deze scriptie geen ruimte om na te gaan of sprake is van een gemeenschappelijk effect van meerdere factoren wanneer deze simultaan worden beschouwd.

Zoals genoemd in paragraaf 3.2.1, is aan het beperkte aantal literaire teksten uit het CHN aanvullend tekstmateriaal toegevoegd om met name wat betreft de periode tussen 1300 en 1550 meer onderzoeksresultaten te krijgen. Er zijn echter weinig teksten gevonden die geschikt zijn om het corpus aan te vullen, omdat kluchten en poëtische teksten zoals genoemd in paragraaf 3.2.1 buiten beschouwing zijn gebleven. Omdat het aantal teksten dat voor dit onderzoek geschikt is om het CHN aan te vullen hierdoor beperkt is, is voornamelijk van een beperkt aantal voorbeelden van het gebruik van *als* en *dan* in literaire teksten uit de periode van 1300 tot 1550 sprake gebleven. Op grond van het beschikbare tekstmateriaal kan daardoor met name geen zekere uitspraak worden gedaan over het gebruik van *als* en *dan* in literaire teksten voor 1550.

Ten slotte is het onzeker in hoeverre het taalgebruik aan een bepaalde regio gekoppeld kan worden. Omdat het ambtelijke tekstmateriaal anoniem is, kan niet worden bepaald in hoeverre de regio waarin de tekst is opgesteld gelijk is aan de regionale afkomst van de scribent.

Ondanks de bovengenoemde beperkingen van het samengestelde corpus, kunnen aan de hand van de betreffende ambtelijke en literaire teksten echter wel enige uitspraken over het gebruik van *als* en *dan* worden gedaan.

3.3 Resultaat

Het aantal gevallen waarin *als* of *dan* voorkomt in het gehele tekstmateriaal dat voor dit onderzoek is gebruikt, is samen te vatten zoals in tabel 2.

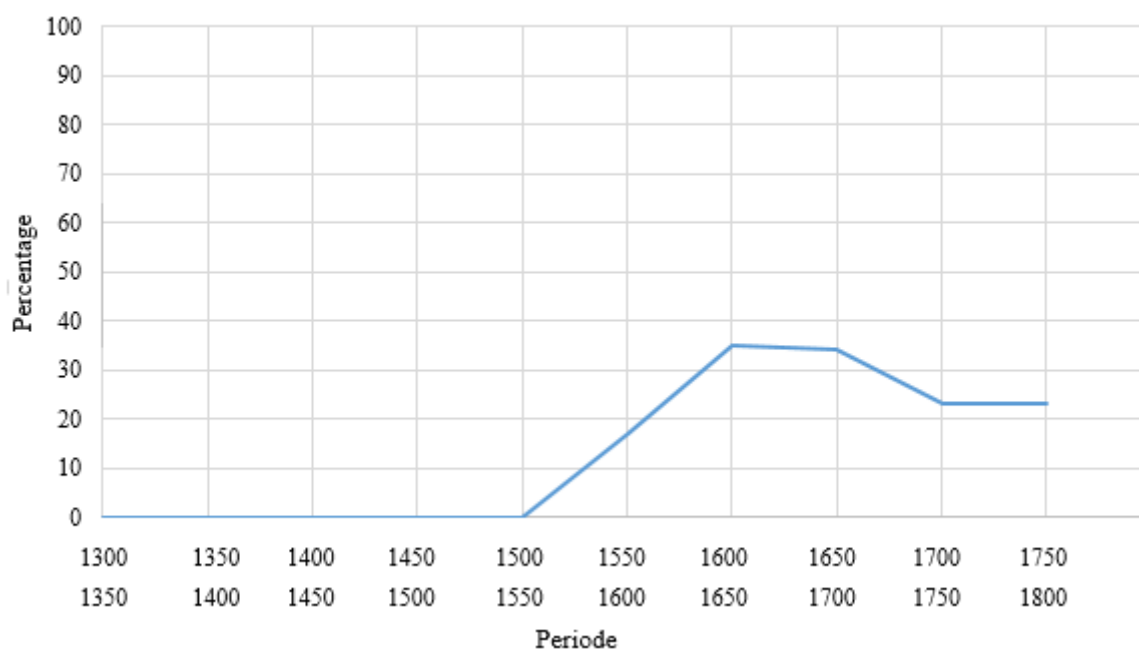
Tabel 2

De absolute frequentie van het gebruik van als en dan weergegeven per periode

periode	dan	als	totaal
1300-1350	41	0	41
1350-1400	11	0	11
1400-1450	52	0	52
1450-1500	62	0	62

1500-1550	83	0	83
1550-1600	279	57	336
1600-1650	60	31	91
1650-1700	45	24	69
1700-1750	47	14	61
1750-1800	62	23	92
totaal	742	149	891

Wanneer de resultaten worden weergegeven in een s-curve, is te zien dat deze een typisch patroon vertoont. Er is sprake van een taalverandering die zich niet voltooit, maar die zich in een enigszins tegengestelde richting ontwikkelt. Zoals genoemd in paragraaf 2.4.2 verloopt de verspreiding van taalveranderingen doorgaans in een patroon dat inhoudt dat de verspreiding aanvankelijk langzaam verloopt, in de middenweg snel toeneemt en in de eindfase opnieuw langzaam verloopt. In figuur 3 is te zien dat de verspreiding van *als* geen eindfase kent waarin de taalverandering zich voltooit, maar dat het gebruik van *als* weer afneemt.

Figuur 3: de relatieve frequentie van het gebruik van *als* weergegeven per periode.

Uit tabel 2 en figuur 3 blijkt dat *als* geheel niet voorkomt in de periode die aan 1550 voorafgaat, alhoewel van de periode tussen 1300 en 1550 waarschijnlijk te weinig tekstmateriaal bestaat om eventuele voorbeelden van sporadisch gebruik van de nieuwe variant te vinden. De eerste voorbeelden van *als* zijn te vinden in de periode van 1550 tot 1600, namelijk in een literaire tekst uit 1572. Dit gegeven komt overeen met de hypothese dat het voegwoord *als* in de tweede helft van de 16^e eeuw is opgekomen, alhoewel er geen sprake van lijkt te zijn dat *dan* in onbruik is geraakt. Er lijkt een nieuwe variant te zijn opgekomen die naast *dan* gebruikt kan worden, terwijl de oudere variant in meerdere of

mindere mate in gebruik blijft. Op de opkomst en/of de verspreiding van *als* in het tekstmateriaal dat voor dit onderzoek is gebruikt, lijken de betekenis of de context van het voegwoord, het tekstgenre en de regio waarin het wordt gebruikt echter van invloed te zijn.

3.3.1 Invloed van de context

De resultaten die zijn verkregen uit het tekstmateriaal dat voor dit onderzoek is gebruikt, zijn wat betreft de betekenis of de context waarin *als* en *dan* voorkomen in absolute aantallen samen te vatten zoals in tabel 3.

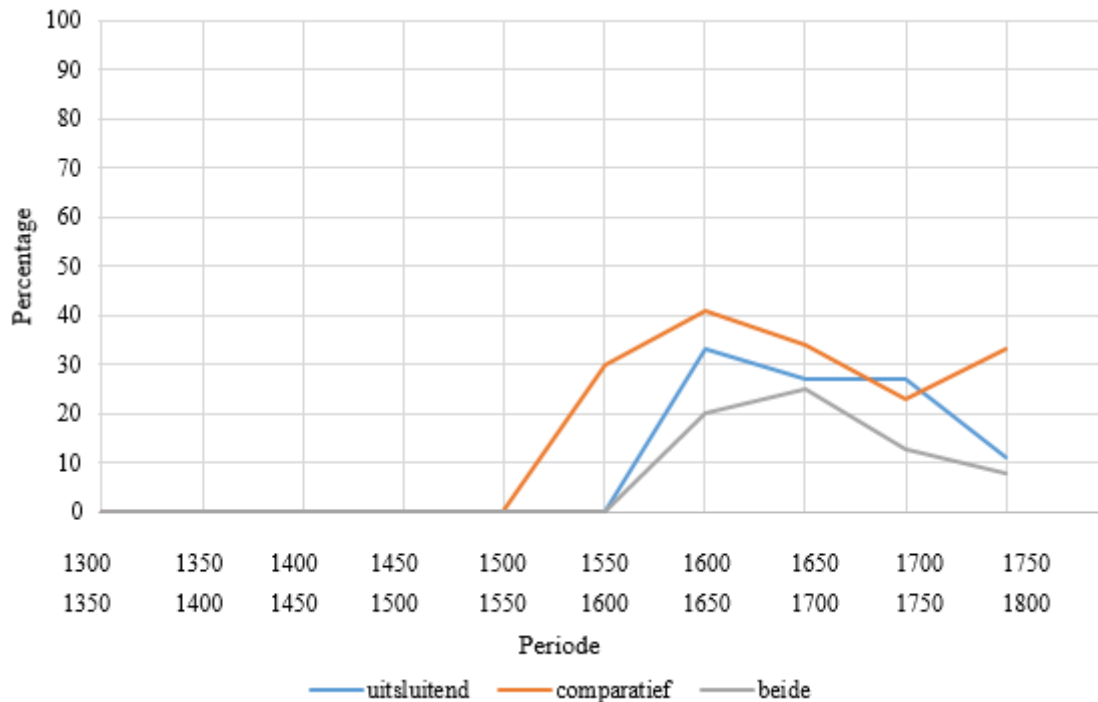
Tabel 3

De absolute frequentie van het gebruik van als en dan in een uitsluitende functie en in comparatiefconstructies weergegeven per periode

periode	uitsluitend		comparatief		beide		totaal	
	dan	als	dan	als	dan	als	dan	als
1300-1350	15	0	26	0	0	0	41	0
1350-1400	3	0	6	0	2	0	11	0
1400-1450	15	0	33	0	4	0	52	0
1450-1500	23	0	29	0	10	0	62	0
1500-1550	39	0	36	0	8	0	83	0
1550-1600	111	0	136	57	32	0	279	57
1600-1650	22	11	26	17	12	3	60	31
1650-1700	16	6	20	15	9	3	45	24
1700-1750	16	6	24	7	7	1	47	14
1750-1800	24	3	35	17	12	1	71	21
totaal	284	26	363	114	96	8	743	148

De relatieve frequentie van het gebruik van *als* is weergegeven in figuur 4.

Figuur 4: de relatieve frequentie van het gebruik van *als* in een uitsluitende functie en in comparatiefconstructies weergegeven per periode.

Uit de bovenstaande tabel en figuur is af te leiden dat *als* tussen 1550 en 1600 voor het eerst wordt gebruikt in comparatiefconstructies, zoals in voorbeeld 28 en voorbeeld 29. Meer specifiek komt deze nieuwe variant voor het eerst voor in een literaire tekst uit 1572. Deze tekst is afkomstig van de Hollandse auteur Wouter Jacobsz:

- (28) wel XIX duysent paerden ende **meer als** hondert vaendel voetknecht
 (29) Nu voerts en betalen wij alleen niet den tienden penninck maer oeck **meer als** die anderde want menige al haer goet hierdoer quijt werden
 (*Dagboek Broeder Wouter Jacobsz*, 1572)

Een periode later zijn de eerste voorbeelden van *als* in de betekenis van ‘behalve’ te vinden. In de betreffende literaire tekst uit 1613 van de Hollandse auteur Hugo de Groot komt in de 8 voorbeelden van uitsluiting 6 keer *als* voor, zoals in de voorbeelden (30) tot en met (35):

- (30) want na de Sibrandiaensche Decreten comt dit oordeel **niemandt** toe **als** de Propheten
 (31) Want wat is ketterye **anders als** een pest **als** een vergift der Kercke jae **als** een dootlick vergift
 (32) dat eenige **andere** Religie **als** dese int openbaer ghepleecht ende gheoeffent soude worden
 (33) Want gelijk eener voor lange Jaren seer wel heeft geseyt tis seer beswaerlick sijne saecke te verdedigen voor **andere als** voor die gene daer onder men verkeert heeft

- (34) dat sy **niet en** sullen toelaten dat eenige **andere als** de Ghereformeerde Leere inde Academie geleert werde
- (35) ende die sy niet wantrouwen of vande welcke sy **gheen ander** gevoelen **als** goet hebben
(*Der heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt godts-diensticheyt*, 1613)

Omdat voorbeelden van het gebruik van *als* in plaats van *dan* eerder zijn te vinden in comparatiefconstructies, is het gebruik van *als* in plaats van *dan* mogelijk opgekomen in deze betekenis. Bij de opkomst van *als* lijkt daarom sprake te zijn van een semantisch of constructioneel effect. Het resultaat dat de eerste voorbeelden van het gebruik van *als* comparatiefconstructies betreffen, komt overeen met de hypothese dat de nieuwe variant *als* is opgekomen in een specifieke betekenis, namelijk in comparatiefconstructies, waarbij niet van een negatie sprake is. De nieuwe variant lijkt zich na de opkomst in 1572 in deze betekenis eveneens met name in comparatiefconstructies verspreid te hebben, wat opnieuw overeenkomt met de verwachting dat het uitsluitend gebruik van *als* in mindere mate is opgekomen dan het gebruik van *als* in comparatiefconstructies. Het verschil in de mate waarin *als* sinds 1600 voorkomt in de comparatieve en de uitsluitende betekenis is echter niet erg groot en tussen 1700 en 1750 komt *als* zelfs vaker voor in de betekenis van ‘behalve’. Vanaf 1600 komt *als* in het gehele tekstmateriaal 26 keer voor in de 104 voorbeelden van uitsluitend gebruik, en 56 keer in 161 comparatiefconstructies. Dit betekent dat er sprake is van een verschil van slechts 9% in de mate waarin de nieuwe variant na 1600 in de betekenis van ‘behalve’ of in comparatiefconstructies voorkomt. Deze uitkomst is onverwacht, omdat in paragraaf 2.4 naar voren kwam dat volgens Stroop (2014) in de hedendaagse spreektaal *dan* meestal niet door *als* vervangen zou worden na negatieve woorden zoals ‘niemand’, ‘niets’ en ‘nergens’, waarbij het voegwoord in de betekenis van ‘behalve’ wordt gebruikt.

Niet alleen lijkt sprake te zijn van een semantisch of constructioneel effect bij de opkomst van *als*, maar ook lijkt een lexicaal effect een rol te spelen. Naast Jacobsz die als eerste *als* in comparatiefconstructies gebruikt, gebruiken nog twee van de negen auteurs van literaire teksten uit de periode van 1550 tot 1600 in een aantal gevallen *als* in plaats van *dan* in comparatiefconstructies. Dit betreft de Brabantse auteur Justus Lipsius in 1584 en de Hollandse auteur Gerrit de Veer in 1598. Jacobsz gebruikt vier comparatiefconstructies, die een keer betrekking hebben op de woorden ‘waardiger’ en ‘verder’ en twee keer op het woord ‘meer’. In de eerste twee gevallen wordt *dan* gebruikt, terwijl *als* gecombineerd wordt met het woord ‘meer’. Daarnaast gebruikt Lipsius 44 comparatiefconstructies, waarvan acht met *als* gecombineerd worden. In al deze gevallen wordt het voegwoord eveneens met ‘meer’ gecombineerd, of met het antoniem ‘minder’, alhoewel *dan* ook 14 van de 35 keer met deze woorden gecombineerd wordt. Ten slotte gebruikt De Veer 52 comparatiefconstructies, waarvan 47 met *als* gecombineerd worden, waarbij dit voegwoord 31 keer vooraf wordt gegaan door ‘meer’ of ‘minder’. Van de 6 comparatiefconstructies die met *dan* gecombineerd worden, wordt het voegwoord slechts 2 keer door ‘meer’ of ‘minder’ voorafgegaan.

In totaal komt in de 57 comparatiefconstructies met ‘meer’ of ‘minder’ uit de periode van 1550 tot 1600, 41 keer *als* voor (72%), terwijl in het totale aantal van 193 comparatiefconstructies uit deze periode 57 keer *als* wordt gebruikt (30%). Omdat *als* door de auteurs die dit voegwoord in de periode van 1550 tot 1600 gebruiken altijd of vrijwel altijd met ‘meer’ of ‘minder’ gecombineerd wordt, is het gebruik van de nieuwe variant *als* mogelijk in comparatiefconstructies opgekomen waarin van een van beide woorden sprake is. Naast een semantisch of constructioneel effect, lijkt daarom eveneens een lexicaal effect van invloed te zijn geweest op de opkomst van *als*. Het gaat in deze gevallen echter niet om een specifieke woordsoort. Zo kan ‘meer’ of ‘minder’ een bijvoeglijk gebruikt onbepaald hoofdtelwoord betreffen, of een adverbium, zoals blijkt uit respectievelijk voorbeeld (36) en voorbeeld (37) van De Veer:

(36) alsoo dat de selvighe wetenschap, ghebaert uyt de Astrologia, der Zee-vaert **meer** nuttigheyt inbrenghet, **als** het Aerdtrijck doet

(37) Opten selfden dagh ginghen wy met ons vyven na tship, ende bevondent noch in een ghestalte vast rontom int ys ligghen **meer als** te voren

(*Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*, 1598)

Uit het bovenstaande is dus af te leiden dat het gebruik van *als* in de tweede helft van de 16^e eeuw mogelijk is opgekomen in comparatiefconstructies en wellicht meer specifiek in combinatie met de woorden ‘meer’ of ‘minder’. Omdat het tekstmateriaal zoals genoemd in paragraaf 3.2.3 beperkt is, blijft dit echter slechts een hypothese die nader getoetst zal moeten worden door middel van toekomstig onderzoek. Het is niet ondenkbaar dat het resultaat dat het gebruik van de nieuwe variant is begonnen in combinatie met de woorden ‘meer’ of ‘minder’ op toeval berust. Bovendien lijkt *als* zich na de opkomst in 1572 niet in meerdere mate in dergelijke combinaties verspreid te hebben in literaire en ambtelijke teksten. Het gebruik van *als* in combinatie met de woorden ‘meer’ of ‘minder’ lijkt vergelijkbaar te zijn met het gebruik van *dan*.

3.3.2 Invloed van het tekstgenre

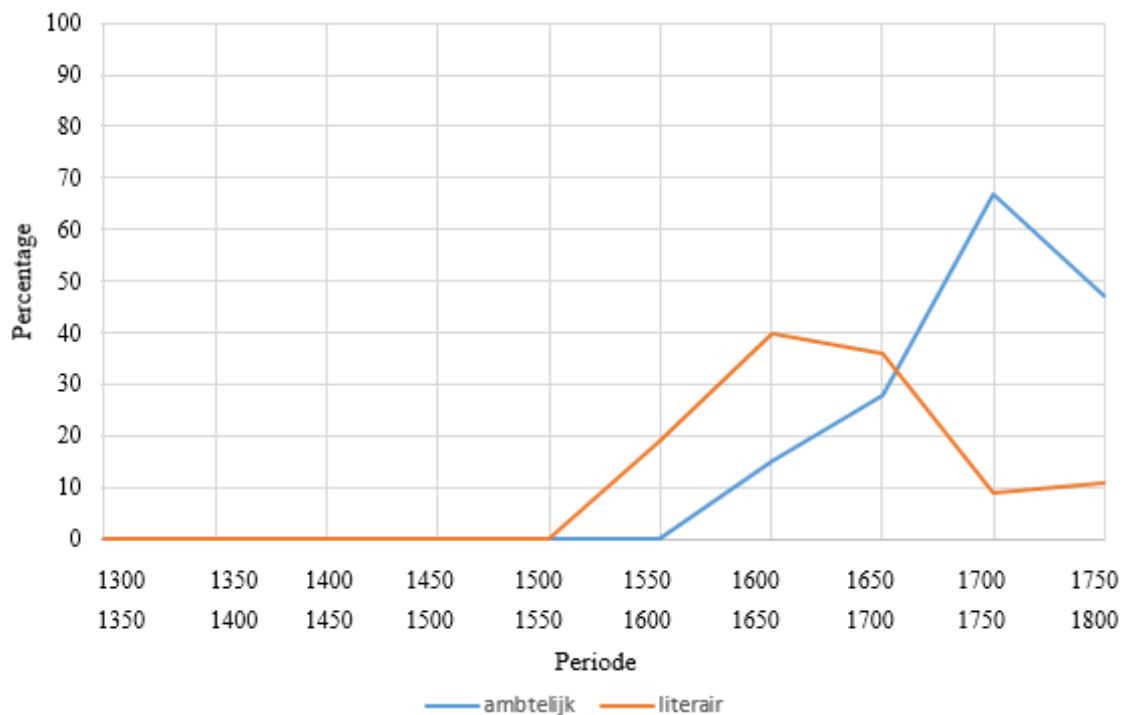
Het gebruik van *als* en *dan* in het literaire en het ambtelijke tekstmateriaal dat voor dit onderzoek is gebruikt, is in absolute aantallen samen te vatten zoals in tabel 4.

Tabel 4

De absolute frequentie van het gebruik van *als* en *dan* in ambtelijke en literaire teksten weergegeven per periode

periode	ambtelijk			literair			totaal		
	dan	als	totaal	dan	als	totaal	dan	als	totaal
1300-1350	1	0	1	40	0	40	41	0	41
1350-1400	11	0	11	0	0	0	11	0	11
1400-1450	30	0	30	22	0	22	52	0	52
1450-1500	34	0	34	28	0	28	62	0	62
1500-1550	58	0	58	25	0	25	83	0	83
1550-1600	42	0	42	237	57	294	279	57	336
1600-1650	17	3	20	43	29	72	60	32	92
1650-1700	13	5	18	32	18	50	45	23	68
1700-1750	5	10	15	42	4	46	47	14	61
1750-1800	16	14	30	46	9	62	7	0	7
totaal	227	32	259	515	117	639	678	128	806

De relatieve frequentie van het gebruik van *als* in beide tekstgenres is weergegeven in figuur 5.

Figuur 5: de relatieve frequentie van het gebruik van *als* in ambtelijke en literaire teksten weergegeven per periode.

Waar het onduidelijk is in hoeverre daadwerkelijk sprake is van een lexicaal effect, is met meer zekerheid te stellen dat het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten. Uit tabel 4 en figuur 5 is af te leiden dat het gebruik zich vanuit de literatuur naar niet-literaire genres heeft verspreid. Zoals eerder genoemd komt het eerste voorbeeld van *als* immers voor in een literaire tekst uit 1572. In de

betreffende periode van 1550 tot 1600 komt dit voegwoord (nog uitsluitend in combinatie met een comparatief) in literaire teksten voor in 237 voorbeelden, waarbij in de 167 comparatiefconstructies *dan* 110 keer en *als* 57 keer voorkomt. De eerste voorbeelden van *als* in ambtelijke teksten zijn echter pas te vinden in de periode van 1600 tot 1650, in een tekst uit 1638, meer dan 60 jaar na het eerste gebruik van *als* binnen het literaire tekstmateriaal. Dit genre-effect dat uit het corpus naar voren komt, komt overeen met de hypothese dat het gebruik van het voegwoord *dan* in literaire teksten is opgekomen en zich verspreid heeft naar andere tekstgenres. Toch is deze uitkomst opvallend, omdat deze afwijkt van het in paragraaf 2.4 omschreven sociolinguïstisch historische uitgangspunt dat een taalverandering zich vanuit de informele gesproken taal uitbreidt naar meer formele varianten zoals literaire teksten. Het taalgebruik in de literaire teksten waarin het gebruik van *als* is opgekomen is immers te beschouwen als de formele schrijftaal, terwijl ambtelijke teksten dichter bij de gesproken taal staan.

Evenals de eerste gevallen van het gebruik van *als* in literaire teksten, betreft het eerste voorbeeld van de nieuwe variant in ambtelijke teksten eveneens een comparatiefconstructie. Het gaat in dit geval om een Hollandse tekst uit Leiden uit 1638, weergegeven in voorbeeld (38):

(38) ende sulcx het ambacht van het laeckenbereyden niet en kennen niet en sal toegestaen werden
'tsy binnen ofte buyten hare huysen **meer** knechten te mogen hebben **als** 6 met een leerknecht_

In een latere periode is het eerste voorbeeld van *als* in de betekenis van 'behalve' te vinden, namelijk in twee Hollandse teksten uit Amsterdam uit 1662, weergegeven in voorbeeld (39) en in voorbeeld (40).

(39) ende interessen Marten Machielsz Mast sal **niet** vermogen eenige verdiende verwlonen op te halen ofte te ontfangen **anders als** ten overstaen of met speciale permissie en adsignatie van sijn voornoemde meester Willem van Doyenburgh

(40) Ende alsdan niet verder accorderende sullen sij vrije luyden zijn en in een anders dienst vermogen te treden doch sullen sij harnasmakers niet vermogen in de voorverhaelde tijt voor iemant **anders als** voor de gemelte heren aennemers te werken

Naast de onderzoeksuitkomst dat het gebruik van *als* in een specifiek tekstgenre lijkt te zijn opgekomen, blijkt het tekstgenre eveneens van invloed te zijn op de mate waarin de nieuwe variant sinds de opkomst ervan wordt gebruikt. Sinds het gebruik van *als* in 1572 in literaire teksten komt deze nieuwe variant nog steeds voor in latere periodes, maar uiteindelijk wel in mindere mate. In figuur 5 is te zien dat in de literatuur in de periodes van 1600 tot 1700 in totaal in 36% tot 40% van de voorbeelden *als* wordt gebruikt en in de periodes van 1700 tot 1800 ongeveer in 10% van de voorbeelden. Hieruit blijkt dat het gebruik van dit voegwoord sinds 1700 is afgenomen. Deze uitkomst

komt overeen met de hypothese dat *als* vanaf de 18^e eeuw in mindere mate te vinden is in literair tekstmateriaal. In ambtelijk tekstmateriaal komt *als* sinds het eerste gebruik van de nieuwe variant in 1638 echter in meerdere mate voor in latere periodes; waar het gebruik in literaire teksten vanaf 1650 en met name vanaf 1700 afneemt, lijkt dit niet het geval te zijn in ambtelijke teksten. In ambtelijke teksten komt *als* in de periodes van 1600 tot 1700 immers in 15% tot 28% van de voorbeelden voor en in de periodes van 1700 tot 1800 in 47% tot 67% van de voorbeelden (alhoewel het gebruik van *als* wel in enige mate lijkt af te nemen na 1750). Het gebruik van *als* valt dus met name in literair taalgebruik scherp terug. In ambtelijk taalgebruik komt het gebruik van *als* in een latere periode op, maar neemt het gebruik sterker toe en valt het minder sterk terug. Dit resultaat komt overeen met de verwachting dat *als* vanaf de 18^e eeuw wel in zekere mate tot *dan* is teruggedrongen in de literatuur, maar in mindere mate in ambtelijke teksten, oftewel teksten die dichter bij de gesproken taal staan.

3.3.3 Invloed van de regio

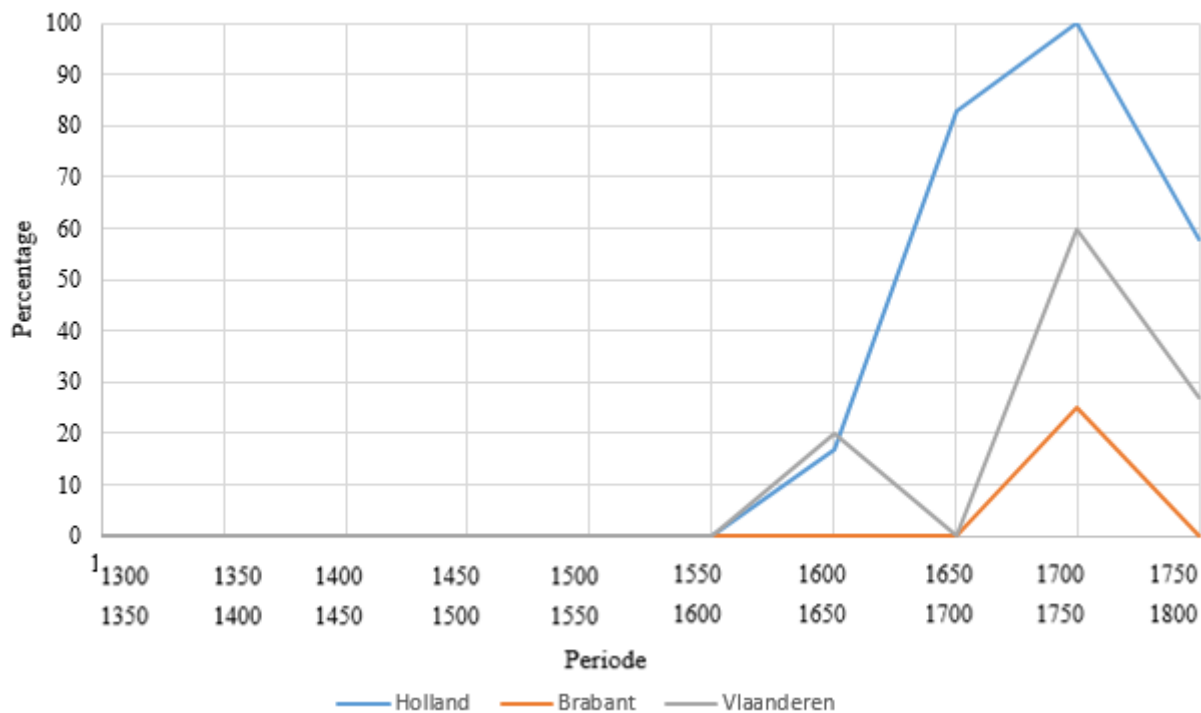
Wat betreft de regio waarin *als* of *dan* wordt gebruikt, zijn de onderzoeksresultaten samen te vatten zoals in tabel 5.

Tabel 5

De absolute frequentie van het gebruik van als en dan in ambtelijke teksten weergegeven per regio per periode

periode	Holland			Brabant			Vlaanderen		
	dan	als	totaal	dan	als	totaal	dan	als	totaal
1300-1350	0	0	0	0	0	0	1	0	1
1350-1400	3	0	3	2	0	2	6	0	6
1400-1450	15	0	15	6	0	6	9	0	9
1450-1500	22	0	22	3	0	3	9	0	9
1500-1550	39	0	39	1	0	1	18	0	18
1550-1600	24	0	24	9	0	9	9	0	9
1600-1650	5	1	6	4	0	4	8	2	10
1650-1700	1	5	6	2	0	2	10	0	10
1700-1750	0	6	6	3	1	4	2	3	5
1750-1800	8	11	19	0	0	0	8	3	11
totaal	123	17	140	30	1	31	80	8	88

De relatieve frequentie van het gebruik van *als* is weergegeven in figuur 6.

Figuur 6: de relatieve frequentie van het gebruik van *als* in ambtelijke teksten weergegeven per regio per periode.

Uit de bovenstaande tabel en figuur komt naar voren dat het gebruik van *als* in ambtelijke teksten niet is opgekomen in een bepaalde regio. In de periode tussen 1600 en 1650, waarin *als* voor het eerst voorkomt, wordt dit voegwoord twee van de tien keer gebruikt in Vlaanderen, zoals in voorbeeld (41) in 1644 en in voorbeeld (42) in 1641, en een van de zes keer in Holland, zoals in voorbeeld (43) in 1638.

- (41) Soo verre partye absent blyft zal t' haren laste gedecerneert worden **andere** daginge te doen **als** vooren
- (42) Omme t'eviteren de groote oncosten die daghelicx zyn gheschiedende aen partijen in saecken van cleender importantie bedraghende **min al [als]** dry pond groot
- (43) ende sulcx het ambacht van het laeckenbereyden niet en kennen niet en sal toegestaen werden 'tsy binnen ofte buyten hare huysen **meer** knechten te mogen hebben **als** 6 met een leerknecht

Na deze periode lijkt *als* echter vaker gebruikt te worden in Holland dan in Vlaanderen en Brabant. In Holland komt in tegenstelling tot de overige regio's tussen 1650 en 1700 vrijwel uitsluitend *als* voor, tussen 1700 en 1750 komt *dan* geheel niet voor en tussen 1750 en 1800 wordt in meer dan de helft van de gevallen *als* gebruikt. De regio lijkt daarom niet van invloed te zijn geweest op de opkomst van *als* in ambtelijke teksten, maar mogelijk wel op de mate waarin het gebruik van het voegwoord is toegenomen. *Als* lijkt na het eerste voorkomen in 1638 niet in ambtelijke teksten uit Holland te zijn

opgekomen, maar lijkt zich vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw wel in meerdere mate in Holland verspreid te hebben. Zoals genoemd in paragraaf 3.2.3 bestaat het corpus dat voor dit onderzoek is gebruikt echter uit onvoldoende voorbeelden van *als* en *dan*. Hoewel er in totaal 140 voorbeelden in Holland, 31 in Brabant en 88 in Vlaanderen zijn gevonden, blijft per tijdvak van 50 jaar in de meeste regio's sprake van een gering aantal voorkomens. De onderzoeksuitkomst dat het gebruik van *als* vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw met name in Holland is toegenomen berust daarom mogelijk slechts op toeval, en is daarom uitsluitend als een hypothese te beschouwen die nader getoetst zal moeten worden door middel van toekomstig onderzoek.

3.4 Verklaring van de onderzoeksresultaten

In het begin van paragraaf 3.3 kwam naar voren dat de opkomst van het gebruik van *als* een typisch patroon vertoont. De taalverandering voltooit zich immers niet, maar ontwikkelt zich in een tegengestelde richting. De vraag is waarom de opkomst van *als* zich niet heeft voortgezet, met andere woorden: waardoor dit afwijkende patroon in de s-curve is ontstaan. Mogelijk is de terugval van het gebruik van *als* ontstaan door de normatieve werken die in paragraaf 2.3 werden genoemd. Een andere mogelijkheid is dat de voorgeschreven norm op de terugval van het gebruik van *als* in literair taalgebruik is gebaseerd. Deze laatste mogelijkheid lijkt de meest waarschijnlijke.

In paragraaf 3.3.2 kwam naar voren dat het gebruik van *als* met name in literair taalgebruik scherp terugvalt na 1700. In ambtelijk taalgebruik komt het gebruik van *als* in een latere periode op, maar neemt het gebruik sterker toe en valt het minder sterk terug. De scherpe terugval van het gebruik van *als* in literair taalgebruik vanaf het begin van de 18^e eeuw suggereert vanaf deze periode een ontwikkeling van een voorkeur voor de oorspronkelijke vorm *dan* en een snel opgekomen hoge mate van bewustzijn. Dit bewustzijn is vanaf het begin van de 18^e eeuw eveneens terug te vinden in normatieve werken. In paragraaf 2.3 kwam immers naar voren dat vanaf deze periode hetzelfde onderscheid tussen *als* en *dan* wordt voorgeschreven als in het hedendaagse Standaardnederlands. Omdat in ambtelijk taalgebruik de terugval van het gebruik van *als* minder scherp is, is er waarschijnlijk echter geen sprake geweest van een voorgeschreven norm die door taalgebruikers is gevolgd. Mogelijk is het waarschijnlijker dat er in de literatuur en grammaticale werken (die op het literaire taalgebruik georiënteerd waren) een norm ontstond, en dat grammatici deze norm gingen voorschrijven. Onder invloed van auteurs die *dan* opnieuw in gebruik namen, lijkt dit voegwoord dus te zijn voorgeschreven, zoals reeds genoemd in paragraaf 2.3.

Of er daadwerkelijk sprake is geweest van een voorgeschreven norm die op de terugval van het gebruik van *als* in literair taalgebruik is gebaseerd, is echter niet met zekerheid vast te stellen. Mogelijk is er wel sprake geweest van een norm die door grammatica werd voorgeschreven en werd gevolgd in de schrijftaal. Omdat ambtelijke teksten dichter bij de spreektaal staan, was deze voorgeschreven norm wellicht in mindere mate van invloed op het taalgebruik in dit tekstgenre. In

paragraaf 2.3 kwam immers naar voren dat volgens Van der Sijs (2011: 527) en Schenkeveld-Van der Dussen (1963: 268) *dan* onder invloed van grammatica's en onderwijs in de schrijftaal het gebruikelijke woord zijn geworden, maar dat *als* nog steeds werd gebruikt in de spreektaal.

Wanneer wordt aangenomen dat de hedendaagse norm om *dan* te gebruiken daadwerkelijk is voorgeschreven onder invloed van literatoren die deze variant opnieuw gingen gebruiken, is er geen verklaring te geven voor de opkomst van *als* en de afname die hierop volgt in de literatuur. Wat de oorzaak is van de opkomst van *als* in literaire teksten in de tweede helft van de 16^e eeuw en wat de afname van het gebruik van *als* door auteurs vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw heeft veroorzaakt, kan binnen de beperkte omvang van deze scriptie immers niet worden nagegaan. In paragraaf 2.2 zijn de niet aannemelijke syntactische overbelasting van *dan* en de meer waarschijnlijke invloed van het Duits genoemd als oorzaak van de opkomst van *als*. Wat betreft de afname van het gebruik van *als* in de Renaissance, is het onderscheid tussen de vormen *quam* voor een comparatief en *ut* voor gelijke grootheden in het Latijn als oorzaak naar voren gebracht in paragraaf 2.3. De omvang van deze scriptie is echter te beperkt om te achterhalen wat de werkelijke oorzaken van beide taalveranderingen zijn.

3.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk is ten doel gesteld om te bepalen in hoeverre het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten en wat de invloed is geweest van genrevariatie, regionale variatie en de specifieke betekenis van het voegwoord op de opkomst en de verspreiding van de nieuwe variant. Uit het corpusonderzoek dat is uitgevoerd door middel van het CHN, blijkt dat *als* in de tweede helft van de 16^e eeuw is opgekomen in literaire teksten. Het gebruik van *als* lijkt zich vanuit de literatuur naar niet-literaire genres verspreid te hebben. In literaire teksten is het gebruik van dit voegwoord na 1650 en met name sinds 1700 afgenomen. In ambtelijk tekstmateriaal, dat minder dicht bij de schrijftaal staat, lijkt *als* sinds deze periode binnen dit genre echter in meerdere mate voor te komen, alhoewel het gebruik in de periode van 1750 tot 1800 wel afneemt ten opzichte van de periode van 1700 tot 1750. Waar *als* vanaf de 18^e eeuw in zekere mate tot *dan* teruggedrongen lijkt te zijn in de literatuur, blijkt dit dus in mindere mate het geval te zijn in ambtelijke teksten, oftewel teksten die dichter bij de gesproken taal staan. Dit is een opvallend resultaat, omdat de uitkomst dat *als* is opgekomen in literaire teksten en zich heeft verspreid naar minder formele ambtelijke teksten afwijkt van het sociolinguïstisch historische uitgangspunt dat een taalverandering zich vanuit de informele gesproken taal uitbreidt naar meer formele varianten. Uit de terugval van het gebruik van *als* in het ambtelijk taalgebruik die minder scherp is dan de terugval van het gebruik van de nieuwe variant in literaire teksten, blijkt dat *als* niet uit het taalgebruik is verdwenen onder invloed van een voorgeschreven norm die door taalgebruikers is gevolgd. Waarschijnlijk ontstond deze norm om *dan* te gebruiken in de literatuur, waarop grammatici deze gingen voorschrijven. Om onduidelijke redenen hebben literatoren

waarschijnlijk vanaf de 18^e eeuw een voorkeur voor *dan* ontwikkeld en zou het gebruik van dit voegwoord de norm moeten worden. De grammaticale traditie, die zich naar de literatuur richt, schrijft dan ook het gebruik van *dan* voor. Hoewel het ambtelijke taalgebruik na de 18^e eeuw nog steeds een opkomst van *als* laat zien, wordt in deze teksten op een gegeven moment aan het einde van de 18^e eeuw ook enigszins de norm van de literatuur gevolgd.

Naast een genre-effect hebben mogelijk eveneens een semantisch en een lexicaal effect een rol gespeeld bij de opkomst van *als*. Hoewel *als* zich na 1600 in vergelijkbare mate in de betekenis van 'behalve' en in comparatiefconstructies heeft verspreid, komt deze nieuwe variant tussen 1550 en 1600 aanvankelijk nog uitsluitend voor in comparatiefconstructies. Daarom is het gebruik van *als* in plaats van *dan* mogelijk opgekomen in deze betekenis. In deze gevallen blijkt de nieuwe variant regelmatig tot altijd met 'meer' of 'minder' gecombineerd te worden. Meer specifiek is *als* daarom mogelijk in comparatiefconstructies opgekomen waarin van een van beide woorden sprake is. Aangezien er ongeveer 40 jaar later slechts enkele voorbeelden zijn te vinden van *als* met een uitsluitende functie en *dan* in deze betekenis dus minder vaak vervangen wordt door *als* dan na een comparatief, blijkt *dan* aanvankelijk veel sterker in de betekenis van 'behalve' te staan. Wel is het opvallend dat de mate waarin *als* zich vanaf de 17^e eeuw heeft verspreid, vergelijkbaar is met de verspreiding van *als* in comparatiefconstructies. Dit komt immers niet overeen met de opvatting wat betreft het hedendaags Nederlands, waarin *dan* nauwelijks door *als* vervangen zou worden in de betekenis van 'behalve'.

Een regio-effect kan niet geheel vastgesteld worden, omdat het gebruik van *als* in ambtelijke teksten niet opgekomen lijkt te zijn in een bepaalde regio. Wel lijkt de nieuwe variant zich in meerdere mate in Holland dan in Vlaanderen en Brabant verspreid te hebben.

4 Corpusonderzoek: persoonlijk en zakelijk briefmateriaal (1665-1784)

Door middel van het literaire en ambtelijke tekstmateriaal dat in hoofdstuk 3 is gebruikt, kon worden nagegaan wat de invloed is van de betekenis of de context van het voegwoord, genrevariatie en regionale variatie op de opkomst en de verspreiding van *als* in comparatiefconstructies en de exclusieve functie. Zoals in hoofdstuk 2 naar voren kwam, is het aannemelijk dat de sociale variabelen leeftijd, gender en klasse hierop eveneens van invloed zijn. Van het tekstmateriaal dat in hoofdstuk 3 is gebruikt, is echter niet bekend wie de ambtelijke teksten heeft geschreven, waardoor in deze teksten geen onderzoek naar de betreffende sociale variabelen kon worden verricht. Verder zijn de literaire teksten die daarnaast in hoofdstuk 3 zijn gebruikt afkomstig van een homogene groep auteurs wat betreft de sociale variabelen gender en (waarschijnlijk) klasse. Alle teksten zijn immers afkomstig van mannelijke auteurs die vermoedelijk of met zekerheid (zoals onder andere de bekendere 17^e-eeuwse auteurs Lukas Rotgans, Hugo de Groot en G.A. Bredero) uit een hogere sociale klasse komen. Het taalgebruik van vrouwelijke auteurs en van auteurs waarvan met zekerheid gesteld kan worden dat deze tot de lagere sociale klasse behoren, is in dit materiaal niet vertegenwoordigd. Ook is in dit literaire materiaal geen rekening gehouden met de factor leeftijd, omdat deze in veel gevallen niet (exact) bekend is. Hierdoor is het eerder gebruikte literaire en ambtelijke tekstmateriaal niet geschikt om de invloed van de sociale variabelen leeftijd, gender en sociale klasse te achterhalen.

In dit hoofdstuk wordt daarom persoonlijk en zakelijk briefmateriaal van een heterogene groep scribenten gebruikt dat geschikt is om te bepalen in hoeverre de betreffende sociale variabelen met de verspreiding van *als* samenhangen. Door middel van de teksten die voor dit onderzoek worden gebruikt, kan daarnaast in dit hoofdstuk nogmaals (zoals in hoofdstuk 3 reeds is gedaan) worden bepaald in hoeverre de betekenis van het voegwoord, genrevariatie en regionale variatie een rol heeft gespeeld in de mate waarin het gebruik van *als* zich heeft verspreid, maar nu in geschreven teksten die dichter bij de spreektaal staan dan het literaire en ambtelijke tekstmateriaal uit hoofdstuk 3.

Er is echter slechts voldoende relevant briefmateriaal bewaard gebleven vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw, terwijl het gebruik van *als* in de tweede helft van de 16^e eeuw is opgekomen in literaire teksten, zoals naar voren kwam in hoofdstuk 3. Daarom kan dit briefmateriaal waarschijnlijk uitsluitend duidelijkheid bieden over de verspreiding van het gebruik van *als* en niet over de opkomst ervan, omdat de nieuwe variant mogelijk reeds eerder dan in de tweede helft van de 17^e eeuw is opgekomen in brieven. Wel is dit briefmateriaal geschikt om te bepalen in hoeverre het voorschrift wat betreft het gebruik van *dan* in de 18^e eeuw van invloed is geweest op het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal staat in vergelijking tot de 17^e eeuw. In paragraaf 2.3 kwam immers naar voren dat in de 17^e en 18^e eeuw diverse grammatica's verschijnen waarin een onderscheid tussen *als* en *dan* wordt bepleit en dat dit met name na 1730 door invloed van Huydecoper ervoor gezorgd zou hebben dat *dan* het gangbare voegwoord werd in de schrijftaal. Uit paragraaf 2.2 bleek echter dat het gebruik van *dan* zich na de opkomst in de geschreven taal in de 16^e eeuw sneller in de gesproken taal verspreid zou hebben.

Deze gegevens maken het interessant om vast te stellen welk voegwoord in de 17^e en in de 18^e eeuw gebruikt werd in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’ in brievenmateriaal dat dicht bij de gesproken taal ligt.

Samengevat wordt in dit hoofdstuk de vraag beantwoord welke factoren de verspreiding van *als* in het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal staat hebben beïnvloed nadat het gebruik van *dan* door diverse grammatica’s met name na 1730 werd voorgeschreven. In paragraaf 4.1 wordt de onderzoeksmethode omschreven. Paragraaf 4.2 beschrijft de hypothese die door middel van deze onderzoeksmethode kan worden getoetst. De algemene resultaten komen aan bod in paragraaf 4.3, de resultaten van het 17^e-eeuwse corpus in paragraaf 4.4 en de resultaten van het 18^e-eeuwse corpus in paragraaf 4.5. In paragraaf 4.6 worden deze onderzoeksresultaten verklaard. Paragraaf 4.7 bevat ten slotte in de vorm van een samenvatting het antwoord op de vraag welke factoren de verspreiding van *als* in het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal staat hebben beïnvloed.

4.1 Methode

4.1.1 Samenstelling corpus

Om te bepalen welke factoren de verspreiding van *als* in het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal staat hebben beïnvloed, is gebruikgemaakt van tekstmateriaal uit het *Brieven als buit*-corpus (zie <http://brievenalsbuit.inl.nl>). Dit corpus bestaat uit 595 brieven uit de 17^e eeuw (in totaal ongeveer 245.000 woorden) en 384 brieven uit de 18^e eeuw (in totaal ongeveer 200.000 woorden), die zijn geschreven aan of door respectievelijk 441 en 292 verschillende scribenten die in oorlogstijd naar overzeese gebieden waren vertrokken. De documenten betreffen persoonlijke en zakelijke correspondenties die zijn geschreven tussen 1665 en 1674 (tijdens de Tweede en de Derde Engelse Oorlog) en tussen 1776 en 1784 (tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog en de Vierde Engelse Oorlog). Deze zijn afkomstig van een heterogene groep auteurs wat betreft gender, sociale klasse, leeftijd en regionale afkomst.

Wat betreft de variabele sociale klasse is de sociale afkomst van de taalgebruiker gebaseerd op het beroep van de scribent (of van haar echtgenoot of vader, als het een vrouw betreft). In het *Brieven als Buit*-corpus is een vierdeling gemaakt waarin onderscheid gemaakt wordt tussen een lage klasse, een midden-lage klasse, een midden-hoge klasse en een hoge klasse. De leeftijdsgroepen die in het *Brieven als Buit*-corpus zijn onderscheiden, betreffen drie categorieën: jonger dan 30 jaar, 30 tot 50 jaar en ouder dan 50 jaar. De regionale afkomst die aan de scribenten is toegekend, is gebaseerd op de huidige Nederlandse provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht, Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Tevens bevat het corpus brieven van taalgebruikers uit het buitenland en zijn brieven van scribenten uit de stad Amsterdam onderscheiden, omdat veel taalgebruikers uit het *Brieven als Buit*-corpus uit deze stad afkomstig zijn en in Amsterdam bovendien veel immigranten woonden waardoor taal- en dialectmenging ontstond.

De regionale afkomst die aan de taalgebruikers in het *Brieven als Buit*-corpus is toegekend, is gebaseerd op de woonplaats van de scribent. Indien de brief vanuit het buitenland is verzonden, is de afkomst van de scribent bepaald door de woonplaats van de familie in de Republiek.

Naast variatie wat betreft de afkomst en leeftijd van de scribenten, is eveneens sprake van genrevariatie omdat het *Brieven als Buit*-corpus zowel uit persoonlijke brieven als uit een klein aantal zakelijke brieven bestaat. Het taalgebruik in de persoonlijke brieven uit het corpus is te beschouwen als het alledaagse informele gesproken taalgebruik, dat dicht bij de spreektaal ligt dan literaire teksten, zoals reeds naar voren kwam in paragraaf 2.4.2. Er is immers sprake van een correspondentie over een vrije onderwerpskeuze met een vertrouwde gesprekspartner die op de afzender kan reageren. De teksten zijn echter niet geschreven in een dialect, maar in een (in ieder geval deels) bovenregionaal taalgebruik dat onder andere in het onderwijs werd aangeleerd (Rutten & Van der Wal, 2011: 269). Derhalve is dit materiaal geschikt om na te gaan in hoeverre het gebruik van *als* uit brieven verdwenen is nadat het onderscheid tussen *als* en *dan* in 1730 als voorschrift werd geformuleerd. Tevens is het taalgebruik eveneens als formeel en afstandelijk te beschouwen, omdat sprake is van formuleringen zoals vaste begin- en slotformules die niet spontaan zijn. Met name wanneer deze passages buiten beschouwing worden gelaten, zijn deze brieven echter geschikt om na te gaan in hoeverre *als* of *dan* wordt gebruikt in het alledaagse taalgebruik van de 17^e en 18^e eeuw. Zakelijke brieven staan waarschijnlijk verder van dit alledaagse informele gesproken taalgebruik af dan persoonlijke brieven. De onderwerpskeuze van de zakelijke correspondentie ligt immers vast en de gesprekspartner is minder vertrouwd. Daarom kan door middel van beide soorten brieven in dit corpus worden bepaald in hoeverre genrevariatie een rol heeft gespeeld in de mate waarin het gebruik van *als* zich heeft verspreid.

Ten slotte is in het *Brieven als Buit*-corpus onderscheid gemaakt in de mate waarin de identiteit van de scribent en de afzender bekend is. Omdat in de 17^e en de 18^e eeuw een deel van de bevolking ongeletterd was, zijn niet alle brieven in het corpus door de afzender zelf geschreven. Het *Brieven als buit*-corpus bevat autografen waarvan is bepaald dat de afzender tevens de scribent van de brief is, niet-autografen die niet door de afzender zijn geschreven en brieven waarvan het onzeker is of het om een autograaf gaat.

Teksten uit het *Brieven als buit*-corpus waarin *als* en *dan* uitsluitend en in comparatiefconstructies worden gebruikt, zijn achterhaald door *als* of *dan* in het zoekvenster van de website 'wordform' in te voeren. Deze zoekactie levert enerzijds een groot aantal niet-relevante resultaten op, anderzijds blijven door middel van deze zoekactie geen relevante resultaten achterwege. Niet-relevante resultaten zijn handmatig gefilterd uit het uiteindelijke corpus dat voor dit onderzoek is gebruikt.

4.1.2 Analysemethode

Door middel van de bovengenoemde zoekactie in het *Brieven als buit*-corpus zijn verschillende teksten achterhaald en is een selectie van brieven gemaakt waarin het gebruik van *als* of *dan*

voorkomt. Dit uiteindelijke corpus van resultaten die in dit hoofdstuk worden geanalyseerd, is samengevat in tabel 6.

Tabel 6

Het corpus bestaand uit briefmateriaal uit de periode van 1665 tot 1674 en 1776 tot 1784

periode	persoonlijke brieven			zakelijke brieven		
	aantal brieven (waarvan niet-autografe n)	aantal auteurs van autografen	aantal als/dan	aantal brieven (waarvan niet-autografe n)	aantal auteurs van autografen	aantal als/dan
1665-1674	187 (73)	88	235	17 (0)	14	21
1776-1784	145 (0)	120	213	21 (0)	20	35
totaal	332 (73)	208	448	38 (0)	34	56

Alle onderzoeksresultaten zijn eveneens weergegeven in bijlage 3 (de voorkomens van *als* in persoonlijke brieven), bijlage 4 (de voorkomens van *dan* in persoonlijke brieven) en bijlage 5 (de voorkomens van beide voegwoorden in zakelijke brieven).

Bij de analyse van het corpus zijn in enkele gevallen verschillende onderzoeksresultaten buiten beschouwing gelaten. Wanneer onderzoek is uitgevoerd naar de invloed van de regio, zijn hierbij uitsluitend resultaten uit de regio's betrokken die het meest in het corpus vertegenwoordigd zijn, namelijk Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en de stad Amsterdam. In brieven uit de overige regio's zijn nauwelijks tot geen resultaten achterhaald om het gebruik van *als* en *dan* in deze gebieden vast te stellen. Daarnaast is het kleine aantal resultaten uit zakelijke brieven buiten beschouwing gelaten wanneer naast genrevariatie de invloed van de overige factoren sociale klasse, gender, leeftijd, regionale afkomst en betekenis wordt nagegaan. Zakelijke brieven staan waarschijnlijk verder van het alledaagse informele gesproken taalgebruik af dan persoonlijke brieven. Omdat zakelijke brieven geschreven zouden kunnen zijn in een register dat van het taalgebruik in persoonlijke brieven verschilt en omdat persoonlijke en zakelijke brieven niet in dezelfde mate in het corpus vertegenwoordigd zijn, zouden zakelijke brieven de resultaten kunnen vertekenen. Ten slotte zijn resultaten uit niet-autografen en brieven waarvan het onzeker is of het om een autograaf gaat, niet gebruikt om te bepalen wat de invloed van sociale variabelen op het taalgebruik is. Het taalgebruik moet in deze gevallen immers niet worden gerelateerd aan de afzender waarvan de biografische gegevens achterhaald zijn, maar aan de onbekende scribent. Wel worden deze brieven in dit onderzoek gebruikt om te bepalen in welke mate van regionale variatie sprake is. Indien een afzender niet in staat was om zelf een brief te schrijven, is het immers aannemelijk dat binnen de eigen regio hulp werd gezocht en de brieven daarom aan de regio van de afzender gekoppeld kunnen worden (Van der Wal & Rutten, 2013: 128). Dit is echter uitsluitend het geval voor brieven die vanuit Nederland zijn verzonden: van brieven die vanuit het buitenland naar Nederland zijn verzonden, is het waarschijnlijker dat de regionale afkomst van de afzender en de scribent verschilt.

Wat betreft de betekenis waarin *als* of *dan* wordt gebruikt, zijn zoals genoemd in paragraaf 3.2.2 eveneens in dit corpus uitspraken opgenomen waarin het voegwoord zowel als onderdeel van een comparatiefconstructie als in de betekenis van ‘behalve’ opgevat kan worden. Zo schrijft bijvoorbeeld scribent M. Reuvenhagen uit Amsterdam in 1780 eeuw in voorbeeld (44) het volgende:

(44) Schoons dat er dan in der tijd **niets waarachtiger** is, **dan** deeze waarheid, dat wij alle eens moeten sterven, & dierhalven, de doodsgewallen Een Christen

Dergelijke voorbeelden van *als* en *dan* zijn opnieuw als een combinatie van beide betekenissen opgevat. In het corpus dat in dit hoofdstuk wordt gebruikt, komen *als* en *dan* daarnaast in vaste formules voor. Wanneer de onderzoeksresultaten in bijlage 3, 4 en 5 nader worden bekeken, valt op dat de uitspraak ‘niet meer op dit pas’ (of een variant hiervan) regelmatig voorkomt. Na deze zinnen lijkt meestal het voegwoord *dan* te volgen, zoals in voorbeeld (45) uit een niet-autograaf namens afzender Keetje Hoosterman in 1672. Ook komt echter het voegwoord *als* in een enkel geval voor, zoals in voorbeeld (46) uit een niet-autograaf namens afzender Annetje Teunis in 1664.

(45) **niet meer** op dit pas **dan** sy gegroet van vader ende moeder en boerder en susters en wy beveele ul in de beschemren des alderhoosten die ul altyt wil bewaren tot zalicheyt Amen

(46) **niet** meer op dit pas **als** weest gegroet van mijn ende sus met de kinders

Deze uitspraak wordt door scribenten als een vaste afscheidsformule gebruikt. Het is echter onduidelijk hoe het voegwoord in dergelijke zinnen geïnterpreteerd moet worden. Volgens Van Megen (2003: 14) is *dan* in deze formules niet als een onderschikkend voegwoord (met een uitsluitende functie) op te vatten. Wanneer er geen conjunctiefconstructie volgt zoals in voorbeeld (45) en voorbeeld (46), volgt er immers vaak geen bijzin op de formule. In plaats daarvan volgt vaak een zin met de volgorde van een hoofdzin die de persoonsvorm op de tweede plaats heeft, zoals in voorbeeld (47) van scribent Jaapje Koerten uit Amsterdam in 1664 en in voorbeeld (48) uit een niet-autograaf namens afzender Grietje Martens in 1664:

(47) nu **geen meer** op dit pas **dan** ick wensche v l mijn seer lieve en goede vrient veel 100 duijsent goede nacht

(48) **niet meer** op dit pas **dan** moeder en broers en susters en al de urienden sin noch en gesont

Omdat *dan* in deze zinnen een tegenstellende betekenis tussen beide zinnen uitdrukt, wordt dit voegwoord door Van Megen (2003: 15) in de formule ‘niet meer op dit pas’ als nevenschikkend beschouwd met een betekenis die vergelijkbaar is met ‘maar’. Dat *dan* deze tegenstellende betekenis heeft ontwikkeld, kwam reeds naar voren in paragraaf 2.1.

Uit het eerder genoemde voorbeeld (46) blijkt echter dat, hoewel *dan* vaker voor lijkt te komen, het voegwoord *als* eveneens in combinatie met de formule verschijnt. Dit voegwoord heeft geen tegenstellende betekenis die met ‘maar’ te vergelijken is. Omdat het echter om dezelfde formule gaat, is het aannemelijk dat *als* en *dan* binnen deze formule geen verschillende betekenissen hebben. Daarom wordt de betekenis van de voegwoorden die in combinatie met ‘niet meer op dit pas’ verschijnen in dit onderzoek opgevat als de uitsluitende betekenis ‘behalve’. Ook in Van der Wal (2012) en Rutten & Van der Wal (2012: 179) wordt de betekenis van het voegwoord *dan* in combinatie met ‘niet meer op dit pas’ beschouwd als de hedendaagse uitsluitende betekenis. Omdat deze voegwoorden tot een vaste formule behoren waarin *dan* de voorkeur lijkt te hebben, is er wel voor gekozen om dit gebruik van *als* en *dan* als een aparte categorie te beschouwen en afzonderlijk weer te geven binnen een formulaire context in de resultaten (paragraaf 4.4.1). Bovendien kunnen deze formuleringen als een aparte categorie worden beschouwd omdat vaste formules, zoals genoemd in paragraaf 2.4, niet tot het spontane taalgebruik behoren. Daarom zijn formulaire passages in brieven minder geschikt voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar de alledaagse spreektaal. Vaste formuleringen zijn immers niet als spontaan taalgebruik te beschouwen.

Het corpus dat in dit hoofdstuk wordt gebruikt, bestaat in tegenstelling tot het literaire en ambtelijke tekstmateriaal dat in hoofdstuk 3 werd gebruikt uit veel auteurs, waarvan een klein aantal meerdere malen het voegwoord *als* of *dan* gebruikt. Omdat het corpus zowel uit een omvangrijk aantal auteurs als een groot aantal voorbeelden van het voegwoord bestaat, kunnen de onderzoeksresultaten op twee manieren geanalyseerd worden. Ten eerste wordt het aantal briefschrijvers dat (voornamelijk) voor *als* of *dan* kiest als onderzoeksresultaat beschouwd, waarbij variatie in het taalgebruik van de scribent buiten beschouwing blijft. Niet alle briefschrijvers zijn immers consequent in de manier waarop zij een comparatief of uitsluiting aanduiden. Zo schrijft bijvoorbeeld scribent Lambrecht Verbrugge uit Zeeland in 1664 in voorbeeld (49) en voorbeeld (50) het volgende:

(49) voorts hebbe ick **niet** bijsonders te schrijve **als** dat groote vader ende groote moeder voors
meest alle onse vrienden ul veel goedts toe wenschen

(50) **niet** bijsonders te schrijven **dan** weedt als dat de suker tegenwoordich op 9 groot is

Van de 208 schrijvers van autografen in het corpus wisselen 18 taalgebruikers *dan* en *als* af: zij kiezen soms voor *als* en soms voor *dan*. In deze gevallen is het voegwoord dat zij het vaakst gebruiken in de resultaten opgenomen. Waarschijnlijk geven zij immers aan dit woord de voorkeur. Indien briefschrijvers beide woorden even vaak gebruiken, blijft het onduidelijk of aan een van beide woorden de voorkeur wordt gegeven en zijn de taalgebruikers zowel onder *als* als *dan* in de resultaten opgenomen. Ook wat betreft de verschillende betekenissen waarin tegenwoordig *dan* wordt gebruikt, zijn niet alle briefschrijvers consequent in hun woordkeuze. Dit blijkt eveneens uit de eerder genoemde voorbeelden (49) en (50) van briefschrijver Lambrecht Verbrugge, die zowel *als* als *dan*

gebruikt in de betekenis van 'behalve'. In deze gevallen is opnieuw het woord dat scribenten in een specifieke betekenis het vaakst gebruiken in de resultaten opgenomen.

Deze onderzoeksuitkomsten die de voorkeur van scribenten voor *als* of *dan* representeren, zijn samengevat in paragraaf 4.3, 4.4 en 4.5. Het voordeel van deze methode is dat deze rekening houdt met de mogelijkheid dat sommige briefschrijvers vaker van de betreffende voegwoorden gebruikmaken dan andere briefschrijvers, wat de resultaten zou kunnen vertekenen. Zo zou bijvoorbeeld een enkele scribent die een lange opsomming geeft van comparatiefconstructies met uitsluitend *dan*, tegenover overige scribenten die uitsluitend een enkele keer *als* gebruiken, ten onrechte tot de uitkomst kunnen leiden dat *dan* het gebruikelijke voegwoord is.

Het nadeel van deze analyse waarbij het aantal briefschrijvers dat (voornamelijk) voor *als* of *dan* kiest als onderzoeksresultaat wordt beschouwd, is echter dat deze geen rekening houdt met de bovengenoemde variatie die in het taalgebruik van sommige briefschrijvers voorkomt. Wanneer alle werkelijke voorkomens van *als* of *dan* als onderzoeksresultaat worden beschouwd, kan dit een andere onderzoeksuitkomst opleveren. Daarom wordt ten tweede in dit onderzoek rekening gehouden met variatie in het taalgebruik van sommige briefschrijvers en worden alle voorkomens van *als* en *dan* eveneens als onderzoeksresultaat beschouwd. Deze onderzoeksuitkomsten zijn eveneens samengevat in paragraaf 4.3 en paragraaf 4.4.

4.1.3 Beperkingen

Evenals bij de onderzoeksmethode in hoofdstuk 3, deden zich bij de onderzoeksmethode die in dit hoofdstuk is gebruikt opnieuw verschillende beperkingen voor. Als eerste komen de voegwoorden *als* of *dan* in een betekenis die voor dit onderzoek relevant is in de brieven die voor dit onderzoek zijn gebruikt in enkele gevallen niet voldoende voor wanneer wordt nagegaan in hoeverre de verspreiding van beide varianten samenhangt met diverse factoren. Daarom kan wat betreft de resultaten van de 17^e eeuw met name niet met zekerheid gesteld worden in hoeverre sprake is van invloed van de variabelen sociale klasse, leeftijd en genrevariatie. Wat betreft de resultaten van de 18^e eeuw blijft het voornamelijk onzeker wat de invloed is van de variabelen gender, leeftijd en regio.

Daarnaast is er gezien het beperkte aantal resultaten en de beperkte omvang van deze scriptie, zoals genoemd in paragraaf 3.2.3, geen ruimte om te bepalen of sprake is van een gemeenschappelijk effect van meerdere factoren wanneer deze simultaan worden beschouwd, met uitzondering van de sociale variabelen klasse, gender en leeftijd. Ook is het mogelijk dat scribenten waarvan de resultaten in een specifieke groep zijn opgenomen, in mindere mate een homogene of heterogene groep vormen vergeleken met een andere groep. In de 17^e eeuw betreffen scribenten van zakelijke brieven bijvoorbeeld uitsluitend mannen uit de hoge middenklasse, terwijl de schrijvers van persoonlijke brieven een heterogene groep vormen. Hierdoor is het mogelijk dat een effect niet samenhangt met de betreffende variabele, maar dat een effect bepaald wordt door een verschil in de mate van heterogeniteit en homogeniteit tussen groepen.

Tevens is het onzeker in hoeverre het taalgebruik van scribenten aan een bepaalde regio gekoppeld kan worden, wat eveneens in paragraaf 3.2.3 naar voren kwam. Van de briefschrijvers is slechts bekend dat zij op het moment van schrijven in een bepaalde regio woonachtig waren of dat hun familie in een bepaalde regio woonde. Indien scribenten oorspronkelijk uit een andere regio afkomstig zijn, zou deze van invloed kunnen zijn geweest, waardoor niet per definitie geconcludeerd kan worden dat hun taalgebruik daadwerkelijk aan een specifieke regio gekoppeld kan worden. Bovendien zijn uitsluitend in brieven uit Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en de stad Amsterdam voldoende relevante onderzoeksresultaten gevonden wat betreft regionale invloed. Overige regio's binnen het Nederlandse taalgebied blijven hierdoor buiten beschouwing. Mogelijk levert onderzoek door middel van brieven uit andere regio's andere resultaten op wat betreft de mate waarin de regio het gebruik van *als* en *dan* beïnvloedt.

Ondanks de bovengenoemde beperkingen van het samengestelde corpus, kunnen aan de hand van de betreffende brieven echter wel enige uitspraken over de verspreiding van *als* en *dan* worden gedaan.

4.2 Hypothese

In hoofdstuk 2 en 3 is uiteengezet tot welke uitkomsten literatuuronderzoek en corpusonderzoek door middel van ambtelijk en literair tekstmateriaal naar de opkomst en de verspreiding van *als* of *dan* heeft geleid. Hieruit is een aantal hypothesen af te leiden wat betreft de factoren die de verspreiding van *als* in het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal staat hebben beïnvloed.

In paragraaf 2.4 werd genoemd dat in het hedendaagse gesproken Standaardnederlands de sociale klasse wat betreft opleidingsniveau van invloed is op de mate waarin *als* of *dan* gebruikt wordt. Volgens Hubers & De Hoop (2013) gebruiken hoogopgeleide taalgebruikers vrijwel altijd *dan* en laagopgeleide taalgebruikers in de meeste gevallen *als*, waaruit blijkt dat de taalnorm die op scholen is onderwezen wat betreft het gebruik van *dan* succesvol is geweest. In paragraaf 2.3 kwam naar voren dat onder invloed van diverse grammatica's het gebruik van *als* in de 17^e en de 18^e eeuw weer zou zijn teruggedrongen tot *dan*. Daarom is ten eerste te verwachten dat de variabelen gender en klasse van invloed zijn op de keuze voor *als* of *dan*: mannelijke taalgebruikers die uit de hogere klassen afkomstig zijn en naar verwachting het hoogst zijn opgeleid, kiezen mogelijk in mindere mate voor *als* dan andere taalgebruikers die vermoedelijk een lager opleidingsniveau hebben.

Ten tweede is te verwachten dat de leeftijd van de taalgebruiker van invloed is op de keuze voor *als* of *dan*. In paragraaf 2.3 werd genoemd dat in de 17^e eeuw in 1653 in *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* van Petrus Leupenius voor het eerst een onderscheid tussen *als* en *dan* wordt voorgeschreven wat betreft vergelijkingen. In de 18^e eeuw zou het hedendaagse onderscheid tussen *als* en *dan* met name na 1730 van invloed zijn geweest. Mogelijk heeft de voorgeschreven taalnorm in mindere mate invloed gehad op oudere taalgebruikers dan op jongere taalgebruikers, omdat oudere

taalgebruikers mogelijk nog niet met het hedendaagse voorschrift te maken hebben gehad in het onderwijs. Het gebruik van *dan* werd in een oudere fase van het Nederlands in het onderwijs immers wellicht nog niet voorgeschreven; de nieuwe opkomst van *dan* heeft zich wellicht in een nieuwere fase ontwikkeld.

In paragraaf 3.3 kwam naar voren dat regionale variatie niet van invloed lijkt te zijn geweest op de opkomst van *als* in ambtelijke teksten, maar mogelijk wel op de mate waarin het gebruik van het voegwoord is toegenomen: het gebruik van *als* lijkt vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw met name in Holland te zijn toegenomen. Daarom zou ten derde te verwachten kunnen zijn dat deze variant eveneens met name voorkomt in brieven die afkomstig zijn uit Holland en in mindere mate in overige regio's.

Daarnaast bleek uit paragraaf 3.3 dat het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten en zich vanuit de literatuur naar niet-literaire genres heeft verspreid, en dat *als* vanaf de 18^e eeuw in meerdere mate te vinden is in ambtelijke teksten dan in literair tekstmateriaal. Dit genre-effect geeft te verwachten dat eveneens van een dergelijk effect sprake zou kunnen zijn in brieven. Ambtelijke teksten, waarin *als* vaker voorkomt, staan dichterbij de gesproken taal dan literaire teksten, zoals werd genoemd in paragraaf 3.2. Daarom kan ten vierde de hypothese worden gesteld dat *als* minder vaak wordt gebruikt in zakelijke brieven die dichterbij de geschreven taal staan, dan in persoonlijke brieven die de gesproken taal benaderen.

Uit paragraaf 3.3 kwam eveneens naar voren dat sprake is van een constructioneel en lexicaal effect bij de opkomst van *als* in literaire en ambtelijke tekstgenres: het gebruik van *als* lijkt in comparatiefconstructies te zijn opgekomen, met name in constructies waarin van de woorden 'meer' of 'minder' sprake is. Bij de verspreiding van de nieuwe variant lijkt een constructioneel of lexicaal effect echter geen invloed uit te oefenen: na de opkomst van *als* tussen 1550 en 1600 wordt de nieuwe variant in vergelijkbare mate gebruikt in comparatiefconstructies en in de exclusieve betekenis. Daarom zou ten vijfde de hypothese gesteld kunnen worden dat de betekenis of de context waarin het voegwoord wordt gebruikt, net als in ambtelijk en literair tekstmateriaal niet van invloed is op de mate waarin *als* zich heeft verspreid in het taalgebruik in de brieven.

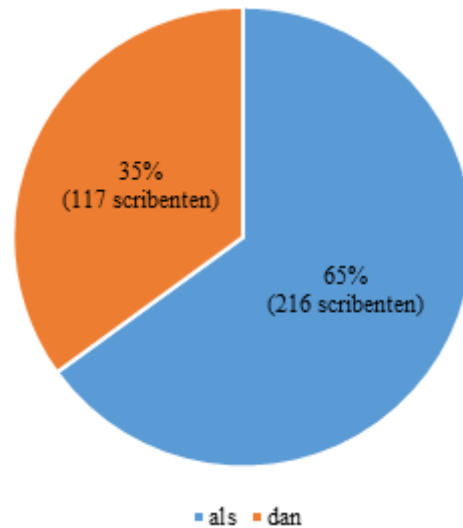
Samengevat zijn met name voor de 18^e eeuw op basis van de voorgaande hoofdstukken 2 en 3 de volgende vijf hypothesen af te leiden:

- Mannelijke taalgebruikers uit de hogere klassen kiezen minder vaak voor *als* dan andere taalgebruikers die vermoedelijk een lager opleidingsniveau hebben;
- De leeftijd van de taalgebruiker beïnvloedt de mate waarin *als* of *dan* in brieven gebruikt wordt;
- Het gebruik van *als* komt voornamelijk voor in brieven uit Holland en in mindere mate in brieven uit overige regio's;
- *Als* komt minder vaak voor in zakelijke brieven die dichterbij de geschreven taal staan, dan in persoonlijke brieven die de gesproken taal benaderen;

- De betekenis of de context waarin *als* of *dan* wordt gebruikt, is niet van invloed op de mate waarin *als* zich in het taalgebruik in brieven heeft verspreid.

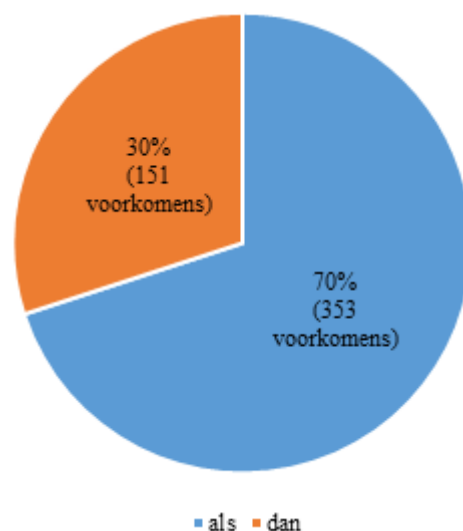
4.3 Resultaat

Wanneer alle resultaten in het gehele corpus wat betreft het gebruik van *als* en *dan* worden samengevat, is de voorkeur die scribenten lijken te geven aan het gebruik van de nieuwe variant *als* weer te geven in figuur 7:

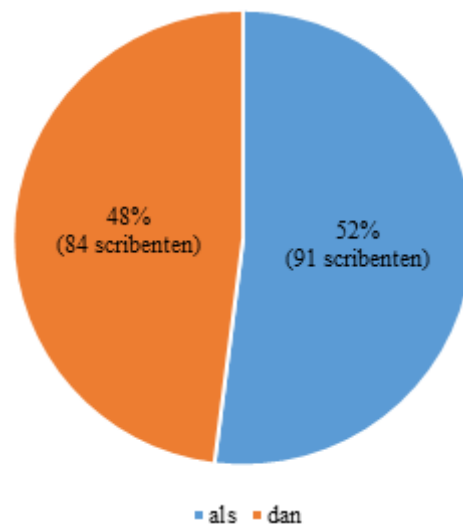
Figuur 7: voorkeur voor *als* en *dan* van scribenten (van autografen) en in overige persoonlijke en zakelijke brieven (niet-autografen) in de 17^e en 18^e eeuw.

Alle voorkomens van *als* en *dan* in het gehele corpus laten in figuur 8 een vergelijkbaar resultaat zien:

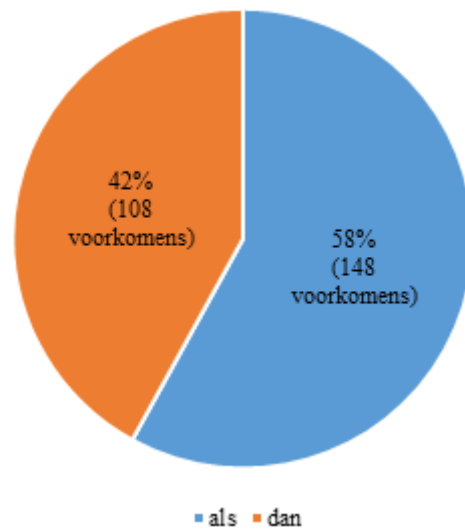
Figuur 8: voorkomens van *als* en *dan* in 17^e- en 18^e-eeuwse persoonlijke en zakelijke brieven (autografen en niet-autografen).

In figuur 7 en figuur 8 is te zien dat *als* in persoonlijke en zakelijke brieven uit de 17^e en 18^e eeuw de voorkeur heeft en *dan* minder vaak gebruikt wordt. Meer dan de helft van de scribenten gebruikt *als* in de betekenis van ‘behalve’ of in een comparatiefconstructie. Het onderscheid dat in het hedendaagse Standaardnederlands wordt gemaakt tussen *als* en *dan*, lijkt daarom nog niet te worden gemaakt in deze brieven. Er lijkt echter verschil te zijn tussen de mate waarin *als* voorkomt in de 17^e eeuw en in de 18^e eeuw. Wanneer een onderscheid wordt gemaakt in beide periodes, is de voorkeur die de scribenten in het gehele 17^e-eeuwse corpus lijken te geven aan het gebruik van *als* of *dan* naar voren te brengen zoals in figuur 9. Hierin is te zien dat aan *als* iets vaker de voorkeur wordt gegeven, maar dat het verschil tussen de voorkeur voor *als* of *dan* eigenlijk te verwaarlozen is.

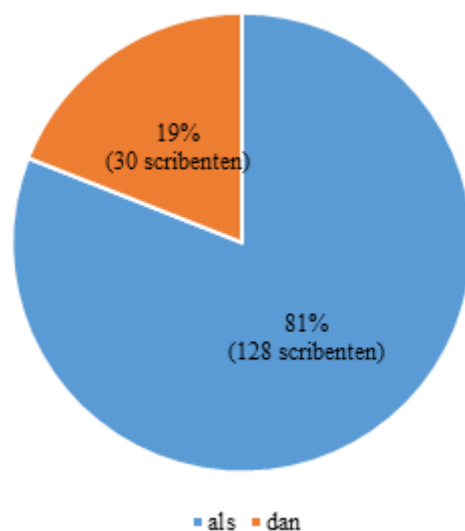
Figuur 9: voorkeur voor *als* en *dan* van scribenten (van autografen) en in overige persoonlijke en zakelijke brieven (niet-autografen) in de 17^e eeuw.

Wanneer rekening wordt gehouden met variatie in het taalgebruik van sommige briefschrijvers en alle voorkomens van *als* en *dan* in het gehele 17^e-eeuwse corpus als onderzoeksresultaat worden beschouwd, komt duidelijker naar voren dat *als* het vaakst gebruikt wordt in brieven, zoals te zien is in figuur 10.

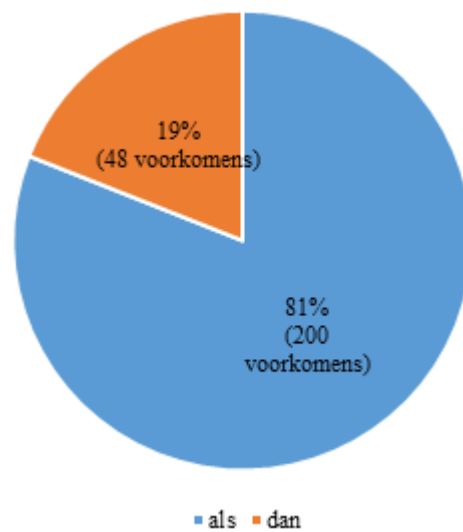
Figuur 10: voorkomens van *als* en *dan* in 17^e-eeuwse persoonlijke en zakelijke brieven (autografen en niet-autografen).

Uit figuur 9 en 10 is af te leiden dat *als* in de 17^e eeuw de voorkeur heeft en *dan* minder vaak gebruikt wordt. Meer dan de helft van de scribenten gebruikt *als* in de betekenis van ‘behalve’ of in een comparatiefconstructie. Het onderscheid dat in het hedendaagse Standaardnederlands wordt gemaakt tussen *als* en *dan*, lijkt daarom nog niet te worden gemaakt in 17^e-eeuwse brieven. Deze uitkomst is niet opvallend, gezien het in paragraaf 2.3 genoemde gegeven dat *als* met name na 1730 werd teruggedrongen in de schrijftaal en het corpus uit meer persoonlijke brieven die dichter bij de spreektaal staan dan zakelijke brieven bestaat. Wanneer de onderzoeksresultaten in het 18^e-eeuwse corpus worden samengevat, valt echter op dat *als* in deze periode nog vaker voorkomt dan in de 17^e eeuw. Van de scribenten in het gehele 18^e-eeuwse corpus is de voorkeur die zij lijken te geven aan het gebruik van *als* of *dan* weer te geven in figuur 11.

Figuur 11: voorkeur voor *als* en *dan* van scribenten van 18^e-eeuwse persoonlijke en zakelijke brieven.

Alle voorkomens van *als* en *dan* in het gehele 18^e-eeuwse corpus laten in figuur 12 een vergelijkbaar resultaat zien.

Figuur 12: voorkomens van *als* en *dan* in 18^e-eeuwse persoonlijke en zakelijke brieven.

Hoewel, zoals uiteengezet in paragraaf 2.3, in de 18e eeuw *dan* het gangbare voegwoord was in grammatica's en onderwijs en met name na 1730 in de schrijftaal het gebruikelijke woord zijn geworden, blijkt uit deze resultaten dat *dan* in deze periode in mindere mate gebruikt wordt om een comparatief of uitsluiting aan te duiden dan in de 17^e eeuw. De taalnorm die vanaf het begin van de 18^e eeuw gepropageerd werd lijkt daarom niet direct van invloed te zijn geweest op het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal ligt. Het hedendaagse onderscheid wordt in persoonlijke brieven in de 18^e eeuw immers nog steeds niet gemaakt; mogelijk zelfs in mindere mate dan in de 17^e eeuw.

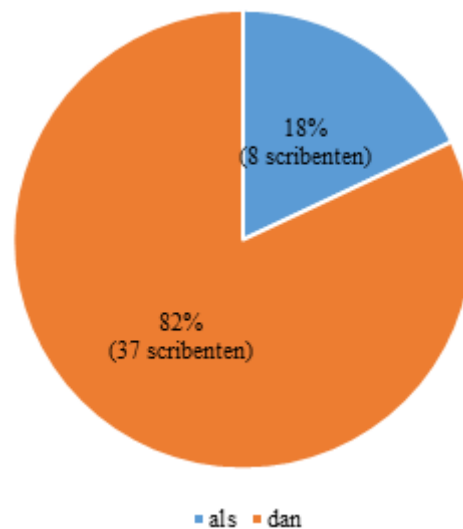
Omdat er verschil lijkt te zijn tussen de mate waarin *als* voorkomt in de 17^e en de 18^e eeuw en de invloed van de eerder omschreven variabelen sociale klasse, gender, leeftijd, regionale variatie, genrevariatie en de betekenis van het voegwoord waarschijnlijk eveneens in beide eeuwen verschilt, wordt in de volgende paragrafen een onderscheid gemaakt tussen de resultaten in beide perioden. In paragraaf 4.4 wordt nagegaan in hoeverre de omschreven variabelen het gebruik van *als* in de 17^e eeuw beïnvloeden. Deze resultaten worden in paragraaf 4.5 vergeleken met de samenhang van deze factoren met het gebruik van *als* in de 18^e eeuw.

4.4 Resultaat: 17^e eeuw

4.4.1 Formulaire context

Wanneer de onderzoeksresultaten in het gehele corpus nader worden bekeken, valt op dat de formule 'niet meer op dit pas' (of varianten hiervan) regelmatig voorkomt, gevolgd door *als* of *dan*. De scribenten die de betreffende formule gebruiken in combinatie met een van beide voegwoorden zijn

opgenomen in figuur 13. Variatie in hun taalgebruik in de formule komt niet voor, met andere woorden: geen enkele taalgebruiker wisselt wat betreft het gebruik van de formule *als* met *dan* af, maar iedere scribent kiest consequent voor een van beide voegwoorden. In de onderstaande figuur is te zien dat deze scribenten in de formule voornamelijk de voorkeur geven aan *dan*. Het gebruik van *als* in de formule lijkt een uitzondering te zijn.

Figuur 13: voorkeur voor *als* en *dan* van scribenten van 17^e-eeuwse persoonlijke en zakelijke brieven binnen een formulaire context.

Bovenstaande resultaten zijn opvallend, aangezien in paragraaf 4.3 naar voren kwam dat in de 17^e eeuw de voorkeur aan *als* werd gegeven en deze variant in totaal vaker voorkwam. Daarnaast zijn in 17^e-eeuwse brieven de verhoudingen tussen *als* en *dan* gelijk in de betekenis waarin het voegwoord in de formule ‘niet meer op dit pas’ wordt gebruikt (‘behalve’) en komt *dan* ook in deze betekenis niet vaker voor, wat aan de orde komt in paragraaf 4.4.6. Hoewel *als* in het algemeen de voorkeur lijkt te hebben en *dan* niet vaker voorkomt in de betreffende betekenis, lijkt het er derhalve op dat in deze formule *dan* juist veelvuldig wordt gebruikt. Mogelijk is de voorkeur voor *dan* in formulair taalgebruik te verklaren doordat briefschrijvers deze formule met dit woord hebben aangeleerd, en speelt hun eigen voorkeur voor een variant in de betekenis van ‘behalve’ bij deze formulering geen rol. Hierbij kan sprake zijn van het ‘conserving effect’ zoals omschreven door Bybee (2006: 715): in het geval van hoogfrequente patronen worden deze als lexicaal item in het geheugen opgeslagen. De formule ‘niet meer op dit pas’ zou in dit geval in het geheugen opgeslagen zijn in combinatie met het voegwoord *dan*, terwijl buiten vaste patronen of formules *als* wordt gebruikt. Dit lijkt bijvoorbeeld het geval te zijn in het taalgebruik van scribent Josje Elias Verburg uit Zuid-Holland. Van deze scribent zijn drie uitingen in het 17^e-eeuwse corpus opgenomen uit 1664, waarin in de betekenis van ‘behalve’ *als* voorkomt zoals in voorbeeld (51) en in voorbeeld (52), maar *dan* in de formule zoals in voorbeeld (53).

(51) ick en weet u daer **niet** ueel of teschriuen **als** dat ick ueel heb uit gestaen

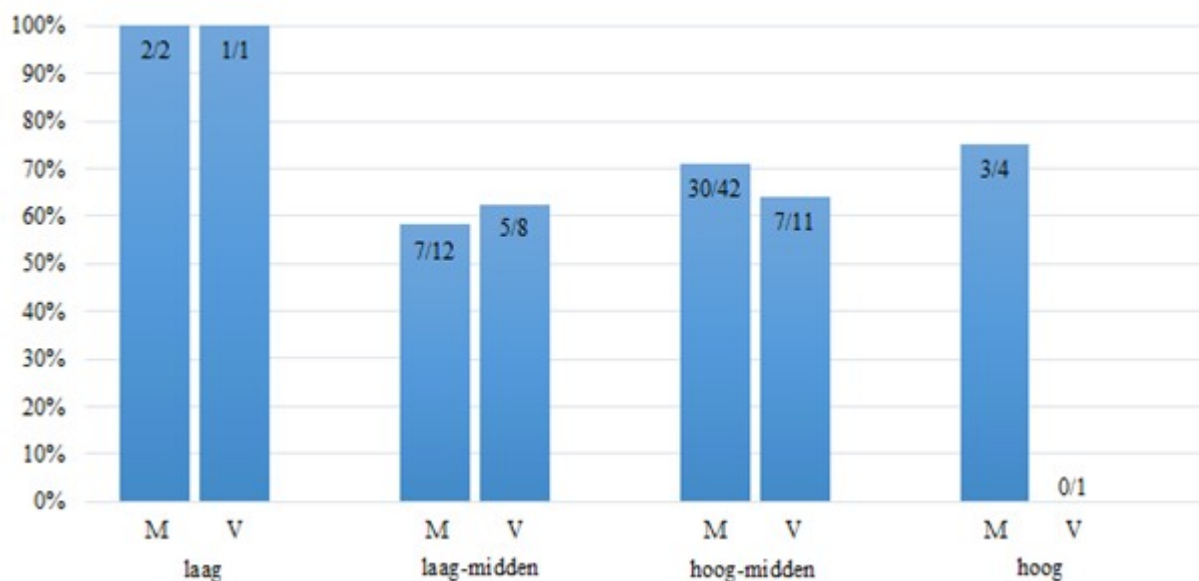
(52) anders en weet ick u min alder lieste kint en min waerde lief **niet** ueel teschriuen **als** dat ick hoop dat godt de heer ons weeder bi malcander sal laten comen

(53) **niet meer** op dit pas **dan** moeder en susters en broeder en al onse uriende die sin noch klokken en si doen u altesamen groeten

Omdat de resultaten wat betreft de formule te sterk afwijken van de resultaten binnen een niet-formulaire context en de formule daarnaast op slechts een voorbeeld na niet voorkomt in de 18^e eeuw, wordt het gebruik van *als* en *dan* in de formule in het vervolg van dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten. Bovendien kwam in paragraaf 2.4 naar voren dat formulaire passages het beste buiten beschouwing kunnen worden gelaten wanneer brieven worden gebruikt voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar de alledaagse spreektaal.

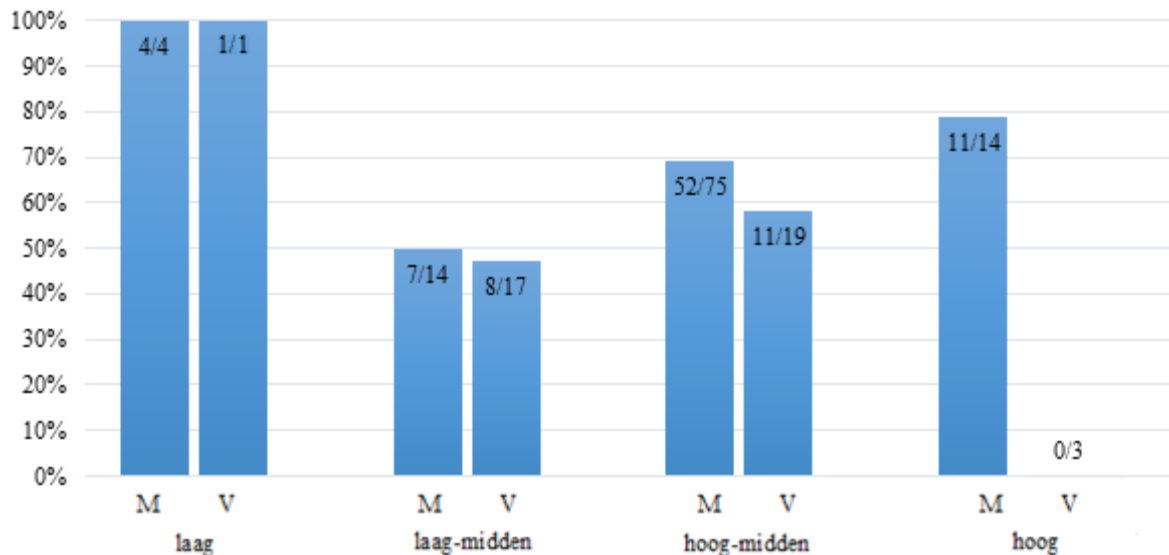
4.4.2 Invloed van de sociale klasse en gender

De mate waarin *dan* en *als* in de 17^e eeuw voorkomen, is als eerste per sociale klasse en gender weergegeven in figuur 14.

Figuur 14: voorkeur voor *als* van scribenten van 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per sociale klasse en gender (autografen).

Het totaal aantal voorkomens van *als* is per klasse en gender weergegeven in figuur 15. In deze figuur komen de verschillen tussen de lagere middenklasse en de hogere middenklasse duidelijker naar voren.

Figuur 15: voorkomens van *als* in 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per sociale klasse en gender (autografen).

Uit figuur 14 en figuur 15 is af te leiden dat sociale klasse en gender een rol spelen bij de keuze voor een voegwoord. Beide figuren roepen echter een incorrect beeld op. Wanneer de relatieve aantallen als resultaat worden beschouwd, lijkt er een groot verschil te bestaan tussen de laagste sociale klasse waarin taalgebruikers het vaakst *als* gebruiken en de overige drie categorieën. Ook lijkt er een groot verschil te bestaan tussen vrouwen uit de hoogste sociale klasse, die nooit *als* gebruiken, en de overige taalgebruikers. Er zijn echter erg weinig voorkomens gevonden in de laagste sociale klasse en in het taalgebruik van vrouwen uit de hoogste klasse. Figuur 14 en figuur 15 laten wat dit betreft daarom geen sociaal verschil zien, omdat de aantallen hiervoor te laag zijn.

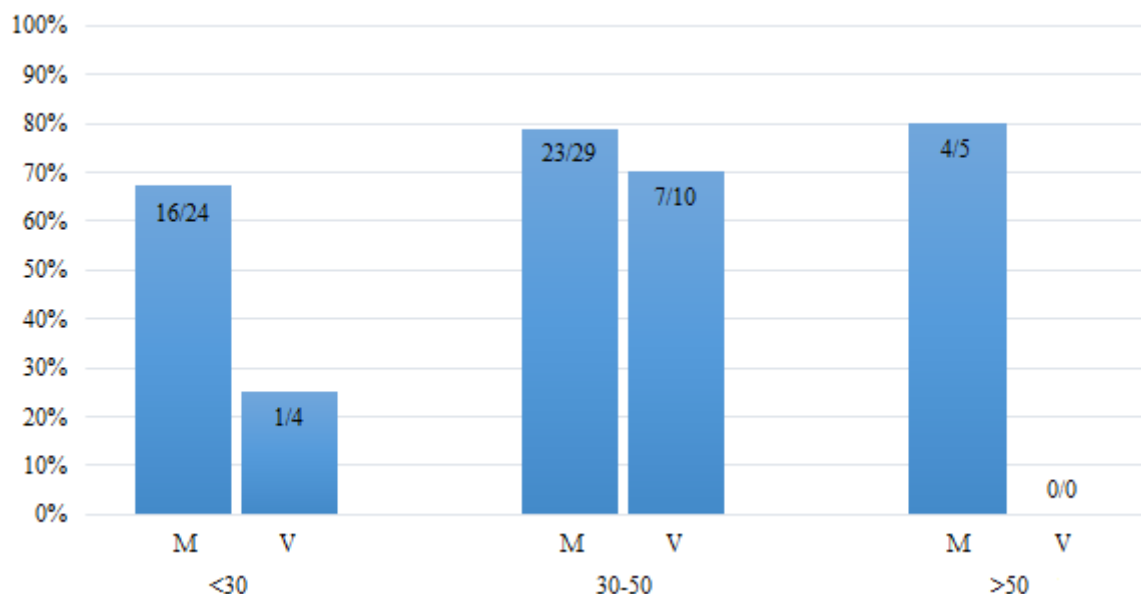
Wanneer de groepen waarin minder dan vijf keer een voegwoord voorkomt buiten beschouwing worden gelaten (mannen en vrouwen uit de laagste sociale klasse en vrouwen uit de hoogste sociale klasse), zijn in figuur 14 weinig verschillen te zien, met uitzondering van de mannelijke scribenten uit de lagere middenklasse tegenover de mannelijke taalgebruikers uit de hogere klassen. Met name uit figuur 15 is echter af te leiden dat sociale klasse en gender wellicht van invloed zouden kunnen zijn op de keuze voor een voegwoord. In figuur 15 is het duidelijkst te zien dat *als* vaker lijkt voor te komen naarmate de sociale status van de scribent toeneemt. *Als* komt immers het minst voor in de lagere middenklasse en het vaakst in de hoogste klasse. Het gebruik in de hogere middenklasse zit hier tussenin. Daarnaast lijken mannen over het algemeen vaker dan vrouwen *als* te gebruiken. Deze uitkomsten komen niet overeen met de hypothese dat mannelijke taalgebruikers uit de hogere klassen minder vaak voor *als* kiezen dan taalgebruikers uit de lagere klassen. Mannelijke taalgebruikers uit de hogere klassen lijken dit voegwoord immers juist het vaakst te gebruiken. De resultaten zouden echter ook samen kunnen hangen met het feit dat van taalgebruikers uit de laagste klasse en vrouwelijke taalgebruikers uit de hoogste klasse te weinig brieven bestaan waarin *als* of *dan* in een voor dit

onderzoek relevante betekenis voorkomt. Op deze manier is niet met zekerheid te bepalen wat in de betreffende klasse de daadwerkelijke verhouding is tussen het gebruik van *als* en *dan*.

Alhoewel geen definitieve conclusie kan worden getrokken over de sociale afkomst, gender en de verhouding tussen het gebruik van *als* en *dan*, tonen de verschillende resultaten in figuur 14 en 15 wel het belang van de twee verschillende analysemethodes aan die in dit corpusonderzoek zijn gebruikt. In beide figuren komt immers een ander onderzoeksresultaat naar voren. In figuur 15, waarin alle voorkomens van *als* en *dan* zijn genoemd, is duidelijker te zien dat *als* vaker voorkomt naarmate de sociale status van de scribent toeneemt dan in figuur 14, waarin alleen de voorkeur per scribent voor *als* of *dan* als resultaat is beschouwd.

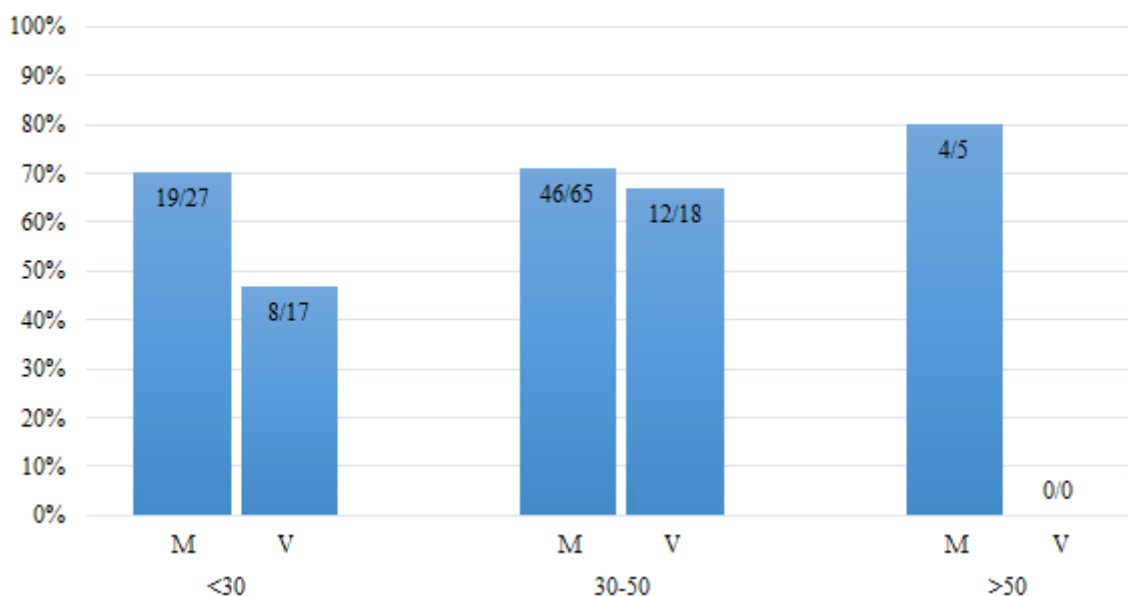
4.4.3 Invloed van de leeftijd en gender

Wat betreft de invloed van de leeftijd van de taalgebruikers op het gebruik van *dan* of *als* in persoonlijke brieven bestaat eveneens geen duidelijk resultaat, omdat taalgebruikers waarvan de leeftijd boven 50 jaar ligt niet voldoende vertegenwoordigd zijn. Wanneer deze groep buiten beschouwing wordt gelaten, lijkt *als* minder vaak gebruikt te worden door jongere taalgebruikers dan door taalgebruikers van middelbare leeftijd, overeenkomstig de eerder omschreven hypothese dat de leeftijd van de scribent de mate beïnvloedt waarin *als* of *dan* in brieven voorkomt. Wanneer gender opnieuw bij deze onderzoeksresultaten wordt betrokken, is daarnaast af te leiden dat *als* het minst lijkt voor te komen in het taalgebruik van vrouwen waarvan de leeftijd onder 30 jaar ligt, zoals te zien is in figuur 16:

Figuur 16: voorkeur voor *als* van scribenten van 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per leeftijdsgroep en gender (autografen).

Deze uitkomst blijft onveranderd wanneer het totaal aantal voorkomens van *als* en *dan* per leeftijdsgroep en gender als onderzoeksuitkomst wordt beschouwd, zoals te zien is in figuur 17.

Figuur 17: voorkomens van *als* in 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per leeftijdsgroep en gender (autografen).

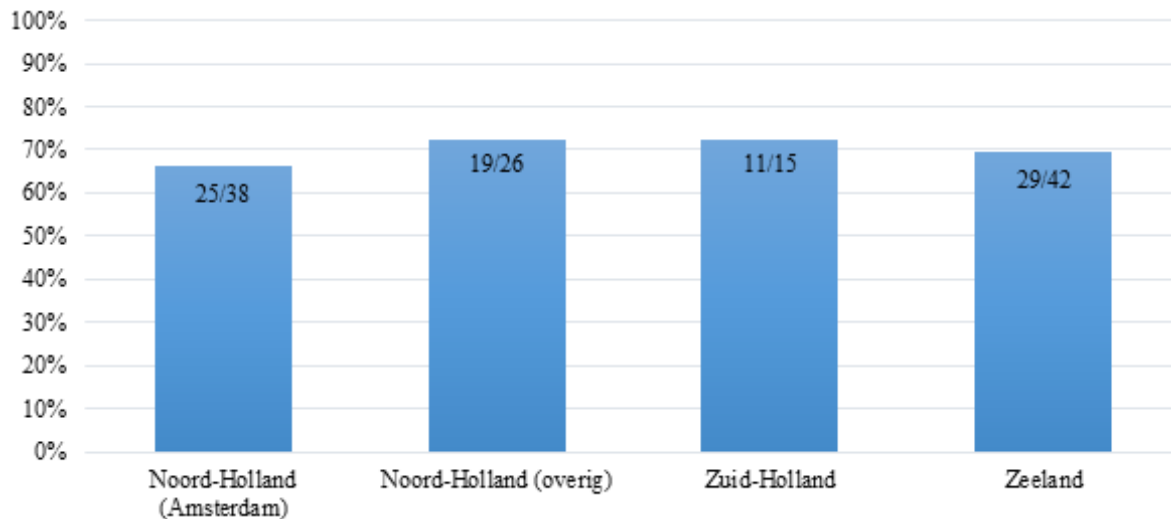
De uitkomst dat jonge vrouwen het minst vaak de nieuwe variant *als* gebruiken is enerzijds opvallend, omdat binnen de sociolinguïstiek wordt aangenomen dat vrouwen progressief zijn wat betreft taalveranderingen, zoals in paragraaf 2.4 reeds naar voren kwam. Anderzijds is de keuze voor *dan* in plaats van *als* echter progressief te beschouwen en moet *dan* worden opgevat als de nieuwe variant ten opzichte van het voorgaande corpusonderzoek in hoofdstuk 3, waarin naar voren kwam dat het gebruik van *als* sinds 1700 is afgenomen in literaire teksten. In dit opzicht is het gebruik van *dan* door jonge vrouwen aan het einde van de 17^e eeuw wellicht te beschouwen als progressief.

De resultaten dat *als* minder vaak gebruikt wordt door jongere vrouwelijke scribenten dan door mannelijke scribenten uit dezelfde leeftijdsgroep en scribenten van een gemiddelde leeftijd, zouden echter ook samen kunnen hangen met het feit dat van taalgebruikers uit de leeftijdsgroep van boven 50 jaar te weinig brieven bestaan waarin *als* of *dan* in een voor dit onderzoek relevante betekenis voorkomt. Wanneer het geringe aantal brieven van taalgebruikers waarvan de leeftijd boven 50 jaar ligt bij de resultaten worden betrokken, is te zien dat zowel het gebruik van *als* als het gebruik van *dan* geheel niet voorkomt bij vrouwelijke taalgebruikers waarvan de leeftijd boven 50 jaar ligt. Mogelijk is het geringe gebruik van *als* daarom niet uitsluitend kenmerkend voor vrouwelijke scribenten met een leeftijd onder 30 jaar, maar eveneens voor oudere (vrouwelijke) scribenten.

4.4.4 Invloed van de regio

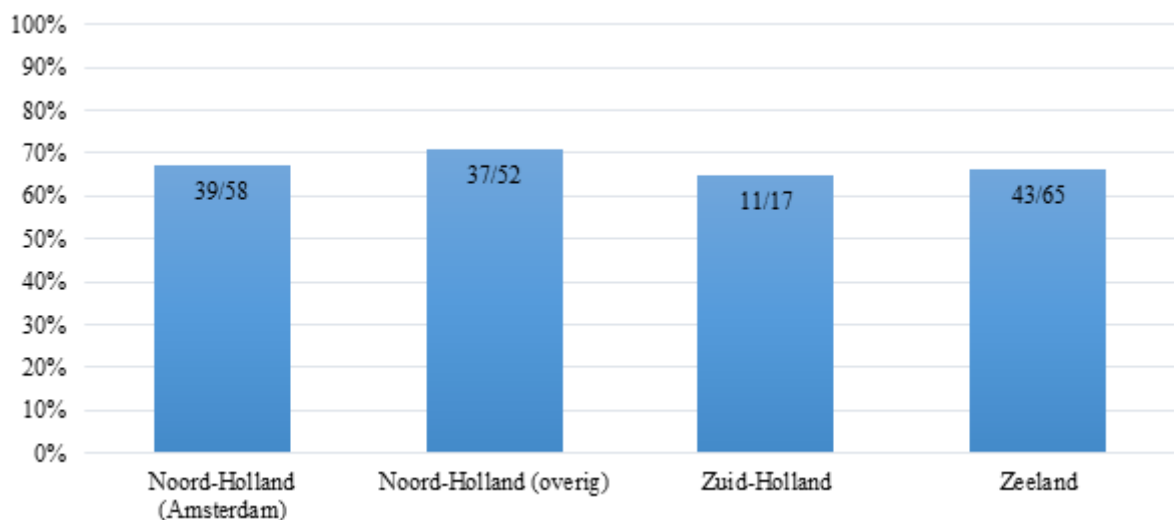
Wat betreft de invloed van de regionale afkomst van de taalgebruikers op het gebruik van *dan* of *als* in persoonlijke brieven bestaat een duidelijker resultaat. In de 17^e eeuw lijkt de regio niet of nauwelijks

van invloed te zijn op de keuze voor een voegwoord. Dat er niet van een regionale invloed sprake is, valt met name op wanneer de 73 niet-autografen en de brieven met een onduidelijke status bij deze resultaten betrokken worden, zoals weergegeven in figuur 18.

Figuur 18: voorkeur voor *als* van scribenten (van autografen) en in overige persoonlijke brieven (niet-autografen) per regio in de 17^e eeuw.

Wanneer het totaal aantal voorkomens van *als* en *dan* als onderzoeksuitkomst wordt beschouwd, blijven de verhoudingen ongeveer gelijk. Dit totaal aantal voorkomens van *als* en *dan* per regio is weergegeven in figuur 19.

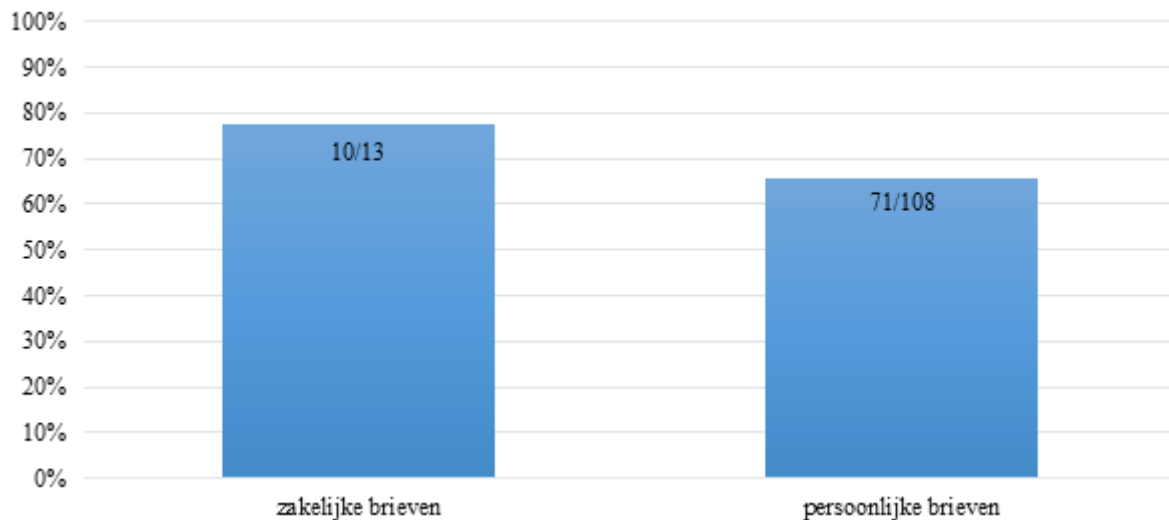
Figuur 19: voorkomens van *als* in 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per regio (autografen en niet-autografen).

Uit figuur 18 en figuur 19 valt af te lezen dat in alle regio's *als* ongeveer even vaak gebruikt wordt. Van een regionale invloed op de keuze voor een voegwoord is in de 17^e eeuw dus niet of nauwelijks sprake in persoonlijke brieven. Dit resultaat komt niet overeen met de eerder omschreven verwachting

dat *als* voornamelijk in brieven uit Holland wordt gebruikt en in mindere mate in brieven uit overige regio's.

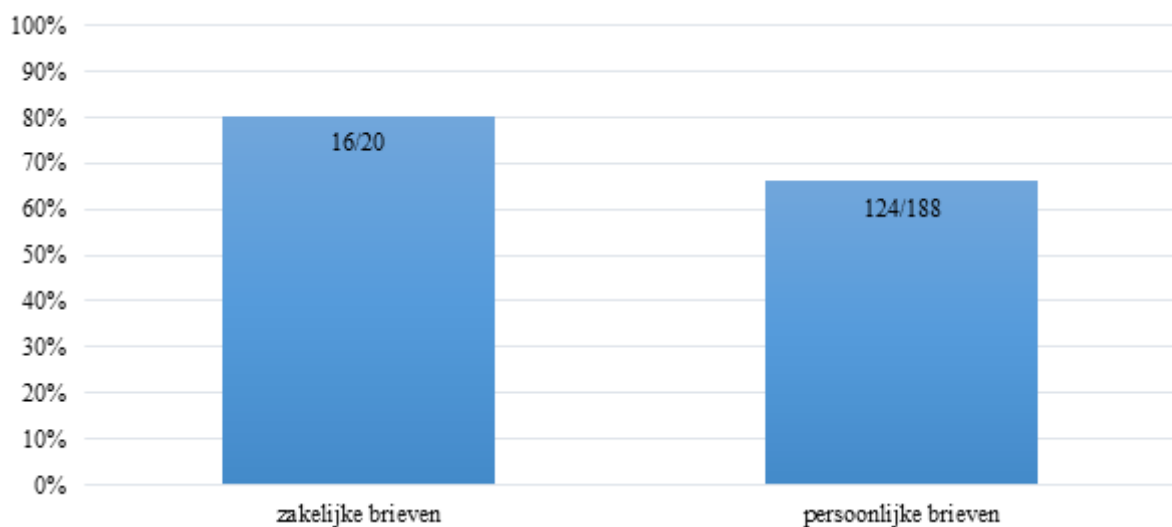
4.4.5 Invloed van het tekstgenre

Naast de regionale afkomst van de taalgebruiker is mogelijk eveneens de tekstsoort (persoonlijk of zakelijk) van invloed op het gebruik van *als* of *dan* in de 17^e eeuw. In figuur 20 is te zien dat voor het gebruik van *als* in iets meerdere mate een voorkeur bestaat in zakelijke brieven dan in persoonlijke brieven.

Figuur 20: voorkeur voor *als* van scribenten (van autografen) en in overige 17^e-eeuwse brieven per tekstgenre (niet-autografen).

Eenzelfde resultaat is af te leiden uit figuur 21 wanneer alle voorkomens van *als* en *dan* als resultaat worden beschouwd.

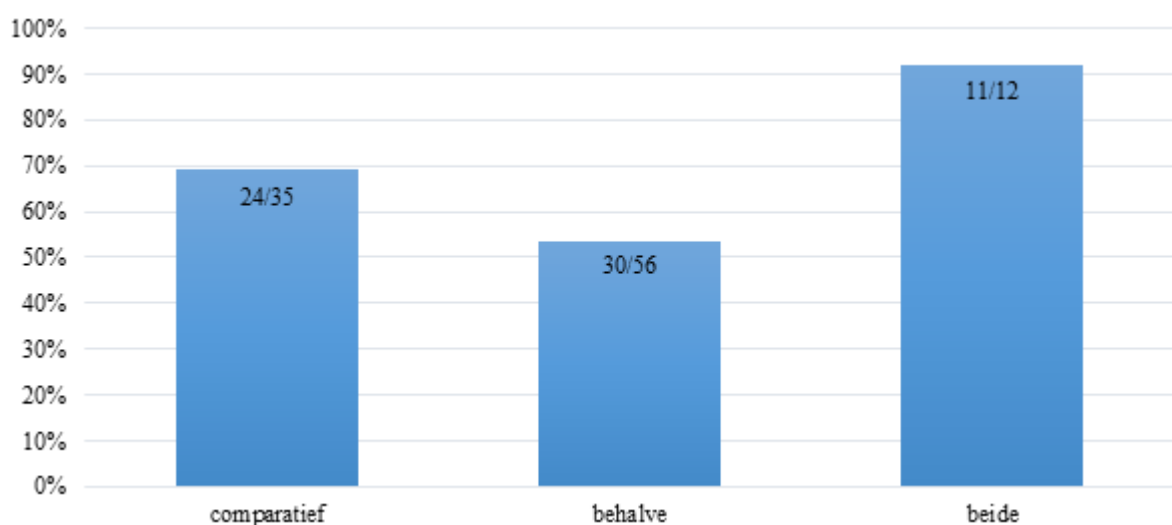
Figuur 21: voorkomens van *als* in 17^e-eeuwse brieven per tekstgenre (autografen en niet-autografen).

De uitkomst die uit de bovenstaande figuren is af te leiden is enerzijds opvallend, omdat deze niet overeenkomt met de hypothese dat *als* minder vaak voorkomt in zakelijke brieven die dicht bij de geschreven taal staan, dan in persoonlijke brieven die de gesproken taal benaderen. Eenzelfde genre-effect zoals naar voren kwam in paragraaf 3.3, waaruit bleek dat *als* na de opkomst in formele teksten zich in meerdere mate in informele teksten heeft verspreid, zou in dit corpusonderzoek opnieuw te verwachten zijn.

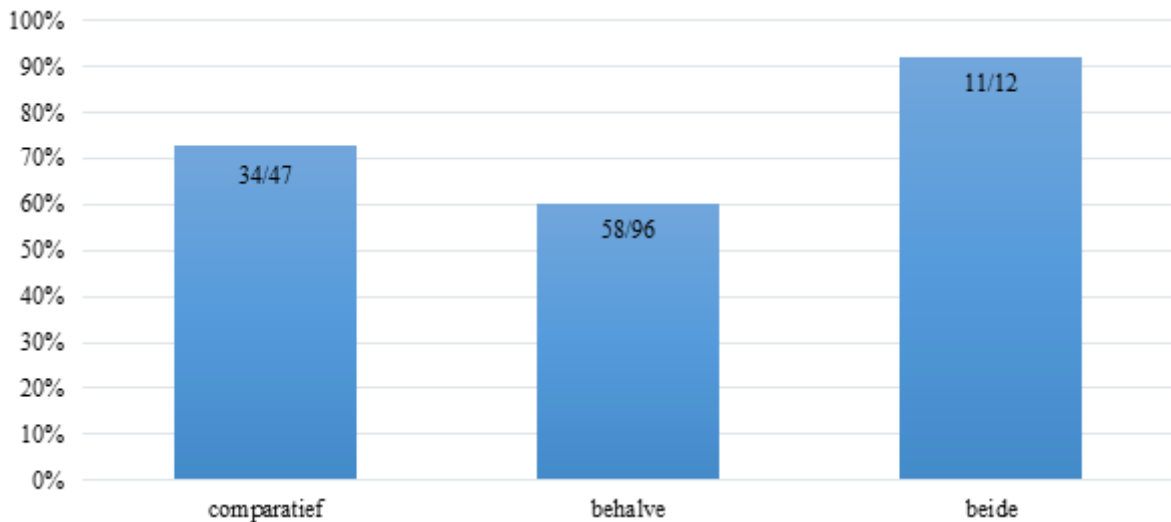
Anderzijds bleek in paragraaf 3.3 dat *als* pas vanaf de 18e eeuw in meerdere mate in informele teksten dan in formele teksten verspreid is geraakt, wat niet te verwachten geeft dat *als* reeds in de 17^e eeuw vaker in informele persoonlijke brieven wordt gebruikt dan in formele zakelijke brieven. Daarnaast zijn scribenten van zakelijke brieven in vergelijking tot scribenten van persoonlijke brieven ondervertegenwoordigd, waardoor geen duidelijk resultaat bestaat wat betreft het gebruik van *als* en *dan* in deze tekstsoort. Bovendien vormen de briefschrijvers van zakelijke teksten in mindere mate dan de scribenten van persoonlijke brieven een heterogene groep, omdat deze taalgebruikers uitsluitend mannen uit de hoge middenklasse betreffen. Mogelijk zijn daarom in plaats van genrevariatie de factoren gender en sociale klasse van invloed op de resultaten in figuur 20 en figuur 21. Uit paragraaf 4.4.2 kwam immers naar voren dat mannelijke taalgebruikers uit de hogere klassen vaak voor *als* kiezen dan andere scribenten en dat dit voegwoord ongeveer in 70% van de gevallen voorkomt in het taalgebruik van mannen uit de hogere middenklasse. Vanwege deze redenen is geen definitieve conclusie te verbinden aan de uitkomst die uit beide figuren is af te leiden.

4.4.6 Invloed van de context

Wanneer wordt nagegaan of de context of de betekenis van het voegwoord eveneens samenhangt met de keuze voor *als* of *dan*, zijn de resultaten per scribent en van het aantal voorkomens weer te geven in figuur 22 en figuur 23.

Figuur 22: voorkeur voor *als* van scribenten van 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per betekenis (autografen).

Figuur 23: voorkomens van *als* in 17^e-eeuwse persoonlijke brieven per betekenis (autografen).

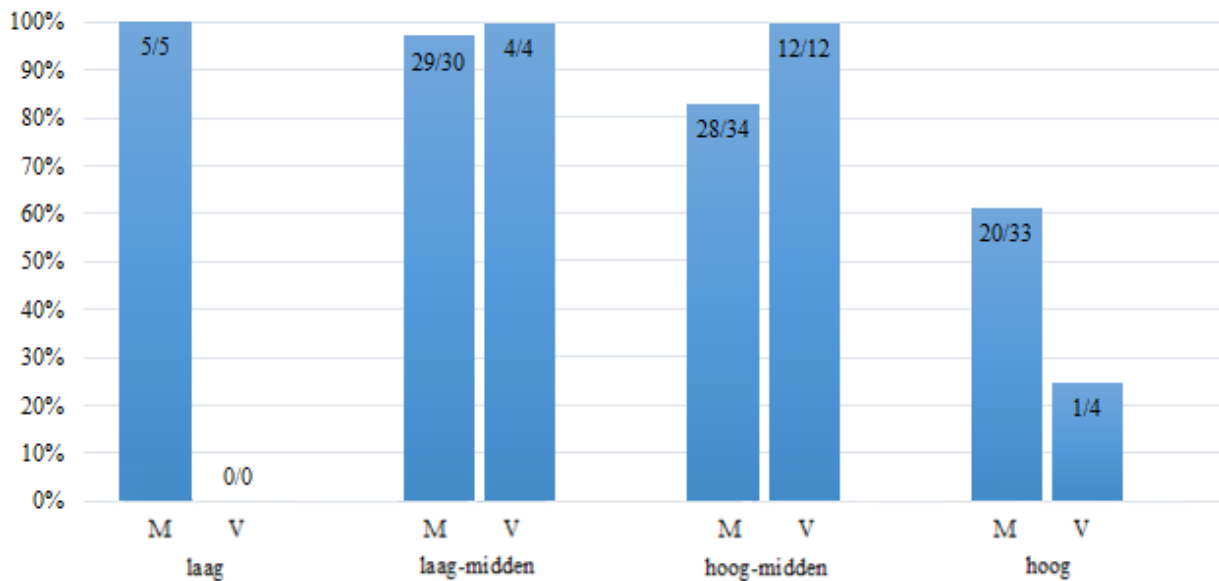
Uit de bovenstaande figuren is af te leiden dat de resultaten niet overeenkomen met de hypothese dat de betekenis of de context waarin *als* of *dan* wordt gebruikt, niet van invloed is op de mate waarin *als* zich in het taalgebruik in brieven heeft verspreid. *Als* lijkt immers voornamelijk voor te komen in comparatiefconstructies. In de uitsluitende functie wordt aan *als* en *dan* ongeveer even vaak de voorkeur gegeven, terwijl in comparatiefconstructies voornamelijk *als* voorkomt. De betekenis van het voegwoord lijkt in de 17^e eeuw daarom samen te hangen met de voorkeur die de scribent heeft voor *als* of *dan*. Toch komt *als* ook in de betekenis van ‘behalve’ vaker voor dan *dan*, wat evenals in het corpusonderzoek in hoofdstuk 3 een opvallend resultaat is gezien de opvatting dat *dan* in de uitsluitende functie nauwelijks door *als* vervangen zou worden in het hedendaags Nederlands.

4.5 Resultaat: 18^e eeuw

4.5.1 Invloed van de sociale klasse en gender

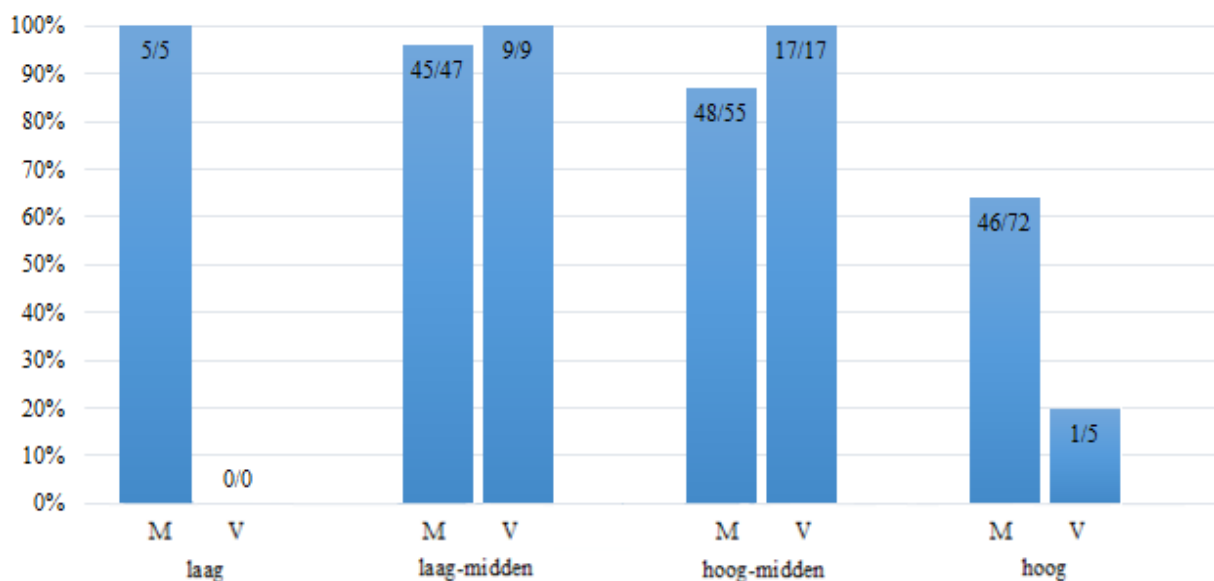
De mate waarin *als* in de 18^e eeuw voorkomt, is als eerste per sociale klasse en gender weergegeven in figuur 24.

Figuur 24: voorkeur voor *als* van scribenten van 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per sociale klasse en gender.

Wanneer het totaal aantal voorkomens van *als* en *dan* per sociale klasse en gender als onderzoeksuitkomst wordt beschouwd, blijven de verhoudingen ongeveer gelijk, zoals te zien is in figuur 25.

Figuur 25: voorkomens van *als* in 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per sociale klasse en gender.

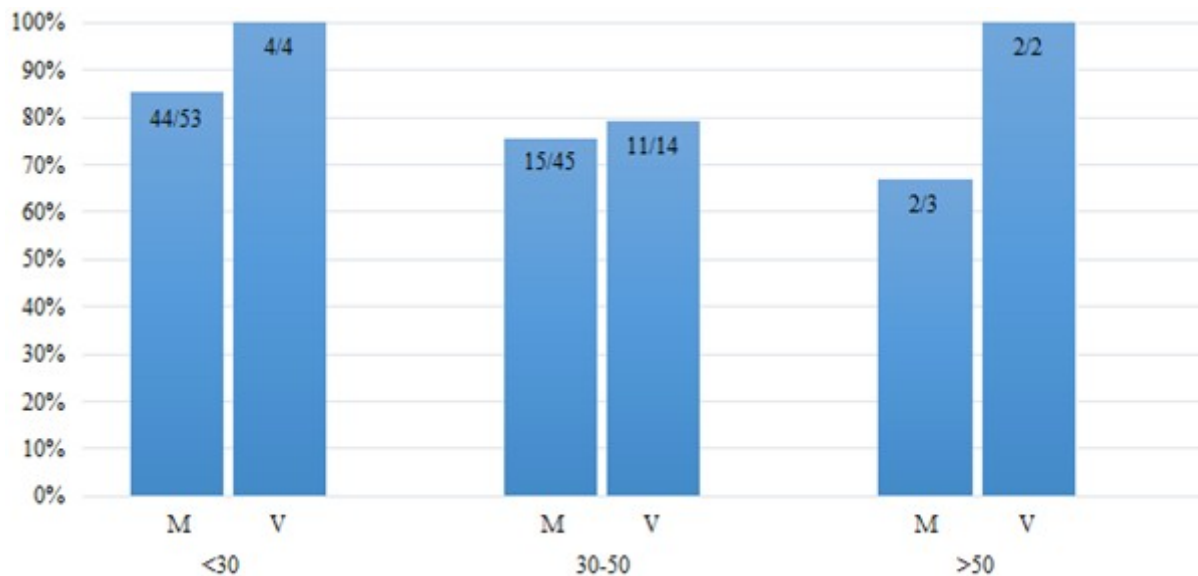
Hoewel *als* in de meeste sociale klassen duidelijk het meest gebruikte voegwoord is, lijken taalgebruikers uit de hogere klassen het minst van alle briefschrijvers deze variant te gebruiken. Taalgebruikers uit de lagere klassen kiezen (vrijwel) uitsluitend voor *als*. Het hedendaagse onderscheid tussen *als* en *dan* lijkt in de 18^e eeuw derhalve vaker door taalgebruikers uit de hogere klassen gevolgd te worden dan door briefschrijvers uit de lagere klassen, en op het eerste gezicht lijkt

er dus normbesef bij deze scribenten te zijn ontstaan. Zowel in het taalgebruik van scribenten uit de hogere sociale middenklasse als in het taalgebruik van mannelijke scribenten uit de hoogste klasse komt *dan* regelmatig voor. Omdat briefschrijvers uit de hogere klassen in deze periode niet in mindere mate *als* lijken te gebruiken dan in de 17^e eeuw, kan echter niet gesteld worden dat het hedendaagse voorschrift in de 18^e eeuw invloed heeft uitgeoefend op het taalgebruik van deze briefschrijvers. De verhouding tussen het gebruik van *als* en *dan* in de hogere klasse is in de 18^e eeuw immers ongeveer gelijk gebleven, terwijl *dan* vrijwel verdwenen lijkt te zijn uit het taalgebruik van scribenten uit de lagere klassen. De sociale afkomst van de briefschrijvers lijkt dus in de 18^e eeuw van invloed te zijn op het gebruik van *als* of *dan*, alhoewel op een andere manier dan in de 17^e eeuw: in de 17^e eeuw leek *als* het vaakst gebruikt te worden door de hogere klassen, in de 18^e eeuw het vaakst door de lagere klassen. De uitkomst dat het hedendaagse voorschrift in de 18^e eeuw geen invloed heeft uitgeoefend op het taalgebruik van scribenten uit de hoogste klasse, komt niet overeen met de hypothese.

Wat betreft de combinatie van de sociale afkomst van de scribent en gender is echter niet te bepalen wat de invloed van deze variabele is op de mate waarin het gebruik van een voegwoord zich heeft verspreid. In iedere groep zijn vrouwelijke taalgebruikers immers ondervertegenwoordigd, met uitzondering van de hogere middenklasse. Wanneer de sociale afkomst van de scribenten buiten beschouwing wordt gelaten, is het aantal voorkomens van *als* bij vrouwen en het aantal vrouwen dat de voorkeur aan *als* geeft 85%. Bij mannen is dit percentage 80%. Daarom lijkt van invloed van gender op het gebruik van *als* in 18^e-eeuwse persoonlijke brieven nauwelijks sprake te zijn. De onderzoeksuitkomsten in deze paragraaf komen daarom slechts deels overeen met de hypothese dat mannelijke taalgebruikers uit de hogere klassen minder vaak voor *als* kiezen dan taalgebruikers uit de lagere klassen.

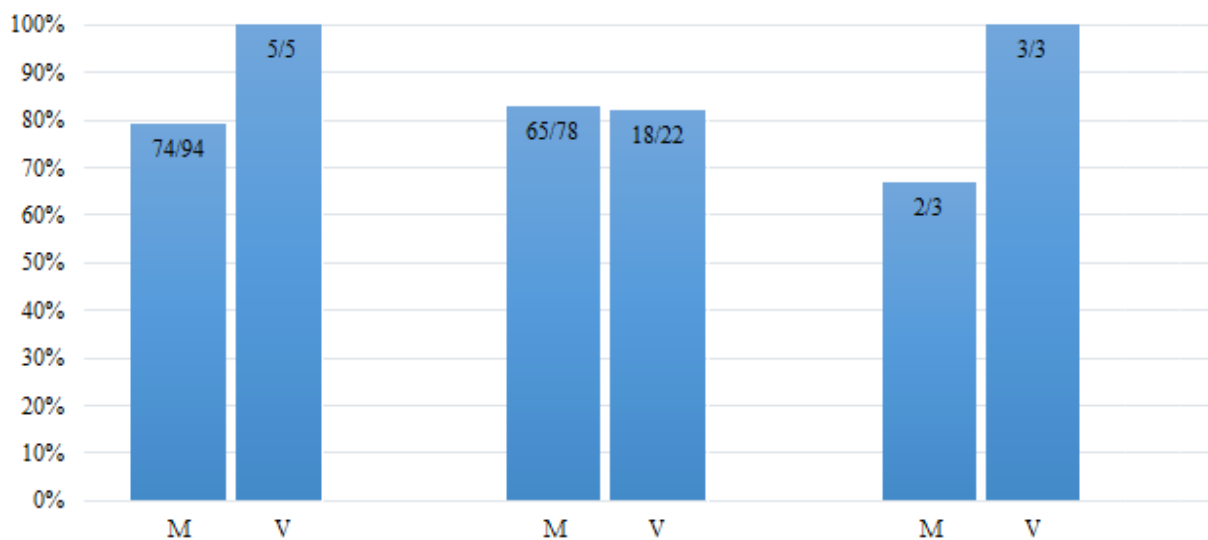
4.5.2 *Invloed van de leeftijd en gender*

De leeftijd van de taalgebruikers lijkt evenals de variabele gender opnieuw niet van invloed te zijn op het gebruik van voegwoorden om een comparatief of uitsluiting aan te duiden in deze periode, zoals weergegeven in figuur 26.

Figuur 26: voorkeur voor *als* van scribenten van 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per leeftijdsgroep en gender.

Een vergelijkbaar resultaat komt naar voren wanneer alle voorkomens van *als* en *dan* per leeftijdsgroep als resultaat worden beschouwd, alhoewel in figuur 27 is te zien dat in dit geval de verschillen veranderen tussen de mate waarin *als* voorkomt in het taalgebruik van mannelijke scribenten in de leeftijdsgroepen onder 30 jaar en tussen 30 en 50 jaar.

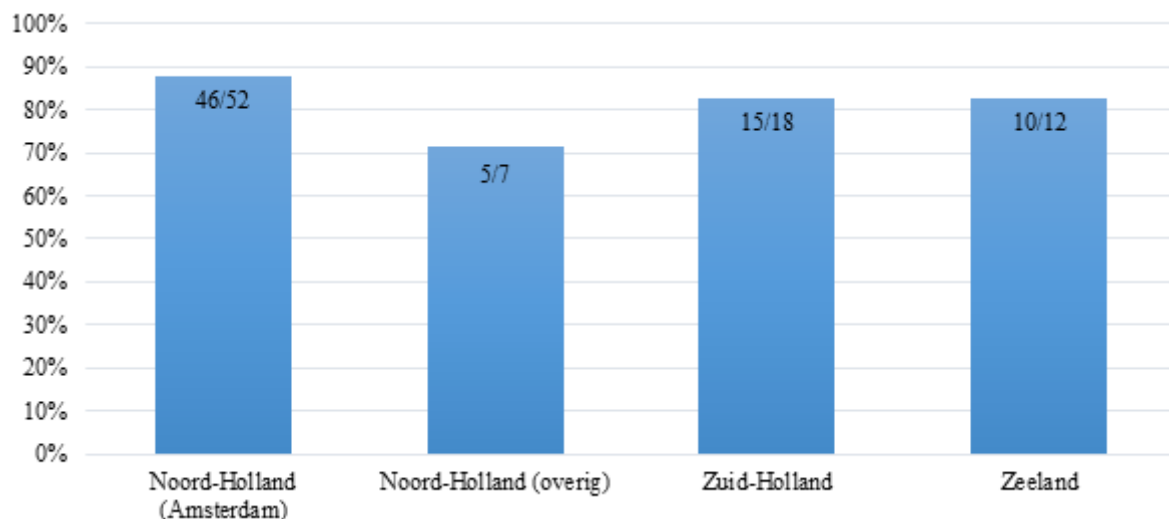
Figuur 27: voorkomens van *als* in 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per leeftijdsgroep en gender.

In de bovenstaande figuren is te zien dat de voorkeur voor *als* of *dan* per leeftijdsgroep vrijwel niet uiteenloopt. Mogelijk is dit wel het geval in het taalgebruik van scribenten die ouder zijn dan 50 jaar en vrouwelijke scribenten die jonger zijn dan 30 jaar. Van deze scribenten zijn echter onvoldoende voorbeelden van het gebruik van beide voegwoorden achterhaald om te bepalen of dit werkelijk het geval is. Slechts van de helft van de groepen, namelijk van mannelijke taalgebruikers waarvan de

leeftijd onder 30 jaar ligt en mannelijke en vrouwelijke taalgebruikers van een gemiddelde leeftijd, zijn voldoende resultaten gevonden. Doordat de overige taalgebruikers in het 18^e-eeuwse corpus ondervetegenwoordigd zijn, bestaat geen duidelijk resultaat van het taalgebruik in de betreffende groepen. De uitkomst dat de voorkeur voor *als* vrijwel hetzelfde is in iedere leeftijdsgroep die in het 18^e-eeuwse corpus voldoende vertegenwoordigd is, komt niet overeen met de eerder omschreven hypothese en het resultaat uit de 17^e eeuw dat de leeftijd van de scribent de mate beïnvloedt waarin *als* of *dan* in brieven voorkomt.

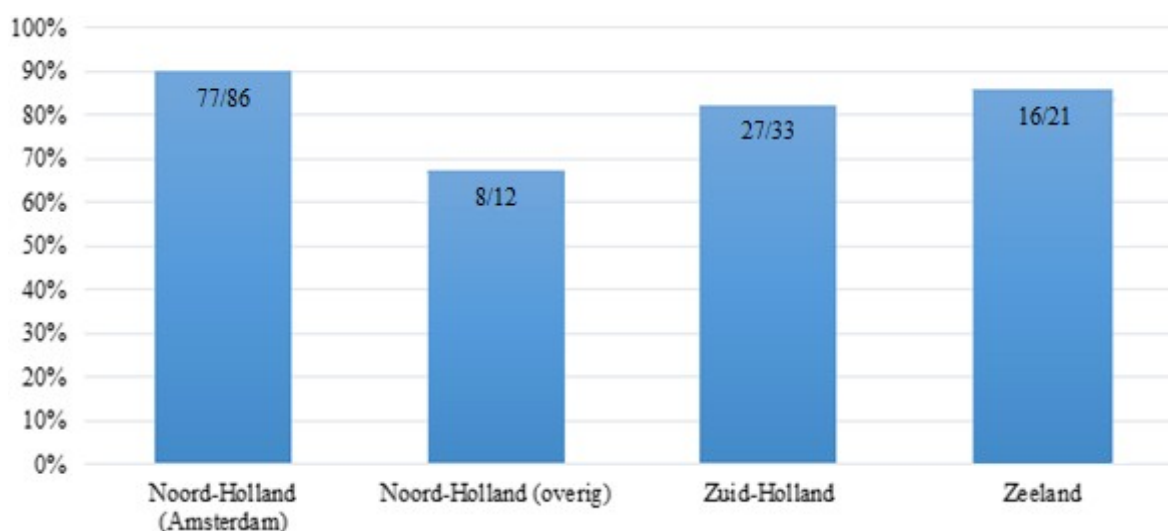
4.5.3 Invloed van de regio

De regionale afkomst van de taalgebruiker lijkt in tegenstelling tot in de 17^e eeuw van invloed te zijn op het gebruik van voegwoorden om een comparatief of uitsluiting aan te duiden in de 18^e eeuw, zoals is af te leiden uit figuur 28.

Figuur 28: voorkeur voor *als* van scribenten van 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per regio.

Het totaal aantal voorkomens van *als* is per regio weergegeven in figuur 29. Deze verhoudingen zijn ongeveer gelijk aan de aantallen in figuur 28.

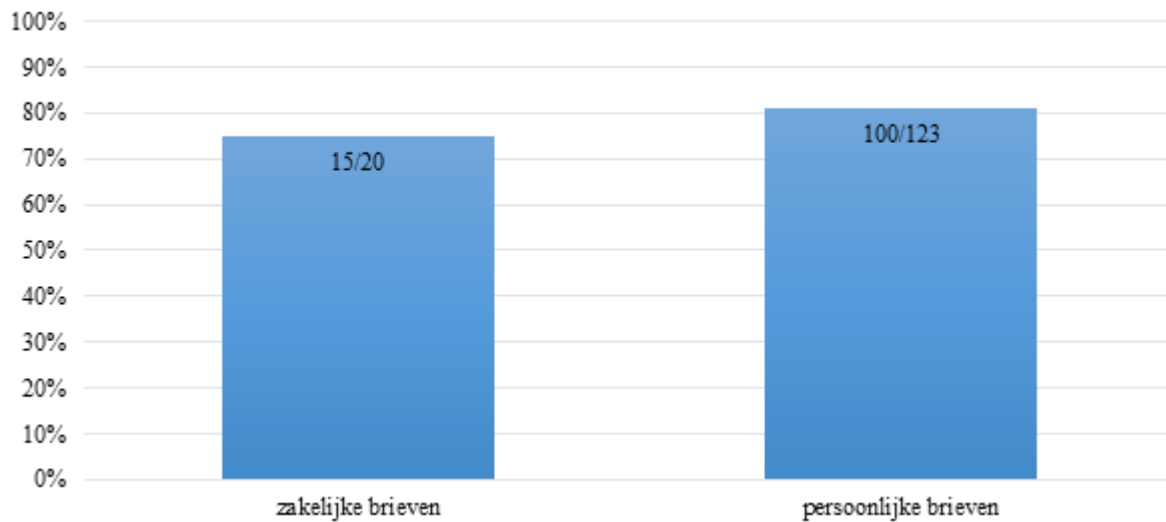
Figuur 29: voorkomens van *als* in 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per regio.

Uit de bovenstaande figuren, met name figuur 28, valt af te lezen dat in alle regio's *als* veel vaker gebruikt wordt dan *dan*. Een opvallend resultaat is echter dat *als* van alle regio's het meest gebruikt wordt in Amsterdam, maar dat dit voegwoord in de rest van Noord-Holland juist het minst vaak voorkomt. Mogelijk zijn deze resultaten te verklaren doordat taalgebruikers uit Noord-Holland in mindere mate vertegenwoordigd zijn in het 18^e-eeuwse corpus dan scribenten uit overige regio's. Vergeleken bij het gemiddelde percentage van 81% van de gevallen waarin aan *als* in de 18^e eeuw de voorkeur wordt gegeven en dit voegwoord wordt gebruikt, wijkt het gebruik van *als* in Noord-Holland en Amsterdam af. In de 18^e eeuw lijkt daarom van regionale invloed sprake te zijn. Vergeleken met de resultaten uit de 17^e eeuw bestaat deze invloed eruit dat het gebruik van *als* in Noord-Holland stabiel is gebleven, maar dat het gebruik in de overige regio's is toegenomen. De vraag is echter in hoeverre dit resultaat van betekenis is, gezien het beperkte aantal scribenten uit Noord-Holland. Indien het resultaat daadwerkelijk van betekenis is, zou deze uitkomst mogelijk verklaard kunnen worden doordat het gebruik van *als* uit het zuiden komt, wat voor de hedendaagse spreektaal reeds naar voren kwam in het in paragraaf 2.4 genoemde onderzoek van Hubers & De Hoop (2013). In paragraaf 3.3.3 kwam echter naar voren dat het gebruik van *als* vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw met name in Holland is toegenomen, alhoewel deze resultaten mogelijk eveneens op toeval berustten vanwege het geringe aantal voorkomens per tijdvak van 50 jaar per regio. Daarom is er geen definitieve verklaring te verbinden aan de uitkomst dat het resultaat van het gebruik van *als* in Noord-Holland stabiel blijft, terwijl het in de overige regio's toeneemt.

De onderzoeksresultaten komen wat betreft de regio dus niet overeen met het gebruik van *als* en *dan* in de 17^e eeuw, waarin in vergelijkbare mate in alle regio's de voorkeur wordt gegeven aan *als*. Tevens komt dit resultaat niet overeen met de hypothese dat het gebruik van *als* voornamelijk voorkomt in brieven uit Holland en in mindere mate in brieven uit overige regio's.

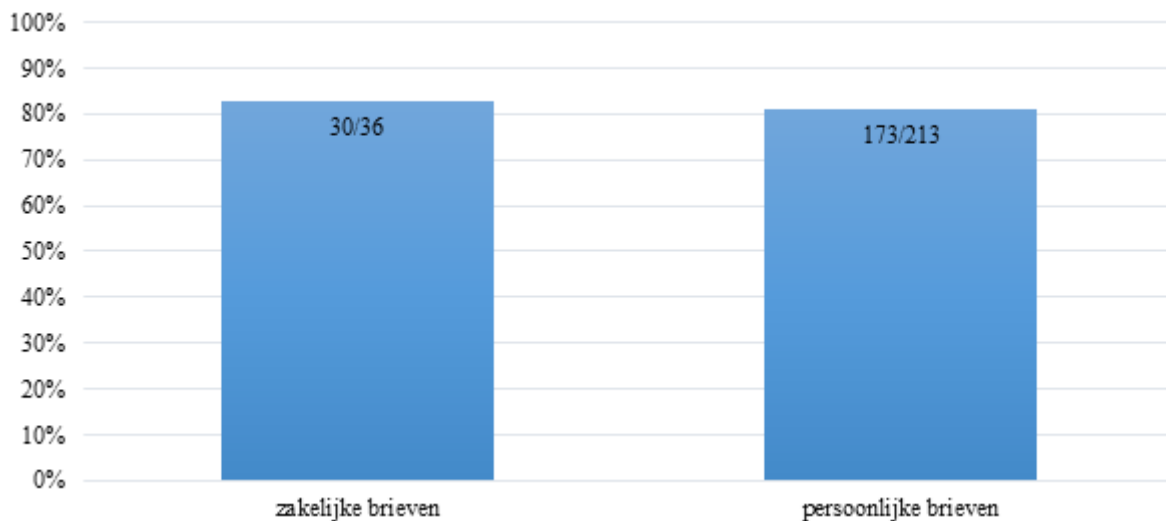
4.5.4 Invloed van het tekstgenre

Van invloed van het tekstgenre lijkt in de 18^e eeuw geen sprake te zijn, wat in de 17^e eeuw mogelijk wel het geval was. In figuur 30 is te zien dat in beide tekstgenres in vergelijkbare mate de voorkeur wordt gegeven aan *als*.

Figuur 30: voorkeur voor *als* van scribenten van 18^e-eeuwse brieven per tekstgenre.

In figuur 31 is te zien dat het gebruik van deze variant in zakelijke en persoonlijke brieven nog dichter bij elkaar ligt wanneer het totaal aantal voorkomens van het voegwoord *als* resultaat wordt beschouwd.

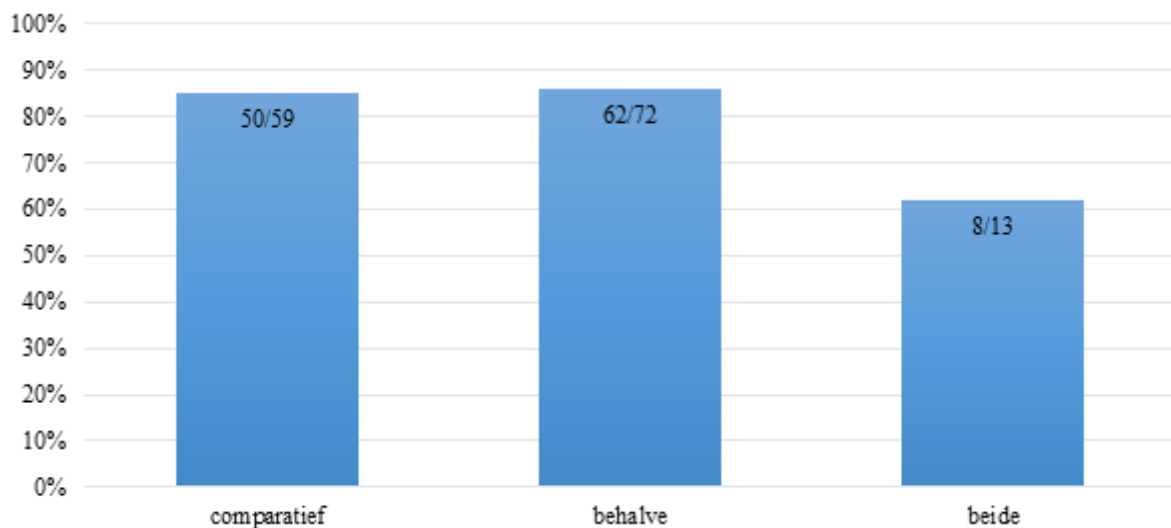
Figuur 31: voorkomens van *als* in 18^e-eeuwse brieven per tekstgenre.

Het tekstgenre lijkt in de 18^e eeuw daarom in tegenstelling tot in de 17^e eeuw niet van invloed te zijn op het gebruik van *als*. In de 17^e eeuw werd aan *als* in de meeste mate de voorkeur gegeven in zakelijke brieven, maar in de 18^e eeuw komt dit voegwoord in beide tekstgenres in dezelfde mate voor. Ten opzichte van de 17^e eeuw is het gebruik van *als* in zakelijke teksten ongeveer gelijk gebleven,

maar is het gebruik van deze variant in persoonlijke brieven toegenomen. Evenals in de 17^e eeuw is het veelvuldige gebruik van *als* in zakelijke brieven opvallend, omdat te verwachten zou zijn dat in zakelijke brieven het vaakst de hedendaagse norm wordt gevolgd. De uitkomst dat in persoonlijke en zakelijke brieven in vergelijkbare mate de voorkeur wordt gegeven aan *als*, is dan ook opnieuw niet overeenkomstig de eerder omgeschreven hypothese dat dit voegwoord minder vaak voorkomt in zakelijke brieven die dichterbij de geschreven taal staan, dan in persoonlijke brieven die de gesproken taal benaderen.

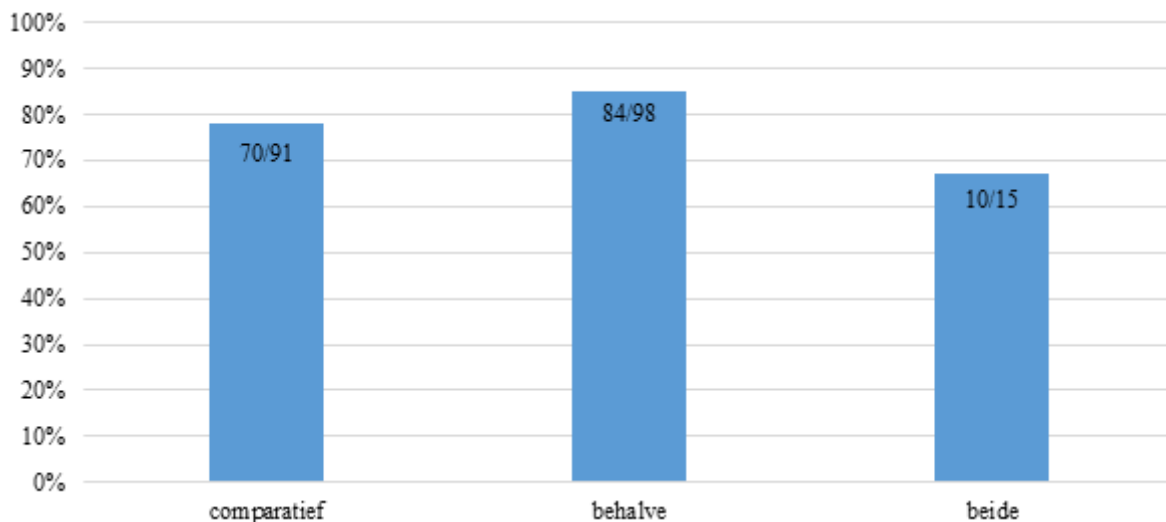
4.5.5 Invloed van de context

Ook de betekenis van het voegwoord lijkt in de 18^e eeuw niet meer samen te hangen met de voorkeur die de taalgebruiker aan *als* of *dan* geeft. In figuur 32 is te zien dat zowel in uitsluitingen als in comparatiefconstructies een duidelijke voorkeur voor *als* bestaat.

Figuur 32: voorkeur voor *als* van scribenten van 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per betekenis.

Terwijl in de 17^e eeuw de voorkeur voornamelijk gegeven werd aan *als* in comparatiefconstructies, wordt in de 18^e eeuw in dezelfde mate in de betekenis van ‘behalve’ de voorkeur aan dit voegwoord gegeven. De betekenis van het voegwoord lijkt daarom in de 18^e eeuw in mindere mate samen te hangen met de voorkeur die de scribent heeft voor *als* of *dan*. Wel lijkt *als* in deze periode in tegenstelling tot in de 17^e eeuw iets vaker in de betekenis van ‘behalve’ dan in comparatiefconstructies voor te komen. Dit wordt met name duidelijk wanneer alle voorkomens van *als* en *dan* als resultaat worden beschouwd, zoals in figuur 33. Evenals de uitkomst wat betreft de 17^e eeuw is deze verspreiding van *als* in de uitsluitende functie een opvallend resultaat.

Figuur 33: voorkomens van *als* in 18^e-eeuwse persoonlijke brieven per betekenis.

4.6 Verklaring van de onderzoeksresultaten

In het voorgaande is naar voren gekomen dat het 18^e-eeuwse voorschrift om *dan* te gebruiken over het algemeen niet wordt gevolgd in 18^e-eeuwse brieven. Het onderscheid tussen *als* en *dan* wordt in persoonlijke brieven mogelijk zelfs in mindere mate gemaakt dan in de 17^e eeuw, terwijl het gebruik van een bepaald voegwoord om een comparatief of een uitsluiting aan te duiden in deze periode nog niet werd voorgeschreven. Omdat dit onderscheid wel in de 18^e eeuw werd voorgeschreven, zou het te verwachten resultaat kunnen zijn dat in 18^e-eeuwse brieven het hedendaagse onderscheid in meerdere (of in ieder geval niet in mindere) mate wordt gemaakt. Het daadwerkelijke onderzoeksresultaat zou daarom wellicht als opmerkelijk beschouwd kunnen worden.

De verklaring voor deze onderzoeksuitkomst zou er deels in kunnen liggen dat de formule ‘niet meer op dit pas’, die gewoonlijk met *dan* gecombineerd werd, in de 18^e eeuw uit het taalgebruik verdwenen lijkt te zijn. Wanneer deze formule verdwijnt, neemt het gebruik van *dan* daarmee in totaal eveneens af.

De meest aannemelijke verklaring voor deze onderzoeksuitkomst zou daarnaast kunnen liggen in de in paragraaf 2.2 genoemde mogelijkheid dat het gebruik van *als* zich onder invloed van belangrijke auteurs verspreid heeft in de geschreven taal, maar nog sneller verbreid is geraakt in de spreektaal, wat deels de aanleiding voor dit onderzoek naar briefmateriaal vormde. Mogelijk heeft het voorschrift uit de 18^e eeuw daarom wel invloed gehad op de geschreven taal waar het gebruik van *als* is teruggedrongen (zoals vermeld in paragraaf 2.3 en tevens naar voren kwam uit het corpusonderzoek naar ambtelijk tekstmateriaal in hoofdstuk 3), maar niet op de gesproken taal. In deze gesproken taal is *als* zich ondanks het nieuwe voorschrift schijnbaar sneller blijven verspreiden, terwijl de verspreiding in geschreven taal werd teruggedrongen.

4.7 Samenvatting

In dit hoofdstuk is ten doel gesteld te beschrijven welke factoren de verspreiding van *als* in het taalgebruik dat dicht bij de spreektaal staat hebben beïnvloed nadat het gebruik van *dan* door diverse grammatica's met name na 1730 werd voorgeschreven. Uit het onderzoek dat is uitgevoerd door middel van het *Brieven als Buit*-corpus, blijkt voor *als* in de 18^e eeuw een duidelijke voorkeur te bestaan, terwijl *als* slechts in geringe mate vaker dan *dan* wordt gebruikt in de 17^e eeuw. Het voorschrift van het gebruik van *dan* dat door diverse grammatica's voornamelijk na 1730 werd voorgeschreven, lijkt daarom over het algemeen nauwelijks van invloed te zijn geweest op het taalgebruik in brieven.

Hoewel *als* zowel in de 17^e als in de 18^e eeuw in vrijwel alle gevallen het vaakst gebruikt wordt, hangen verschillende factoren samen met de mate waarin dit voegwoord voorkomt. Gender, leeftijd, het tekstgenre en de betekenis van het voegwoord lijken de keuze voor *als* of *dan* alleen in de 17^e eeuw te beïnvloeden. In deze periode lijkt *als* het minst gebruikt te worden door jonge vrouwen. Ook lijkt deze variant het vaakst voor te komen in zakelijke brieven, maar is het gebruik in 17^e- en 18^e-eeuwse zakelijke brieven vergelijkbaar, aangezien het gebruik in zakelijke brieven in de 18^e eeuw hetzelfde is gebleven maar in persoonlijke brieven is toegenomen. Dat *als* in beide eeuwen veelvuldig in zakelijke brieven voorkomt is een onverwachte uitkomst, omdat deze niet aansluit bij de verwachting dat in zakelijke, meer formele brieven vaker de norm wordt gevolgd. Daarnaast komt *als* het vaakst voor in comparatiefconstructies, alhoewel *als* in de betekenis van 'behalve' alsnog vaker gebruikt wordt dan *dan*. Deze uitkomst is evenals in hoofdstuk 3 opvallend, omdat in de hedendaagse spreektaal *dan* nauwelijks door *als* vervangen zou worden in de uitsluitende functie.

De sociale klasse lijkt zowel in de 17^e eeuw als in de 18^e eeuw van invloed te zijn op het gebruik van *als* of *dan*. Taalgebruikers uit de hogere klassen lijken in de 17^e eeuw het meest van alle scribenten voor *als* te kiezen en in de 18^e eeuw het meest van alle briefschrijvers *dan* te gebruiken. Omdat deze briefschrijvers in de 18^e eeuw naar verhouding even vaak voor *dan* kiezen als de taalgebruikers uit de hogere klassen in de 17^e eeuw, kan echter niet gesteld worden dat het voorschrift uit 1730 om *dan* te gebruiken in de 18^e eeuw het meest werd nagevolgd door deze briefschrijvers. De afname van het gebruik van *dan* in de 18^e eeuw vindt met name plaats binnen de lagere klassen, waarin *als* en *dan* in de 17^e eeuw nog in vergelijkbare mate werden gebruikt. Dat mannen uit de hoogste klassen niet het voorschrift om *dan* te gebruiken volgen is opvallend, omdat te verwachten zou zijn dat deze (waarschijnlijk) hoogopgeleide scribenten in meerdere mate dan laagopgeleide scribenten de taalnorm volgen.

Naast de sociale afkomst van de scribent, lijkt in de 18^e eeuw (in tegenstelling tot in de 17^e eeuw) de regionale afkomst van de taalgebruiker eveneens van invloed te zijn op het gebruik van voegwoorden om een comparatief of uitsluiting aan te duiden. Vergeleken met de resultaten uit de 17^e eeuw bestaat deze invloed eruit dat het gebruik van *als* in alle regio's is toegenomen, maar in

Noord-Holland stabiel is gebleven. In de 18^e eeuw komt *als* het meest voor in Amsterdam, terwijl deze variant in de rest van Noord-Holland juist het minst vaak voorkomt in vergelijking met de overige regio's.

5 Discussie

In deze scriptie is door middel van twee corpusonderzoeken nagegaan welke factoren de opkomst van het gebruik van *als* in de tweede helft van de 16^e eeuw in comparatiefconstructies en in de betekenis van ‘behalve’ hebben beïnvloed. Met het beantwoorden van deze onderzoeksvraag werd beoogd een bijdrage te leveren aan de verklaring voor het gebruik van deze variant in het hedendaagse Nederlands. Ondanks het feit dat met name vanaf 1730 door verschillende normatieve grammatica’s het gebruik van *dan* is voorgeschreven, werd en wordt *als* ook na deze periode nog steeds gebruikt. Verschillende factoren lijken van invloed te zijn geweest op de opkomst en de verspreiding van het gebruik van dit voegwoord. Omdat frequent gebruik van *als* tussen 1550 en 1600 lijkt te zijn opgekomen in literaire tekstgenres en in comparatiefconstructies, met name in combinatie met de woorden ‘meer’ of ‘minder’, lijkt de conclusie getrokken te kunnen worden dat een genre-effect, een semantisch effect en een lexicaal effect de opkomst van *als* hebben beïnvloed. Wat betreft de verspreiding van *als* in de 17^e- en 18^e-eeuwse spreektaal, lijkt in de 17^e eeuw een genereffect, een sociaal effect, een leeftijdseffect, een genre-effect en een semantisch effect van invloed te zijn op de verspreiding, en lijkt in de 18^e eeuw van een sociaal en regionaal effect sprake te zijn.

5.1 Onderzoeksuitkomsten

Uit de twee corpusonderzoeken die in deze scriptie zijn uitgevoerd, komen verschillende onverwachte resultaten naar voren die niet overeenkomen met de gestelde hypotheses of de aannames die binnen de historische sociolinguïstiek worden gedaan. Ten eerste blijkt dat *als* in de tweede helft van de 16^e eeuw in literaire teksten is opgekomen en zich daarna naar ambtelijke teksten heeft verspreid, in tegenstelling tot de historisch-sociolinguïstische aanname dat taalveranderingen in de informele spreektaal opkomen en zich van daaruit naar meer formele teksten verspreiden. Ten tweede komt de mate waarin *als* zich in de uitsluitende functie heeft verspreid, niet overeen met de opvatting dat in de hedendaagse spreektaal *dan* meestal niet door *als* vervangen zou worden wanneer het voegwoord in de betekenis van ‘behalve’ wordt gebruikt. Ten derde komt het resultaat dat mannen uit de hoogste klasse in de 17^e en in de 18^e eeuw veelvuldig *als* blijven gebruiken niet overeen met de hypothese dat hoogopgeleide scribenten in meerdere mate dan laagopgeleide scribenten de taalnorm volgen. Ten vierde sluit de uitkomst dat *als* minstens even vaak in zakelijke brieven als in persoonlijke brieven wordt gebruikt niet aan bij de verwachting dat in zakelijke, meer formele brieven vaker de norm wordt gevolgd. Ten vijfde komt het resultaat dat het gebruik van *als* steeds meer toeneemt in brieven nadat de hedendaagse norm werd voorgeschreven niet overeen met het voorschrift om *dan* te gebruiken. Uit de laatste vier verrassende uitkomsten is de conclusie af te leiden dat de norm om *dan* te gebruiken tot in de 19^e eeuw over het algemeen nauwelijks een rol speelde, met name wanneer het de scribenten van het 17^e en 18^e-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus betreft. Dat *als* de overheersende variant wordt, komt

voornamelijk in dit laatste corpusonderzoek naar de spreektaal duidelijk naar voren. De verklaring hiervoor zou kunnen liggen in de snelle verspreiding van *als* in de spreektaal, die nog sneller heeft plaatsgevonden dan in de geschreven taal, waardoor het voorschrift uit de 18^e eeuw daarom mogelijk niet meer van invloed is geweest op de gesproken taal. In deze gesproken taal is *als* zich ondanks het nieuwe voorschrift schijnbaar sneller blijven verspreiden.

Naast de conclusie dat *als* een veelgebruikte vorm wordt vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw en tot in de 19^e eeuw de overheersende variant blijft in tekstgenres die dichter bij de spreektaal staan, heeft het onderzoek dat in deze is scriptie is uitgevoerd eveneens de waarde aangetoond van corpusonderzoek naar relevante data. Naar aanleiding van de bekende hedendaagse taalnorm die met name vanaf 1730 werd voorgeschreven, zou te verwachten kunnen zijn dat deze norm om *dan* te gebruiken in de comparatieve en in de uitsluitende betekenis door een groot aantal taalgebruikers wordt gevolgd in de periode hierna. Hoe meer het daadwerkelijke gebruik van *als* door scribenten tot in de 19^e eeuw wordt nagegaan, hoe minder de betreffende norm echter relevant lijkt te zijn. Zowel uit het ambtelijke en literaire corpus uit de periode 1300 tot 1800 als in het brieven corpus uit de 17^e en de 18^e eeuw is de conclusie te trekken dat er nauwelijks een relatie is tussen het voorschrift en het gebruik van *als* of *dan* dat hierna volgt. De voorgeschreven norm lijkt te zijn gebaseerd op de terugval van het gebruik van *als* in de literatuur, en in het 17^e- en 18^e-eeuwse brieven corpus speelde de norm nauwelijks een rol. Deze uitkomst toont de waarde van corpusonderzoek aan waarin wordt nagegaan in hoeverre daadwerkelijk sprake is van een voorschrift dat wordt gevolgd in het taalgebruik. Daarnaast komt in het corpusonderzoek naar briefmateriaal uit de 17^e en de 18^e eeuw het belang van twee verschillende analysemethodes naar voren, waarbij zowel alle voorkomens van *als* en *dan* als de voorkeur per scribent voor *als* of *dan* als resultaat wordt beschouwd. In sommige gevallen leiden deze verschillende analysemethodes immers tot verschillende onderzoeksresultaten.

5.2 Onderzoeksbependingen

Hoewel dit onderzoek een duidelijke conclusie heeft opgeleverd (namelijk dat *als* vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw een veelgebruikte variant wordt en hieraan tot de 19^e eeuw de voorkeur wordt gegeven in tekstgenres die dichter bij de spreektaal staan), diverse onverwachte resultaten naar voren zijn gekomen en de waarde van het verrichte corpusonderzoek is aangetoond, kent de gebruikte onderzoeksmethode ook enkele beperkingen. Door deze beperkingen is het niet geheel duidelijk in hoeverre een genre-effect, een semantisch effect, een lexicaal effect, een gendereffect, een sociaal effect, een leeftijdseffect en een regionaal effect daadwerkelijk een rol hebben gespeeld bij de opkomst en de verspreiding van *als*. De onderzoeksuitkomst wat betreft de invloed van deze effecten is daarom eerder als hypothese voor vervolgonderzoek te beschouwen dan als een sluitende conclusie. Om vast te stellen of deze hypothese bevestigd of gefalsificeerd kan worden en om daadwerkelijk een bijdrage te leveren aan het gebruik van *als* in het hedendaagse Nederlands, zouden voornamelijk meer teksten

bij een dergelijk onderzoek betrokken moeten worden en zou meer aandacht moeten worden besteed aan een eventueel gemeenschappelijk effect van meerdere variabelen wanneer deze simultaan worden beschouwd.

Ten eerste is de omvang van deze scriptie te beperkt om te achterhalen wat de oorzaak is van de opkomst van *als* in literaire teksten in de tweede helft van de 16^e eeuw en wat de afname van het gebruik van *als* door literatoren vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw heeft veroorzaakt. Wat betreft de opkomst van *als* zijn de niet aannemelijke syntactische overbelasting van *dan* en de meer waarschijnlijke invloed van het Duits als oorzaak genoemd. Wat betreft de afname van het gebruik van *als* in de Renaissance, is het onderscheid tussen twee vormen (*ut* voor gelijke grootheden, *quam* voor een comparatief) in de Latijnse grammatica als oorzaak naar voren gebracht. Het valt echter buiten de reikwijdte van dit onderzoek om te achterhalen wat de werkelijke oorzaken van beide taalveranderingen zijn. Door middel van onderzoek naar anderstalige documenten zou mogelijk een verband geconstateerd kunnen worden.

Ten tweede is in het ambtelijke en literaire corpus uit de periode 1300 tot 1800 van een beperkt aantal literaire teksten uit de periode tot 1550 sprake gebleven. Poëtische teksten zijn immers niet in het corpus opgenomen, zodat het taalgebruik beter aansluit bij de onberijmde ambtelijke teksten en een betere vergelijking tussen het taalgebruik in beide tekstgenres mogelijk is. Op grond van het beschikbare tekstmateriaal kan hierdoor met name geen zekere uitspraak worden gedaan over de opkomst van *als* in literaire teksten. Het is niet te bepalen in hoeverre *als* in een eerdere periode dan de tweede helft van de 16^e eeuw is opgekomen. Een groter aantal literaire teksten uit de periode tussen 1300 en 1550 zou hierover meer duidelijkheid kunnen bieden.

Ten derde komen de voegwoorden *als* of *dan* in comparatiefconstructies en in de betekenis van 'behalve' weinig voor in het literaire en ambtelijke corpus uit de periode 1300 tot 1800 en in het briefencorpus uit de 17^e en de 18^e eeuw. Hoewel in het eerste corpus in totaal 1163 voorbeelden van *als* en *dan* zijn gevonden en in het laatste corpus in totaal 504 voorbeelden, is er sprake van variabelen die categorieën met een lage frequentie van voorkomen bevatten. Wanneer de invloed van alle variabelen (sociale klasse, gender, leeftijd, regio, tekstgenre en context) wordt nagegaan en het aantal voorkomens in een figuur of tabel wordt weergegeven, blijft er per cel vaak een laag aantal over. Daardoor is het aantal voorbeelden van *als* en *dan* niet altijd voldoende om te bepalen in hoeverre de opkomst en de verspreiding samenhangt met een bepaalde variabele. Het beperkte aantal onderzoeksresultaten heeft met name gevolgen voor de mate waarin met zekerheid gesteld kan worden in welke context of betekenis het gebruik van *als* is opgekomen in literaire teksten en wat de invloed van regio is geweest op de opkomst in ambtelijke teksten. Wat betreft de verspreiding van *als* in de spreektaal in de 17^e eeuw en in de 18^e eeuw, kan in de 17^e eeuw met name niet met zekerheid gesteld worden in hoeverre sprake is van invloed van de variabelen sociale klasse, leeftijd en genrevariatie en in de 18^e eeuw van de variabelen gender, leeftijd en regio. Vervolgonderzoek zou meer resultaten moeten opleveren door meer teksten toe te voegen aan het gebruikte literaire en ambtelijke corpus uit

de periode 1300 tot 1800 en aan het gebruikte brieven corpus uit de 17^e en de 18^e eeuw, waarin alle categorieën van belangrijke variabelen voldoende vertegenwoordigd zijn.

Ten vierde is er vanwege het geringe aantal resultaten en de beperkte omvang van deze scriptie geen ruimte om na te gaan of sprake is van een gemeenschappelijk effect van meerdere factoren wanneer deze simultaan worden beschouwd. Uitsluitend de invloed van de variabelen leeftijd en sociale klasse en de invloed van de variabelen gender en leeftijd is nagegaan omdat deze variabelen sociale factoren betreffen. Het is echter niet ondenkbaar dat eveneens sprake kan zijn van een gemeenschappelijk effect van overige factoren. Vervolgonderzoek zou hier duidelijkheid over kunnen geven.

Ten vijfde en ten slotte zijn in het brieven corpus slechts in brieven uit Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland en de stad Amsterdam voldoende relevante onderzoeksresultaten gevonden wat betreft de variabele regio. Overige regio's binnen het Nederlandse taalgebied zijn hierdoor buiten beschouwing gebleven. Onderzoek door middel van brieven uit andere regio's zou daarom andere resultaten kunnen opleveren wat betreft de mate waarin de regio het gebruik van *als* en *dan* beïnvloedt. Daarnaast is het onzeker in hoeverre het taalgebruik in beide corpora aan een bepaalde regio gekoppeld kan worden. Omdat het ambtelijke tekstmateriaal uit de periode 1300 tot 1800 anoniem is, kan niet worden bepaald in hoeverre de regio waarin de tekst is opgesteld gelijk is aan de regionale afkomst van de scribent. Van de schrijvers van de teksten in het brieven corpus uit de 17^e en de 18^e eeuw, is slechts bekend dat zij op het moment van schrijven in een bepaalde regio woonachtig waren of dat hun familie in een bepaalde regio woonde. Het is mogelijk dat niet alle scribenten oorspronkelijk uit deze regio afkomstig zijn, waardoor een andere regio aan hun taalgebruik gekoppeld zou kunnen worden die van invloed is geweest in plaats van de woonplaats van de scribent of de familie. In hoeverre met deze problemen bij vervolgonderzoek rekening kan worden gehouden, blijft echter de vraag.

6 Conclusie

In deze scriptie is de vraag beantwoord welke factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van *als* hebben beïnvloed. Uit de resultaten van het onderzoek dat is uitgevoerd, komt naar voren dat diverse factoren de opkomst en de verspreiding van het gebruik van *als* vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw in comparatiefconstructies en in een uitsluitende functie beïnvloed lijken te hebben. Hoewel met name vanaf 1730 door diverse normatieve werken het hedendaagse gebruik van het Standaardnederlandse *dan* is voorgeschreven, werd en wordt *als* ook nog steeds gebruikt. In deze scriptie is als eerste onderzoek uitgevoerd naar de invloed hierop van de factoren betekenis van het voegwoord, tekstgenre en regio op de opkomst en de verspreiding van *als* in literaire en ambtelijke teksten, en vervolgens naar de invloed van de factoren gender, sociale afkomst, leeftijd, regionale afkomst, tekstgenre en betekenis van het voegwoord op de verspreiding van *als* in 17^e- en 18^e-eeuwse teksten die dichter bij de spreektaal staan.

Uit het ambtelijk en literair corpusonderzoek dat in deze scriptie ten eerste is uitgevoerd naar de invloed van de factoren betekenis van het voegwoord, tekstgenre en regio op de opkomst en de verspreiding van *als* in literaire en ambtelijke teksten, blijkt dat bij de opkomst en de verspreiding van *als* drie factoren een rol hebben gespeeld, namelijk het tekstgenre en een semantisch en een lexicaal effect. Daarnaast zou de regio een rol gespeeld kunnen hebben bij de mate waarin *als* zich heeft verspreid, omdat *als* niet in een bepaalde regio lijkt te zijn opgekomen maar zich wel sneller verspreid lijkt te hebben in Holland. Aanvankelijk (tussen 1550 en 1600) komt *als* nog uitsluitend voor in comparatiefconstructies, waardoor het gebruik van *als* in plaats van *dan* in deze betekenis opgekomen lijkt te zijn. In deze constructies lijken auteurs voornamelijk de woorden ‘meer’ of ‘minder’ regelmatig tot altijd te combineren met *als*. Daarnaast lijkt deze variant na de opkomst in literaire teksten vanaf de 18^e eeuw in zekere mate tot *dan* teruggedrongen te zijn in dit genre waarin van geschreven taalgebruik sprake is, maar lijkt van een afname van het gebruik van *als* in mindere mate sprake te zijn in ambtelijke teksten, oftewel teksten die dichter bij de gesproken taal staan. De terugval van het gebruik van *als* in de geschreven taal is daarom waarschijnlijk niet ontstaan door de normatieve werken. Waarschijnlijker is dat de voorgeschreven norm om *dan* te gebruiken op de terugval van het gebruik van *als* in literair taalgebruik is gebaseerd. Vanaf de 18^e eeuw is het bewustzijn van het gebruik van *dan* immers eveneens in sterke mate terug te vinden in normatieve werken. Omdat in ambtelijke teksten het gebruik van *als* in veel mindere mate is afgenomen, lijkt een voorgeschreven norm die door taalgebruikers is gevolgd minder waarschijnlijk.

Bij de verspreiding van *als* in het tweede corpus van 17^e- en 18^e-eeuwse brieven, die dichter bij de spreektaal staan dan ambtelijke en literaire teksten, blijkt de voorkeur voor deze variant in de 18^e eeuw groter te zijn dan in de 17^e eeuw. De norm om *dan* te gebruiken die door diverse grammatica's voornamelijk na 1730 werd voorgeschreven, lijkt daarom over het algemeen niet van invloed te zijn geweest op de spreektaal, mogelijk omdat *als* zich na de opkomst in de gesproken taal veel sneller dan

in de geschreven taal verspreid heeft. Uit het corpusonderzoek dat in deze scriptie ten tweede is uitgevoerd naar de invloed van de factoren gender, sociale afkomst, leeftijd, regionale afkomst, tekstgenre en betekenis van het voegwoord op de verspreiding van *als* in teksten die dicht bij de spreektaal staan, blijkt dat er wel diverse factoren bestaan die een frequenter gebruik van *als* in de spreektaal in de 17^e en in de 18^e eeuw lijken te beïnvloeden. In de 17^e eeuw zijn dit de factoren gender, sociale afkomst, leeftijd, tekstgenre en betekenis van het voegwoord. In de 18^e eeuw zijn dit de factoren sociale afkomst en regionale afkomst. In de 17^e eeuw lijkt *als* vooral gebruikt te worden door mannen uit de hogere sociale klassen en het minst door jonge vrouwen, en lijkt deze variant vaker voor te komen in zakelijke brieven dan in persoonlijke brieven en vaker in comparatiefconstructies dan in de uitsluitende functie. In de 18^e eeuw lijkt *als* vooral voor te komen in Amsterdam, terwijl de variant in de rest van Noord-Holland juist het minst vaak gebruikt lijkt te worden. Daarnaast lijken taalgebruikers uit de lagere klassen het vaakst *als* te gebruiken en scribenten uit de hogere klassen het vaakst *dan*. Omdat de laatste groep in de 18^e eeuw naar verhouding echter even vaak voor *dan* kiest als de scribenten uit de lagere klassen in de 17^e eeuw, lijkt het er niet op dat de voorgeschreven norm om *dan* te gebruiken in de 18^e eeuw het meest werd gevolgd door briefschrijvers uit de hogere klassen.

Aan de onderzoeksmethode die in deze scriptie is gebruikt, zitten echter te veel nadelen om een definitieve conclusie aan deze analyse te kunnen verbinden wat betreft de invloed van de onderzochte variabelen. Zo is het onduidelijk wat de oorzaken zijn van de opkomst en de afname van *als* in literaire teksten, is het literair tekstmateriaal uit de periode tot 1550 beperkt, komen de voegwoorden *als* of *dan* in comparatiefconstructies en in de betekenis van 'behalve' weinig voor in beide corpora, is er geen ruimte om na te gaan of sprake is van een gemeenschappelijk effect van bepaalde factoren en is het onzeker in hoeverre het taalgebruik aan een bepaalde regio gekoppeld kan worden. Om te bepalen of een genre-effect, een semantisch effect en een lexicaal effect daadwerkelijk de opkomst van *als* hebben beïnvloed en een gendereffect, een sociaal effect, een leeftijdseffect, een regionaal effect en een genre-effect de verspreiding van de nieuwe variant in de spreektaal, zouden de resultaten die uit de analyse zijn voortgekomen daarom beschouwd moeten worden als een hypothese die verder getoetst dient te worden door middel van aanvullingen op de gebruikte onderzoeksmethode.

Bibliografie

Voor 1850

Bilderdijk, W. (1824). *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden, deel II*. Rotterdam: J. Immerzeel junior. Geraadpleegd via <[#https://books.google.nl/books?id=QSsM5kUA33oC&pg=PA185&dq=%22een+paard+is+*+als+een+ezel%22&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwjD87D1-6TJAhVEDA8KHfPKBlwQ6AEIHDA#v=onepage&q&f=false](https://books.google.nl/books?id=QSsM5kUA33oC&pg=PA185&dq=%22een+paard+is+*+als+een+ezel%22&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwjD87D1-6TJAhVEDA8KHfPKBlwQ6AEIHDA)> [30/10/2015].

Bolhuis, L. van (1792). *Beknopte Nederduitsche Spraakkunst*. Groningen: Jan Oomkens. Geraadpleegd via <http://books.google.nl/books?id=px1bAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> [30/10/2015].

Huydecoper, B. (1782-1794). *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde herscheppingen van Ovidius*. Eds. Frans van Lelyveld & Nicolaas Hinlopen. Leiden: A. & J. Honkoop. Geraadpleegd via <http://www.dbnl.org/tekst/huyd001proe01_01/> [30/10/2015].

Kate, L. ten (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Amsterdam: R. en G. Wetstein.

Moonen, A. (1706). *Nederduytsche Spraakkunst*. Amsterdam: François Halma. Geraadpleegd via <http://www.dbnl.org/tekst/moon002nede01_01/> [30/10/2015].

Weiland, P. (1805). *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam: Johannes Allart. Geraadpleegd via <http://www.dbnl.org/tekst/weil004nede01_01/> [30/10/2015].

Sewel, W. (1708). *Nederduytsche Spraakkunst*. Amsterdam: Assuerus Lansvelt.

Na 1850

Arnaud, R. (1998). 'The development of the progressive in 19th century English: a quantitative survey'. *Language Variation and Change*, 10, 123-152.

Barbiers, S., H. Bennis, G. De Vogelaer, M. Devos & M. Van der Ham (2005). *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, deel I*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Breuer, Horst (1983). 'Titel und Anreden bei Shakespeare und in der Shakespearezeit'. *Anglia*, 101, 49-77.

Brown, R. & A. Gilman (1989). 'Politeness theory and Shakespeare's four major tragedies'. *Language in Society*, 18, 159-212.

Bybee, J. L. (2006). 'From Usage to Grammar: the Mind's Response to Repetition.' *Language*, 82, 711-733.

Coussé, E. (2010). 'Een digitaal compilatiecorpus historisch Nederlands'. *Lexikos*, 20, 123-142.
Geraadpleegd via <
http://www.diachronie.nl/corpora/pdf/Cousse_2010_Een_digitaal_compilatiecorpus_historisch_Nederlands.pdf> [30/10/2015].

Crena de Iongh, A.C. (1959). *G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen; zeventiende-eeuwsche gesprekken in Delfts dialect*. Assen: Van Gorcum.

Horst, J. van der (2008). *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Hubers, F. & H. de Hoop (2013). 'The effect of prescriptivism on comparative markers in spoken Dutch'. In: S. Aalberse & A. Auer (eds.), *Linguistics in the Netherlands 2013* (pp. 89-101). Amsterdam: John Benjamins.

Kemp, W., 1979. 'On *that that that* became *that which* which became *what*'. In: P.F. Clyne, W.R. Hanks & C.L. Hofbauer (eds.), *Papers from the Fifteenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* (pp. 185-196). Chicago: Chicago Linguistic Society.

Kilpiö, M. (1997). 'Participial adjectives with anaphoric reference of the type *the said, the (a)forementioned* from Old to Early Modern English: the evidence of the Helsinki Corpus'. In: T. Nevalain & L. Kahlas-Tarkka (eds.), *To explain the present: studies in the changing English language in Honour of Matti Rissanen* (pp. 77-100). Helsinki: Société Néophilologique.

Koch, P. & W. Oesterreicher (1985). 'Sprache der Nähe - Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgebrauch'. *Romanistisches Jahrbuch*, 36, 15-43.

Kopytko, R. (1993). *Polite Discourse in Shakespeare's English*. Poznan: Adam Mickiewicz University Press.

Kytö, M. (1993). 'Third-person present singular verb inflection in early British and American English'. *Language Variation and Change*, 5, 113-139.

Labov, W. (1990). 'The intersection of sex and social class in the course of linguistic change'. *Language Variation and Change*, 2, 205-54.

Labov, W. (1994). *Principles of Linguistic Change: Internal Factors*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Megen, N., van (2002), 'Dan en want: hun functie en betekenis in zeventiende-eeuws taalgebruik'. In: *Neerlandistiek.nl* 02.02.

Nevalainen, T. & H. Raumolin-Brunberg (2003). *Historical Sociolinguistics: Language Change in Tudor and Stuart England*. London/New York: Longman.

Rydén, M. & Brorstrom, S. (1987). *The Be/Have Variation With Intransitives in English. With Special Reference to the Late Modern Period*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Paardekooper, P.C. (1950). 'Als en dan bij vergelijkingen'. *De Nieuwe Taalgids*, 43, 160-167.

Geraadpleegd via
<http://www.dbnl.org/tekst/_taa008195001_01/_taa008195001_01_0047.php#267T> [30/10/2015].

Palander-Collin, M. (1999). *Grammaticalization and social embedding: I think and me thinks in Middle and Early Modern English*. Helsinki: Tome LV.

Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim & N. van der Sijs (2003-2009). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Geraadpleegd via <<http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/dan1>> [30/10/2015].

Pijenburg, W., K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, T.H. Schoonheim (2001). *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Leiden: Gopher. Geraadpleegd via <<http://gtb.inl.nl/>> [30/10/2015].

Raumolin-Brunberg, H. (1991). *The noun phrase in early sixteenth-century English: a study based on Sir Thomas More's writings*. Helsinki: Société Néophilologique.

Rutten, G. (2012). 'From adverb to conjunction and back. The (de)grammaticalization of Dutch *dan*'. *Diachronica*, 29, 301-325.

Rutten, G.J. & M.J. Van der Wal (2011). 'Local dialects, supralocal writing systems: The degree of orality of Dutch private letters from the seventeenth century'. *Written Language & Literacy*, 14, 251-274.

Rutten, G. & M. van der Wal (2012). 'Functions of epistolary formulae in Dutch letters from the seventeenth and eighteenth centuries'. *Journal of Historical Pragmatics*, 13, 173-201.

Replogle, C. (1987). 'Shakespeare's salutations: a study in stylistic etiquette'. In: V. Salmon & E. Burness (eds.), *A reader in the language of Shakespearean Drama* (pp. 101-115). Amsterdam: John Benjamins Publishing.

Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1963). 'Dan en als bij vergelijkingen'. *De Nieuwe Taalgids*, 56, 259-268.

Sijs, N. van der (2004). *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Sijs, N. van der (2011). *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam: Bert Bakker.

Stoet, F.A. (1889). *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Stroop, J. (2010). *Hun hebben de taal verkwanseld. Over Poldernederlands, 'fout' Nederlands en ABN*. Amsterdam: Athenaeum.

Stroop, J. (2014). 't Ene dan is 't andere niet'. In: F. van de Velde, H. Smessaert, F. van Eynde en S. Verbrugge (eds.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst* (pp. 447-457). Leuven: Leuven University Press.

Van Dale. *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005). T. den Boon & D. Geeraerts (eds.). Utrecht: Van Dale lexicografie. Geraadpleegd via <<http://pakket7.vandale.nl.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/zoeken/zoeken.do>> [30/10/2015].

Veen, J.O.S. van der (1905). *Het taaleigen van Bredero; eene bijdrage tot de syntaxis van het Nederlandsch der zeventiende eeuw*. Amsterdam: Gebr. Binger.

Verwijs, E. & J. Verdam (1885). *Middelnederlandsch Woordenboek, deel I*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Geraadpleegd via <<http://gtb.inl.nl/>> [30/10/2015].

Verwijs, E. & J. Verdam (1889). *Middelnederlandsch Woordenboek, deel II*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Geraadpleegd via <<http://gtb.inl.nl/>> [30/10/2015].

Verwijs, E. & J. Verdam (1932). *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Vooyo, C.G.N. de (1952). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. 5e dr. Antwerpen: De Sikkel [ongewijzigde herdruk 1970, Groningen: Wolters-Noordhoff]. Geraadpleegd via <http://www.dbnl.org/tekst/vooy001gesc01_01/downloads.php> [30/10/2015].

Vries, M. de & L.A. te Winkel (1882-1998). *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage, Leiden, etc.: M. Nijhoff, A.W. Sijthoff. Geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl/> [30/10/2015].

Wal, M. van der (2012). *Brief van de maand oktober 2012*, 30 juli 2015, <<http://www.hum.leidenuniv.nl/onderzoek/brieven-als-buit/archief-briefvandemaand/brief-van-de-maand-oktober-2012.html>> [30/10/2015].

Wal, M.J. van der en G.J. Rutten (2013). 'Variatie, conventies en verandering: zeventiende- en achttiende-eeuwse buitgemaakte brieven onder de loep'. *Internationale Neerlandistiek*, 51, 122-138. Geraadpleegd via <<https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/32313>> [30/10/2015].

Bijlage 1 - ambtelijke teksten 1300-1800

Holland/[Brabant](#)/[Vlaanderen](#)

Periode	Soort	Voorbeeld
1300-1350 1 x dan 0 x als 100% dan 0% als Vlaanderen 1 x dan	Comparatief 1 x dan 0 x als 100% dan 0% als Vlaanderen 1 x dan	1. So dat dan onse deel min werd ware dan sesse pond parisise (Gent, 1328 – 1)
1350-1400 11 x dan 0 x als 100% dan 0% als Vlaanderen 6 x dan Brabant 2 x dan Holland 3 x dan	Comparatief 6 x dan 0 x als 100% dan 0% als Vlaanderen 5 x dan Brabant 1 x dan	- Item dat niemen ne ghenen kinde dat men heft als men 't kerstin doet noch dervoren noch derachter meer gheiven moet danne XIJ grote up de boete van x lb die 't gave ende x lb die 't name (Ieper, 1370 – 1) - Item dat men ghene feeste van bruutluchten houden moet daer meer lieden werden van buten huus danne x sceutelen up IIJ lb van elker sceutelen die der boven wesen zoude van den welken boeten de bruid ende de brudecome ghenouch zullen doen ende die betalen (Ieper, 1370 – 1) - Item dat niemen offeren moet enighen nieuwen pape noch enighen kinde dat men begheift meer danne v s par up de boete x lb vorseid (Ieper, 1370 – 1) - ende van al dies hem behouuen sal altoos meer beterende dan erghende ende dit met haren costen ende ghelden alle Jare den lantcheins vort es ghelofte ende vorwaerde (Gent, 1377 – 1) - Eerst so es gheordineert dat negheen man sal moghen lakene vercopen ende borghen langher dan sesse weuken (Kortrijk, 1378) - Item dat gheen backere die binnen den binnensten vesten woent gheenen mutsaert hebben en sal moghen binnen den binnensten vesten liggende teenegher stede meer dan een vijftich mutsaerds te male Daermen de contrarie vonde die backere soude verboren twee royale half sheeren behouf ende half ter stat behouf alsoe dicke alst gheschiede (Antwerpen, 1391 – 1)
	Behalve 3 x dan 0 x als 100% dan 100% als Holland 2 x dan Brabant 1 x dan	- Ende men en saelt niet weder moghen decken anders dan met leyen steenen oft tichelen ghelijc boven staet - Jtem so en sellen die persoenen die inden huse voirseit wonen nerghent buten tshuus virmachten noch buten huus hoir broot winnen mit ghienrehande ambocht dat si connen noch nerghent wtwaren noch ghaen wtgheset dan al ien om bier of om broot of om anders noottuiftighe dinghen buten consent ende oirlof des Commelduers der ghashuus meesters ende der twee bewaersters ende altoes tsauonds binnen huus te wesen ende te bliuen (Leiden, 1393 – 1) - Item dat niement binnen der binnenster vesten van Antwerpen en mach decken stoppen noch vorsten vordane met stroe_ noch met riede noch gheensijns anders dan met leyen steenen oft tichelen (Antwerpen, 1390 – 1)
	Behalve/ Comparatief 2 x dan 0 x als 100% dan 0% als Holland 1 x dan Vlaanderen 1 x dan	- Ende het es te wetene dat wi dese vorseide rente niet langher sculdich sijn te gheldene dan alsoe langhe als wise ontfanghen moghen voort (Brugge, 1363 – 1) - ende soe en sel dit ghilde voerseyt na hoerre dryer doot voerseyt niet meer pachts wtgheuen van der husinghe ende erue voerseyt dan neghen dordrechtse scilde des jaers totten eweliken pachte vries ghelts (Amsterdam, 1390 – 2)
1400-1450	Comparatief	1. soe heer Daniel van de Merwede dat vorscr lant uter zouter zee gedijct heeft ende Monne vorn daerin berust heeft langer

Bijlage 2 - literaire teksten 1300-1800

<i>Periode</i>	<i>Soort</i>	<i>Voorbeeld</i>
1300-1350	Comparatief	
40 x dan 0 x als	25 x dan 0 x als	1. Ende dese zalicheit vreest hi te verliesen, want hi mint hem-selven <u>meer dan</u> gode (ca. 1300-1350, Jan van Ruusbroec)
100% dan 0% als	100% dan 0% als	2. ende dunct hem dat uutwendighe goede werke met rechter meyninghen <u>heiligher</u> ende <u>orborlijcker</u> sijn <u>dan</u> inwindighe oefeninghe (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
	2 auteurs V. Ruusbroec 8 x dan Yperman 17 x dan	3. Ende hieromme oefent hi <u>meer</u> uutwendighe werke met ondersceede, <u>dan</u> den-ghenen daer hi om werct met innigher liefden. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
		4. Ende dit es de sake dat hi <u>meer</u> verbeelt es met den werken die hi werct, <u>dan</u> met gode daer hi omme werct. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
		5. Want sine oefeninghe es <u>meer</u> uutwindich <u>dan</u> inwindich, <u>meer</u> senlijc <u>dan</u> gheestelijc (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
		6. Ende hier-omme noeme icse <u>meer</u> knechte ochte vriende <u>dan</u> sonen. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
		7. daer ghevoelen wij dat ons die gheest gods ute ons selven trect ende verteert te nieute in sijns selfsheit, dat es, in die overweselijcke minne daer wij een mede sijn, ende die wij besitten <u>diepere</u> ende <u>bredere dan</u> alle dinc (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
		8. Want wij ghevoelen een eewich ute-neyghen in eene <u>anderheit dan</u> dat wij selve sijn. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
		9. het mach goet bliven <u>meer dan</u> .20. jaer in ene droge busse besloten (ca. 1310, Yperman)
		10. Waerbi dat ic u lere. dat dbloeden ten arteriën es <u>meerder</u> vrese <u>dan</u> ten adren te bloedene (ca. 1310, Yperman)
		11. Ende dese instrumenten heten in latine trepanos dat es scerp ten pointe ende wel snidende aen beiden siden alsee die ander so es vele <u>meerre dan</u> die eerste (ca. 1310, Yperman)
		12. Ende ic meester jan yperman prise vele <u>meer</u> tscrepen metten groefhake <u>dan</u> trepaneren. (ca. 1310, Yperman)
		13. Ende dan doer screpet metten groufhac aldus ghemaect dwelke .3. sullen wesen deen <u>meer dan</u> dandere (ca. 1310, Yperman)
		14. ende daerna so hebt .1. dunne plaetkiin loods dat luttel <u>meerre</u> es <u>dan</u> tgat vanden bene. (ca. 1310, Yperman)
		15. ende hine verloes niet van sinen bene <u>meer dan</u> die wint beliep 201 van 877 (ca. 1310, Yperman)
		16. twelke dat .3. sullen wesen deen <u>minder dan</u> dander (ca. 1310, Yperman)
		17. ende maect den herssenbeckene .1. nuwe wonde. of ene nuwe score. die <u>arger</u> es <u>dan</u> dierste was. (ca. 1310, Yperman)
		18. Ende wet dat <u>beter</u> es therssenbecken te broken met groeter wonden int vleesch. <u>dan</u> met cleindre. (ca. 1310, Yperman)
		19. Dese olye es vele <u>beter dan</u> die men vint in de specerie. (ca. 1310, Yperman)

		20. Ende dat lemmetkin waer vaste ende <u>breeder dan</u> een stroe (ca. 1310, Yperman) 21. Nemt nuwe root sindael ende snidet also breet also tgat of .1. luttel <u>bredere dan</u> tgat van den bene(ca. 1310, Yperman) 22. Die huut van den hoofde es <u>dicker dan</u> ander huden(ca. 1310, Yperman) 23. want si liggen <u>diepere dan</u> die adren doen (ca. 1310, Yperman) 24. Want si hebbens macht di[e]re vele siin. deen <u>starkere dan</u> dandere die ic noemen sal hier na alst point es (ca. 1310, Yperman) 25. dit so ware <u>beter dan</u> lood. om dat <u>warmer</u> es <u>dan</u> lood (ca. 1310, Yperman)
	Behalve 15 x dan 0 x als 100% dan 0% als 1 auteur V. Ruusbroec 15 x dan	1. Soe wie dan heeft in sijnre inwendigher oefeninghen eenen onverbeelden vriën opganc totsinen gode, ende <u>niet en</u> meynt <u>dan</u> die eere gods, hi moet ghesmaken der goetheit gods, ende hi moet van binnen ghewarighe eeninghe met gode gevoelen. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 2. ‘ende ic sal hem gheven,’ spreekt hi, ‘een blinckende steenken, ende in dien steenken eenen nuwen name ghescreven, die <u>niemen en</u> weet <u>dan</u> diene ontfeet. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 3. Ende hier-omme en willen si <u>niet</u> weten <u>dan</u> dat si nu ghevoelen ende jeghenwordich hebben. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 4. Ende hier-omme en es <u>niement</u> gode onghhehoorsam noch contrarie <u>dan</u> die sine ghebode niet en houdet (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 5. Ende hier-omme esser noet allen menschen; ende hier boven en mach <u>niemen</u> comen <u>dan</u> scouwende menschen (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 6. Dit es die nieuwe name die <u>niemen en</u> versteet <u>dan</u> diene ontfeet. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 7. Nu merct: alle die menschen die hem-selven also onordelijc minnen dat si gode <u>anders niet</u> dienen <u>en</u> willen <u>dan</u> omme haer eyghen ghewin ende omme haer eyghen loen (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 8. Want in die overforminghe der eenicheit falieren alle gheeste in haren werkene, ende en ghevoelen <u>anders niet dan</u> al verberen in die eenvoldighe eenheit gods (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 9. maer daer hi verberent, daer es hi eenvoldich, ende en heeft gheen ondersceet, ende daer-omme en ghevoelt hi <u>anders niet dan</u> eenheit (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 10. Ende aldus moechdi merken dat die intreckende eenicheit gods <u>anders niet en</u> es <u>dan</u> grondelose minne die den vader ende den sone, ende al dat leeft in hem, met minnen intreckende es in een eewich ghebruken (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 11. Ende dese claeheit en es <u>anders niet dan</u> een grondeloes staren ende scouwen (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 12. Ende tuschen dese twe ghevoelne en venden wij <u>anders niet dan</u> die ghenade gods ende die ufeninghe onser minnen (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 13. Ende daer en ghevoelen wij <u>anders niet dan</u> ontgheesten ende ontsincken in eenvoldigher grondeloser minnen zonder

		wederkeer (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 14. Nu es dit ontsinken boven alle doechde ende boven alle oefeninghe van minnen, want het en es <u>anders niet dan</u> een eewich utgaen ons-selfs (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec) 15. Want dat es onse overste ghevoelen, dat wij <u>anders niet</u> besitten en moghen <u>dan</u> in ontsonckenheiden van minnen. (ca. 1300-1350, Van Ruusbroec)
1400-1450 22 x dan 0 x als 100% dan 0% als	Comparatief 17 x dan 0 x als 100% dan 0% als 1 auteur Potter 17 x dan	1. Die ander reden is: die tornich is, waent altos <u>meer</u> doen <u>dan</u> hij mach ende daer omme sijnen raet altoes bouen clymmet sijn staertheit (ca. 1415-1428, Potter) 2. Want sij pijnen ende pogen hem <u>meer</u> te seggen behagelijke dingen <u>dan</u> profijtelijke (ca. 1415-1428, Potter) 3. Gheen macht des keysers en is soe groet, dat sy lange dueren mach, ten sy dat hij <u>meer</u> heeft die liefde des volx <u>dan</u> tontsiech (ca. 1415-1428, Potter) 4. ende hij is <u>meer</u> te prisen, die heerscappie in sijnre hertten heeft <u>dan</u> die grote steden met crachte wint (ca. 1415-1428, Potter) 5. Want ghelijck als die gene die somtijt hem <u>meer</u> onderwint <u>dan</u> hem beuolen is (ca. 1415-1428, Potter) 6. als hij vechten solde tegen sijn teghensaken, die veel <u>meer</u> menichten van volc hadden <u>dan</u> hij (ca. 1415-1428, Potter) 7. Het wer <u>beter</u> te wonen in een wost lant <u>dan</u> met enen ongestadigen ende tornegen wiue (ca. 1415-1428, Potter) 8. Wat is <u>beter dan</u> iaspis? Seris. Wat is <u>beter dan</u> seris? Dwijf. Wat is <u>beeter dan</u> wijf? Niet (ca. 1415-1428, Potter) 9. Het is <u>beter</u> te wesen ser lijtsam <u>dan</u> seer starck (ca. 1415-1428, Potter) 10. dattet <u>beter</u> war te steruen <u>dan</u> toe hebben alsulke armoede (ca. 1415-1428, Potter) 11. Ende nae dat hij andersins seit: Het is <u>beter</u> die doot <u>dan</u> dat better leuen (ca. 1415-1428, Potter) 12. <u>beter</u> is dat cleyn goet ende dat ontsijch gods <u>dan</u> enen groten scat te wynnen ende god synen scepper te verliesen (ca. 1415-1428, Potter) 13. het is <u>beter</u> den dwasen te berespen ende hem gelikenis doen <u>dan</u> tornich te wesen (ca. 1415-1428, Potter) 14. Want hij openbaerde hem <u>eer</u> marien magdalenen <u>dan</u> synen apostolen (ca. 1415-1428, Potter) 15. Mer wanneer duse ondeckt hebste, soe holste dij in hoere gevangnisse ende daerom eest dij voel <u>lijchtelijker</u> te swijgen <u>dan</u> enen anderen dijn heimelicheit te helen (ca. 1415-1428, Potter) 16. Want ic been wel <u>rijcker</u> ende <u>machtiger dan</u> myn tegen saken sijn (ca. 1415-1428, Potter) 17. wanneer hem die dinghen verkeren off wanneer die dingen <u>anders</u> schijnen na <u>dan</u> sy schenen toe voren (ca. 1415-1428, Potter)
	Behalve 5 x dan 0 x als 100% dan 0% als	1. Die derde reden is, want die gene die tornich is die <u>en</u> mach <u>niet</u> spreken <u>dan</u> van wreden dingen. (ca. 1415-1428, Potter) 2. Dat gheslechte vanden wiuen en mach <u>niet</u> helen <u>anders dan</u> dat sy niet en weten (ca. 1415-1428, Potter) 3. Ende die gyricheit <u>en</u> mach <u>anders niet</u> ordelen <u>dan</u> dat sijn ghiericheit veruollet die welke niet veruollet en mach woerden (ca. 1415-1428, Potter)

	1 auteur Potter 5 x dan	4. Van desen dingen en mogen wy <i>niet</i> wel weten <i>anders dan</i> van vermodinge (ca. 1415-1428, Potter) 5. Ende hij en is niet ghierich van goede ende hij en begheert in deser werelt <i>anders niet dan</i> eer allene (ca. 1415-1428, Potter)
1450-1500 28 x dan 0 x als 100% dan 0% als	Comparatief 20 x dan 0 x als 100% dan 0% als 1 auteur Leeu 20 x dan	1. Mer wijkt van dijnre stede ende ghif ons steede om dat wij alle <i>meerder</i> sijn <i>dan</i> du alleen (1481, Leeu) 2. Dat ghebet goeder menschen is als een scilt die vandie toorn godes bescermet Daer om seyt Origenes <i>Meer</i> vermach een heylich mensche mit sinen gebede <i>dan</i> veel menschen dye sterc sijn inden strijde (1481, Leeu) 3. Ende soe wie dat aelmissen geeft die ontfanghet <i>meer dan</i> hi wtgheeft (1481, Leeu) 4. In dien dat si nu myn verteerden dan si plaghen ende oec <i>meer</i> renten hadden <i>dan</i> si te voren hadden doe si also niet tafter en ghinghen (1481, Leeu) 5. Die gheen die goeden raet gheuen doen <i>meer dan</i> andere luden ende sijn ghelijc den man diet roeder int scip hout (1481, Leeu) 6. Die filosofhen deden <i>meer</i> bijder ouder heren tijden inden strijden <i>dan</i> die prince al was hi oec gewapent (1481, Leeu) 7. Veel menschen hoer ghebet sprekende en warden niet verhoert want hem god dicwijl <i>beter</i> dinghen gheeft <i>dan</i> si bidden (1481, Leeu) 8. <i>Beter</i> is een verdraghende man. <i>dan</i> die starck van crachten is (1481, Leeu) 9. Aldus vindet men veel menschen dye van hat ende nijt bedraghen die gheen die <i>beter</i> sijn <i>dan</i> si (1481, Leeu) 10. Het en is nyet soe alstu segghes want ick <i>beter</i> ben <i>dan</i> du in goeden roeck ende soeten smaeck (1481, Leeu) 11. Ende daer om waren wij te samen gheuoecht soe soude onser beyder claerheyt meerre esen ende wy souden seuen werf <i>costeliker</i> wesen <i>dan</i> wy nu sijn (1481, Leeu) 12. om dat hi daer <i>langer</i> voor die stat gelegen hadde <i>dan</i> die tijt van vijf iaeren die hem daer toe gedeputeert was dat hi bouen den termijn ginc (1481, Leeu) 13. dat hy sijn eighen sonen dede vanghen ende binden an een pael ende mit roeden seer gheesselen ende ten lasten mit een bijl dat hoeft of slaen omdat si tarquinum die hy van romen als viant verdreuen had weder inbrenghen woude. want hi <i>lieuer</i> had de sonder kinder te wesen <i>dan</i> gheen iustici te doen (1481, Leeu) 14. dat hy voort <i>meer lieuer</i> souden willen steruen <i>dan</i> den bosen vianden te wille te wesen (1481, Leeu) 15. Hier wt worden wi gheleert dat hem een mensche wachten sal dat hy gheen mant en heb mitten gheen die <i>machtigher</i> sijn <i>dan</i> hy (1481, Leeu) 16. Item noch seyt hy En wilt gheen gheselle wesen mit den gheen dye <i>rijker</i> is <i>dan</i> du (1481, Leeu) 17. Ende die sinen moet bedwinghen can. is <i>starcker dan</i> die een stat beuechten can (1481, Leeu) 18. Want die toornighe mensch waent dat hi <i>starker</i> is <i>dan</i> ander luden waer om dat hi dicwijl ghekrencket wort (1481, Leeu) 19. Altoes waent die toornighe dat hi <i>sterker</i> si <i>dan</i> hi is (1481, Leeu)

		20. Daer om sellen wy merken dattet gheen cleyn perikel en is leliken ende bespotteliken te spreken teghen dye <u>sterker</u> sijn <u>dan</u> wij ende willen te krencken (1481, Leeu)
	Behalve 5 x dan 0 x als 100% dan 0% als 1 auteur Leeu 5 x dan	1. Wij en hebben <u>niemant</u> ghesien <u>dan</u> di alleen (1481, Leeu) 2. Item menseit van een dwasen man die <u>niet en</u> hadde <u>dan</u> een soon welck doe hy sach dat veel menschen totten keyser ghinghen (1481, Leeu) 3. Wat is eer <u>anders dan</u> last (1481, Leeu) 4. Ende daer buten <u>en</u> is <u>anders niet dan</u> onrust ende kijf (1481, Leeu) 5. Dese ridder wort ontfanghen ende men <u>en</u> wist <u>anders niet dan</u> hy stom was (1481, Leeu)
	Comparatief/ Behalve 3 x dan 0 x als 100% dan 0% als 1 auteur Leeu 3 x dan	1. ende volbrocht alle dat werck des cloesters volcomeliken ende alle daghe te vasten ende twe daghen sonder spijse te wesen. Ende dicwijl <u>nyet meer dan</u> eens in die weke te eten (1481, Leeu) 2. Daer om seyt Augustinus Daer en is niet aerbeydeliker: <u>niet lastigher</u> ende <u>nyet perikeloser dan</u> andere luden te regieren (1481, Leeu) 3. <u>Niet en</u> is <u>leliker dan</u> mit dien kijf te hebben daerstu by ende mede leuen moetste (1481, Leeu)
1500-1550 25 x dan 0 x als 100% dan 0% als	Comparatief 16 x dan 0 x als 2 auteurs Aurelius 15 x dan De Castelein 1 x dan	1. Ende dat noch <u>meer</u> is, hi hadde claerder ende volcomender verstant van der Heiliger Drievoudicheit, <u>dan</u> ye mensche hadde (1517, Aurelius) 2. dattet seer oneerlick, onwyslick was, dat men om een wijfs willen die <u>meer dan</u> eens ontvoert was (1517, Aurelius) 3. Ende in desen eynde lants van Cornuaelgen woenden vele gyganten ende ruesen in den culen ende bergen ende cavernen, <u>meer dan</u> in anderen plecken des selven eylants (1517, Aurelius) 4. Want op een tijt doe dat heer van den Hollanders hem vermaten, dat si veel <u>meer dan</u> enige andere nacen (die oec mede onder die van Romen dienden) ghedaen hadden (1517, Aurelius) 5. Dese beruchte Sinte Gregorius seer, dat hi der kercken goeden qualick doerghebrocht hadde, gevende dat den armen <u>meer</u> om lof ende prijs van der werlt, <u>dan</u> om Goeds willen (1517, Aurelius) 6. Hi hadde vijfduysent striden, ende van allen was hi verwinre; mer nochtans en hadde hi noch en leit <u>meerder</u> scade in sijn volck van wapenen, <u>dan</u> opten Duytschen (1517, Aurelius) 7. Of hi seggen woude: Het is <u>beter</u> , dat wi die rijken houden, <u>dan</u> dat wi die ofsetten ende souden alsdan den arme weder rijck maken (1517, Aurelius) 8. hoewel dat si nochtans bekenden, dat die Duytschen veel <u>cloecker</u> ende <u>vromer</u> waren <u>dan</u> si waer (1517, Aurelius) 9. diewelcke onvruchtberheit vermeert is ende <u>groter</u> gheworden na der diluvie <u>dan</u> te vorens (1517, Aurelius) 10. Aldus was Eva ouder, ende leefde <u>langer dan</u> Adam, horen man (1517, Aurelius)

		11. Ende dese Felix was den Arrianen <i>lastigher dan</i> Liberius geweest hadde; soe baden die Arrianen den keyser, dat hi desen Felix weder ofsetten woude, ende revoceren weder den paeus Liberius (1517, Aurelius) 12. ende sonderlinge hoert hi <i>liever</i> van daer hi gheboren ende op ghevoedet is, sijnre voervaderen eerlicke manlicke feyten wercken ende gheschienissen, <i>dan</i> van den vreemden (1517, Aurelius) 13. Ic had <i>liever</i> enen burger te behouden, <i>dan</i> M vianden te verslaen (1517, Aurelius) 14. Mer doer den groten val der sonden, sijn die menschen also gebrecklick gevonden, dat die onrelicke creaturen dieren ende beesten <i>rustelicker</i> ende <i>vrelicker</i> onder malcanderen leven <i>dan</i> die menschen (1517, Aurelius) 15. Dese keyser leefde <i>anders dan</i> men van hem hopende was, want hi bedreef vele oncuysheden mitten maechden die haer begeven hadden om den goeden te dienen in reynicheit ende hadde altijt vele onscamele ende oneerbare wiven in sijn huys, ende dede vele quaets (1517, Aurelius) 16. Ditte ghemaerckt dan, wat moghen wy Nederlanders <i>meer</i> verbueren, onslieder tale verrijckende ende vercierende, <i>dan</i> al ander uutlandsche natien, die noch daghelicks daertoe tendeéren (1548, De Castelein)
	Behalve 6 x dan 0 x als 100% dan 0% als 1 auteur Aurelius 6 x dan	1. soe dat God mits desen woorden <i>ghenen</i> coninc in der aerden <i>en</i> kent <i>dan</i> enen die die crone draecht over dat Heilige Roomsche Rijck (1517, Aurelius) 2. Want men <i>ghene</i> naemcondigen oft warachtige historijscriveres gehadt <i>en</i> heeft, <i>dan</i> Ptholomeum, die grote astronomyn, Julius, die eerste keiser van Romem, die al Walslant ende andere landen doertoech ende die brochte onder dat Roomsche Rijck (1517, Aurelius) 3. Dese scrijft dat dat volck van desen landen gheen kennisse van letteren oft scriftuten en hadden, ende en thoonden <i>niet dan</i> alleen haer menshelijcke natuer ende ghedaente, levende onwettelijcken ende onmenschelicken als beesten (1517, Aurelius) 4. Daer wert Marcus Emilius verslaghen, ende des raetsheer Manlius' twee zonen, alsoe datter van tganster heer van den Romeinen <i>niet dan</i> X ontquamen die dese droevighe bootschap te Romem mochten brenghen (1517, Aurelius) 5. Ende in desen tijden waren die ghedachten der menschen <i>anders niet</i>, tot aller tijt, <i>dan</i> tot sonden (1517, Aurelius) 6. opdat die Romeinen <i>anders ghenen</i> roof vinden en soudem, <i>dan</i> hoer dode hangende lichamen (1517, Aurelius)
	Comparatief/ Behalve 3 x dan 0 x als 100% dan 0% als 2 auteurs Aurelius	1. zoot ooc by redenen niet betamen en zoude, <i>niet meer dan</i> eenen kinde den Pater noster te doen spellene, twelke noch zinen A.b. niet gheleerd en hadde (1548, De Castelein) 2. Mer Moyses en noemt hem niet in der Bibelen, want daer <i>en</i> worden <i>niet meer dan</i> VIII menschen salveert in der diluvien (1517, Aurelius) 3. Ende als si <i>niet meer dan</i> dese drie pennigen bi hoer en vonden, waren si seer droevich (1517, Aurelius)

	2 x dan De Castelein 1 x dan	
1550-1600	Comparatief	1. haer betuygende dat zij met heure cleyne ghifte <u>meer</u> deught gedaen hadde, <u>dan</u> de rijcke Phariseen met hen houaerdige ghiften. (1559, Van Ghistele) 2. Aengaende de vaersen, dichten oft rithmen, ick hebbe ooc daer in, ten besten dat ic can, naerghevolght ons auder ende beter exemplaers, als de Latijnsche, Fransoysche ende hooch-Duytsche <u>meer dan</u> den ouden vlaemschen treyn van dichten (1565, De Heere) 3. Ende zi en hebben daerin niet <u>meer</u> ghelijx, <u>dan</u> zommighe, de vvelcke om eenen Iudas, den gheheelen hoop der Apostelen versmaen (1565, De Heere) 4. Exempel an de Fransoysen, al eyst dat heur studieuse ende gheleerde zeer neerstigh die ander spraken (die veel <u>excellenter</u> zijn <u>dan</u> haer eyghene) omhelsen en anthieren (1565, De Heere) 5. ende duerde tot bij den daghe, want daer was <u>meer dan</u> eenen predicant, alzo men naermaels wel verstaen heeft (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 6. dwelc <u>meer</u> een tijrannie <u>dan</u> een jaloursie mocht ghenaeemt zijn (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 7. dat men ooc (naer dwoort van den apostelen) veel <u>meer</u> ghehouden es dwoort Godts gheoorsaem te zijne <u>dan</u> de meinschen oft overheden (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 8. dwelc <u>meer</u> quam (eijlacen) uut een eenvaudighe viericheijt <u>dan</u> uut een discrete voorzienicheijt (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 9. als zij <u>meer dan</u> duijsentgherande in hare opinien gheweest zijn (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 10. zoo dattet <u>meer</u> eenen veltlegher scheen zijnde <u>dan</u> een predicacie (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 11. in veel <u>meerderen</u> ghetale <u>dan</u> zij oijnt te voren ghedaen hadden (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 12. Verwondert ijemant die treffelicke sermoenen der Calvinisten, zoo mocht men ooc wel verwonderen die leeringhen der Manicheen, die voortijts den toehoorders <u>meer</u> inghelic <u>dan</u> meinschelic scheen zijnde (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 13. Hij sprack onbedacht als noch een jonc man zijnde, ende den anderen, willende een heerschap zijn, nam dat zeer qualic, mits dat hij zeer couraigiues was, ende speet hem dat hij van een, die veel <u>minder</u> ende <u>jongher dan</u> hij was, alzo zoude als een kindt gherijnt zijn. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 14. dat ooc <u>beter</u> ware een zulcke uprijssende quale int eerste te beletten, <u>dan</u> naermaels als zij tien waerf meerdere zoude zijn ende qualic om te beletten ware. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 15. Die meinsche heeft een edel coninclicke natuere, die veel <u>beter</u> te trecken es met soetigheijt ende vriendelicheijt <u>dan</u> met hartheijt, strafheijt ofte vijandelicheijt. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 16. Aldus <u>beter</u> eene wech ghedaen, <u>dan</u> een duijsent. (ca.
237 x dan 57 x als	117 x dan 57 x als	
81% dan 19% als	66% dan 33% als	
	9 auteurs Jacobs 2 x dan 2 x als Coornhert 4 x dan 0 x als De Veer 47 x als 5 x dan Lipsius 36 x dan 8 x als Van Ghistele 1 x dan Van Haecht 22 x dan Vierlingh 22 x dan De Heere 3 x dan Vaernewyck 22 x dan	

		1566-1568, Van Vaernewyck) 17. tes <u>beter</u> lettel heilighe daghen wel gheviert <u>dan</u> vele qualic gheviert. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 18. ghij hebt <u>beter</u> verdient te hanghen <u>dan</u> ic (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 19. maer hij was droncken ende die eenen dronckaert wijsheijt heessen wilt, toocht veel <u>beter</u>, dat hij zocht es <u>dan</u> wijs. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 20. want ghelijck deene altijts <u>beter</u> ende <u>sachtmoedigher</u> van herten es <u>dan</u> dander, zoo wilden zij sommige dijnghe bescheermen (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 21. zoo schijnt hij <u>eergher</u> ghedaen te hebben <u>dan</u> een ketter (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 22. Die Albigenses werden zoo ontzinnich dat zij pisten up tevangelielouck: zoo waren zij van ketteren verleet, dat zij <u>liever</u> alle noot leden <u>dan</u> zulcke dullicheijt verlieten. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 23. Daer wart ooc ghezeijt, dat men die huusen Sente Baefs achter tcasteel slechten zoude oft in brande stellen, <u>liever dan</u> de vijanden daer in nestelen zouden. (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 24. Dit mandement was veel <u>zachtere dan</u> de voorgaende mandementen gheweest hadden (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 25. vreesende oft zij tot <u>ander</u> zaken verghaert wesende, <u>dan</u> voort tenderen mochten (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 26. maer Ghyselbrecht Cools, lootghierter, onder dese hoop wesende, die weercman int voornoemde clooster was, ende was daer wel bekent ende bemint, (maer hij drouch een <u>ander</u> herte eijmelic thaerwaert <u>dan</u> zij hem betrauden, hij hadde daer ooc eenen broeder die daer gheproffest was, maer was overlanck uut ghelooopen ende nu gheworden eene van dese veltpredicanten) (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 27. Hieromis God verlaten dese dinghen sijn <u>waardiger</u> geweest <u>dan</u> die treffelicke sacramenten (1572, Jacobsz) 28. Nu tot approbatie van de benautheyt daer ick rechtvoer of geroert hebbe doet genouch dat ick op desen dach reken <u>verder dan</u> vijf weken (1572, Jacobsz) 29. wel XIX duysent paerden ende <u>meer als</u> hondert vaendel voetknecht (1572, Jacobsz) 30. Nu voerts en betalen wij alleen niet den tienden penninck maer oock <u>meer als</u> die anderde want menige al haer goet hierdoer quijt werden (1572, Jacobsz) 31. Oock hope, dat 't gene dat ick scryven sal, sulcx nimmermeer doen en sal om iemant te believen, d' een <u>meer dan</u> d' ander, maer Godt den Heer bidde, dat ick altoos geheelyck in synen weghe mach wandelen amen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 32. Maar de heeren, sulcx vernemende, doyden hem binnen 't gevanghenis, hoe wel sy op wech waeren; maer dat hy <u>meer dan</u> dien dootslach gedaen hadde, keerden sy weer, en also moest die bruyt met scanden thuyt gaen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 33. Ende hier na hoorde men vuel hoe die van Amsterdam, die meest met coren omgaen, oorsaek waeren van de dierte, die overall was geresen, <u>meer dan</u> den couden winter (ca.

		1565-1574, Van Haecht) 34. Als hoe den Torck in Junio gewelt doende op dit eylandt voer Sint Elmo, daer de vyanden sommige stormen opgedaen hebben 4 ueren lanck durende, <u>meer</u> door miraculen wederstaen <u>dan</u> anders (ca. 1565-1574, Van Haecht) 35. En waers <u>meer</u> bevonden werdt <u>dan</u> nootelyck waere,souden moeten vercoopen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 36. want aen het kercxken was een scure gestelt, en noch stont <u>meer</u> volcx buyten der kercken en scure <u>dan</u> daer binnen stont (ca. 1565-1574, Van Haecht) 37. Ende also den edeldom den conick gescreven hebben <u>meer dan</u> eens, dat de inquisitie, die hy in alle steden ter executien gestelt hadde is tot der landen eeuwighe bederffenisse (ca. 1565-1574, Van Haecht) 38. die 't volck gerne hoorde predicken Godts woerdt, dat hy <u>meer</u> prees <u>dan</u> vuel missen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 39. Item deestyt was buyten Antwerpen op Neerkiel wederom een nieuwe pastoor gecomen, die so wel Godts woerdt predickte, dat 't volck daer <u>meer</u> liep, <u>dan</u> sy tot den anderen deden, die 't met gewelt verboden was en gevangen is geweest en so verdreven (ca. 1565-1574, Van Haecht) 40. 't Is <u>meer</u> om ons selven met dit gelt te straffen <u>dan</u> om den Torck te wederstaen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 41. t Was wel also, dat sy gaende achterstraeten, doer hetseer licht volck menich scamper woerdt moesten verdraeghen, doer dien vuele oock wisten, sy <u>meer</u> riepen om 't volck te persequeren, metter inquisitien en placcaten, <u>dan</u> eenige ander monicken, waerdoer sy meer in den haet waeren (ca. 1565-1574, Van Haecht) 42. Wy syn gelyck Nederlandt, eenen conick subjeckt, waerom sy dan <u>meer</u> vry <u>dan</u> wy (ca. 1565-1574, Van Haecht) 43. Maer omdat hy't vuel <u>min</u> presenteerde <u>dan</u> de merckt daer was, so en begheerden sy geen te coopen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 44. Hier na gaven sy weder aen, dat sy't souden uytmeten tot profyt van de stat en geven't altoos 5 stuyvers <u>min dan</u> de merckt (ca. 1565-1574, Van Haecht) 45. En sulcx doende te hopen is, dat men <u>beter</u> en corter sal remedieren de scade, die daer is, <u>dan</u> doer andere middelt (ca. 1565-1574, Van Haecht) 46. en hadde <u>liever</u> dat de landen daerdoer bedorven en verloren gingen, <u>dan</u> dat syn siele soude verloren gaen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 47. so hebben wy <u>liever</u> gehadt wat ondancx te behalen, <u>dan</u> uwe hoocheyt eenighe saecken te verswyghen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 48. siende dat ons de saecke <u>naerder</u> aengaet <u>dan</u> eenige ander 49. en van het seer scerp mandaet, dat vuel <u>scerper</u> was, <u>dan</u> ick hier voer in't corte verhaelt hebbe (ca. 1565-1574, Van Haecht) 50. Nochtansommighe <u>wysere dan</u> ick, presumeerden dat het den paus zelve besteken hadde, dat den Torck dit jaer op de kristenen viel (ca. 1565-1574, Van Haecht) 51. mits siende dat den edeldom d'een <u>anders dan</u> d'andere van meenighe +Den Conick wil sijn landen bederven metter

		inquisitien (ca. 1565-1574, Van Haecht) 52. Item deestyt werden tot Antwerpen gemaect en geordineert vuel heymelycke en onbekende verraders, om die <u>anders dan</u> van der Roomscher religie waren, aen te brengene (ca. 1565-1574, Van Haecht) 53. Ick spreke ende drage de meeste moet om bequame aenwasschen te maken van Hollandt ende andere landen liggende op diversche rivieren ende die daeraen zijn palende ende limiterende als de Rijn, de Mase ende die veel vets affbrengen deur de dicke vette wateren affcomende op groote regenen, veel <u>meer dan</u> van Zeelandt ende van Vlaenderen ende die de zee te nae liggen (ca. 1576-1579, Vierlingh) 54. Alle de creken nochtans gestopt, noch alle dammen oft duijkeldammen geleijt, hoofden gemaect ende uutgesteken of cribben gewrocht, is altijt geen profijt maer brengen somtijts <u>meer</u> schade <u>dan</u> proffijt (ca. 1576-1579, Vierlingh) 55. ende alst tot eenen verschen corenlande bedijckt sal sijn soo salt int banen, int betreden van mensche, peerden, ploech ende beesten <u>meer dan</u> twee voeten sincken (ca. 1576-1579, Vierlingh) 56. dat oock tot grooten cost liep ende <u>meer dan</u> nootelijck was (ca. 1576-1579, Vierlingh) 57. wij hadden het beste saijsoen dat wij in 30 jaeren zoude mogen geraecken ende nochtans costede deselve dijkagie <u>meer dan</u> hondertendetwintich oft dertichduijsent gulden (ca. 1576-1579, Vierlingh) 58. Ick dacht dat sij wel mogen geleert wesen maer dat se seer onverstandich spraecken niet wetende dat se heur zelve groot intrest deden <u>meer dan</u> zij wel wisten (ca. 1576-1579, Vierlingh) 59. soude een dijkagie daerdeur <u>meer</u> proffijts doen <u>dan</u> thiendujsent gulden ende zoude innebrengen groote gerusticheijt (ca. 1576-1579, Vierlingh) 60. gevoelende dat zij <u>meer</u> ontfangen <u>dan</u> sij haer selven toegeschickt hebben (ca. 1576-1579, Vierlingh) 61. maer in drooge gronden daer zouden de aennemers <u>meer</u> proficieren <u>dan</u> verliesen (ca. 1576-1579, Vierlingh) 62. Men moet dan oock nieuwe kaden maecken tot <u>meerder</u> cost <u>dan</u> in deerste dijkagie, twelck men aldaer met één moijte ende cost van caden ende haechkaeden verhoedet soude hebben (ca. 1576-1579, Vierlingh) 63. want goede taije zooden die daar genouch ontrent laegen soudent <u>beter</u> daertoe gedient hebben <u>dan</u> Vilvorsche schorren die verre ende tot grooten cost ende met lange verbeijden te soucken waeren (ca. 1576-1579, Vierlingh) 64. ende blijck dagelijcx merckelijcken dat aen de noortzijde het landt <u>hooger</u> is door 't leggen van denzelven dam <u>dan</u> het oude gors van den voormelten Vliet (ca. 1576-1579, Vierlingh) 65. eenen halven voet <u>hooger dan</u> het gors nederdalende ten diepe ende canaele altijts houdende de hoochte van twee voeten boven slijck (ca. 1576-1579, Vierlingh) 66. want indien men dezelve manier zoude volgen ende de dammen maecken een ofte eenen halven voet <u>hooger dan</u> het slijck, gors ofte schorre (ca. 1576-1579, Vierlingh)

		67. een voet ofte twee <u>hooger dan</u> den voorseijden kaedijck (ca. 1576-1579, Vierlingh) 68. Sommige hebben oock gesien op de Vlaemsche custen, daert wel lichtlijcken <u>hooger</u> vloet <u>dan</u> in Zeelandt (ca. 1576-1579, Vierlingh) 69. soo mach men int oosten, zuijtoosten ende noortoosten nae dat de somerdijck bequaemste leijt twee voeten <u>leeger</u> maecken <u>dan</u> op de voorgaende westewinden (ca. 1576-1579, Vierlingh) 70. want uwe bermen moeten <u>leeger</u> zijn <u>dan</u> het slijck oft anders het water soude tusschen de bermen ende slijck een nieu diep maecken (ca. 1576-1579, Vierlingh) 71. ende wederom suijsstwarts op voorbij Antwerpen de aenwasschen uuijter zee daer aengeworpen <u>leegere dan</u> de heijde liggen moeten (ca. 1576-1579, Vierlingh) 72. Zoo dan alle slijcken ende gorsen ofte schorren, aengewasschen ende opgeworpen uuijt der zee ende dairnair begroest zijnde, en zijn niet even diepe van cleijde ende deen plaetse <u>sandiger dan</u> d'andere, d'een oock hooger, herder, ouwer, verscher ende soeter (ca. 1576-1579, Vierlingh) 73. Daer zijn veule ende diversche diepen die wel heijsschen overgaen, geworcht ende gecraecht te zijne nochtans met <u>andere manieren dan</u> in de slijcken oft gorsingen (ca. 1576-1579, Vierlingh) 74. Mij en dunckt niet, ter correctiën, dattet goet werek maecken mach <u>anders dan</u> in fundamenten van torens, casteelen, stadtmuijren oft huijsen ende diergelijcke (ca. 1576-1579, Vierlingh) 75. maer geen oprechte siecten, die <u>dieper</u> ingeslaghen sijn, <u>dan</u> dat sy met een uuterlijcke medecijne souden moghen genesen worden. (Lipsius, 1584) 76. dat d'Edele ende Rijcke hen vaderlandt <u>liever</u> hebben ende <u>meer</u> versorghen <u>dan</u> gemeyn ende arme lieden? (Lipsius, 1584) 77. die doorgaens <u>meer</u> besorcht sijn voor t'gene dat hun aengaet, <u>dan</u> voor het ghemeyn (Lipsius, 1584) 78. uut wiens ooghen ghy <u>eer</u> duysent tranen soudt connen perssen, <u>dan</u> eenen penninck uut hun borse (Lipsius, 1584) 79. Hy sal sterck wesen in troosten, mildt in t'helpen; <u>meer</u> ende <u>ghewillichlijcker</u> doen <u>dan</u> hy seyt (Lipsius, 1584) 80. oock veel <u>eer</u> den armen ende den behoefelijcken de hant reycken, <u>dan</u> woorden gheven (Lipsius, 1584) 81. Ghy, Duytschen, hebt ghy hier voortijts onghetemt geweest? wordt nu <u>saehtmoedigher dan</u> eenich volck van European is (Lipsius, 1584) 82. Ick sie hier de schipbrekinghe van Cicero, die <u>liever</u> ghehadt heeft de Voorsichticheyt wech te nemen, <u>dan</u> yet te verminderen vander menschen vrijheyt (Lipsius, 1584) 83. Ick houde, onder die twee borgemeesters van Roome inden slach van Cannen, Varronem voor veel <u>vromer</u> borgher, die welcke wech ghelooopen is, <u>dan</u> Paullum, die daer verslaeghen is (Lipsius, 1584) 84. ende, ten laetsten, den Keyser Diocletiaen, <u>meer</u> achtende sijn moes ende salaet by die stadt Salona <u>dan</u> alle purpuren oft eenighe sceptren (Lipsius, 1584)

85. dese, die ***liever*** hadden dat hem oude vrienden afstorven ***dan*** nieuwe bloemen (**Lipsius, 1584**)
86. Jae sy trecken hun dat so ter herten, dat sy schijnen somtijts ***droever*** naer huys te gaen, ***dan*** inden ouden tijden Sulla ofte Marcellus by de Romeynen als sy versteken waren van overste velt-heer oft schoutet te wesen (**Lipsius, 1584**)
87. maer duncke my slechts een weynich ***vromer*** te wesen ***dan*** dese gantsch flauwe oft quade (**Lipsius, 1584**)
88. Hoe, seyde hy, hebt ghy ***liever*** te wenschen ***dan*** in t'werck te stellen? (**Lipsius, 1584**)
89. Liever nu, seyde ick; en wat plaetse soude toch moghen ***bequamer*** wesen tot desen Justus Lipsius, Twee boecken vande stantvasticheyt wysen cout, ***dan*** dit uwe huys der wijsheyt? (**Lipsius, 1584**)
90. Want het sluypt ***meer*** in, ***dan*** t'met ghewelt overrompelt (**Lipsius, 1584**)
91. Op dat Godt soude sijn wijsheyt ende sijn cracht betoonen, soo heeft hy bevonden (als D. Augustinus seyt) ***beter*** te wesen, van quade dinghen goede te maken, ***dan*** niet quaets toe te laten (**Lipsius, 1584**)
92. Wat isser toch, dat sijn cracht ende macht ***beter*** te kennen gheeft, ***dan*** dat hy de vyanden, die hem wederstaen ende wederspannich vallen, niet alleenlijcken en verwint, maer sóó verwint, dat Justus Lipsius, Twee boecken vande stantvasticheyt hyse tot hemwaerts ende in sijnen legher brengt? (**Lipsius, 1584**)
93. Wat isser toch ***wysers*** oft ***beters dan*** die ghene, die uut het quaet goet can ghetrecken, ende t'ghene, dat totter verderffenisse ghevonden is, totter behoudinghe bekeeren? (**Lipsius, 1584**)
94. Ende wat mach daer ***meerder*** mirakel wesen, ***dan*** dat quade lieden de quade goet maken? (**Lipsius, 1584**)
95. Waerom, segghen sy, sijn wy ***langher*** met dese oorloghe gheplaecht ***dan*** andere? (**Lipsius, 1584**)
96. O dwaes, ende voorwaer cranck mensch! sijt ghy ***wyser dan*** Godt? (**Lipsius, 1584**)
97. Seght my, hoe comet dat den Medecijn den eenen ***meer*** alsens oft rabarbers inden dranck menghelt ***dan*** den anderen? (**Lipsius, 1584**)
98. dat alle quade menschen, die ghestrafte worden, veel ***gheluckigher*** sijn ***dan*** oft sy onder die straffe der iustitie niet en vielen (**Lipsius, 1584**)
99. Want dit eynde is ***onbekender*** ende ***voorder*** van ons gheleghen, ***dan*** datmen dat met de voet-stappen des menschelijcken vernufts vastelijcken mocht betreden (**Lipsius, 1584**)
100. Want t'is nootsakelijck dat alle oorsake (door eenigherhande maniere) ***ouder*** ende ***meerder*** sy ***dan*** hen werckinghe en is (**Lipsius, 1584**)
101. Waerom sijt ghy dan ***onrechtveerdigher*** teghen Godt in dese wereltsche fabel, ***dan*** ghy teghen eenighen Poët sijt? (**Lipsius, 1584**)
102. Ghelijckerwijs men ***siecker*** hout de ghene, die eenighe uutterende oft verdroogende sieckte hebben, ***dan*** die eenighe andere onstekenheyt oft cortze (**Lipsius, 1584**)

		103. want sy en sijn dies niet te <u>meer</u> gheluckich oft salich <u>dan</u> soodanighe ghesont sijn(Lipsius, 1584) 104. Sy sijn wel bly, maer en hebben gheen oprechte blyschap, voorwaer niet <u>méer dan</u> de gene die, tot der doot verwesen sijnde, in t'ghevanghenhuys ghehouden worden (Lipsius, 1584) 105. dien Godt (die ick niet en weet oft hij <u>meer</u> den hemel vercreghen <u>dan</u> verdient heeft) sterve, sijns vyandts erfghenaem achterlatende (Lipsius, 1584) 106. Siet, ist dat ghy de Zee bevaert, ende dat sy beghint stormich te worden, u sinnen verlopen terstont, ende beghint te beven, <u>min</u> oft <u>meer dan</u> oft ghy, schipbrekinghe ghedaen hebbende (Lipsius, 1584) 107. ende dat wy in desen tijt ons noch <u>eer</u> behoorden te bedancken <u>dan</u> te beclaghen (Lipsius, 1584) 108. Alleen de tweede oorloghe met Carthago heeft in <u>min dan</u> seventhien iaren, in Italien, Spaegnien ende Sicilien alleen, boven de vijfthien mael hondert duysent menschen (ick hebt wel sorchvuldichlijcken ondersocht) omgebracht ende verslonden (Lipsius, 1584) 109. Cato Censorius beroemt hem, dat hy veel <u>meer</u> steden in Spaegnien inghenomen heeft, <u>dan</u> hy daghen daer geweest hadde (Lipsius, 1584) 110. Siet, u Nederlandt dat wort nu benauwt <u>meer als</u> met eenderley plage (Lipsius, 1584) 111. nochtans sal hy dat selve al ende veel <u>meer</u> doen <u>als</u> de ghene die met deernisse bevaen sijn (Lipsius, 1584) 112. Eén oorloghe alleen van Attila heeft <u>meer als</u> hondert steden tot val gebrocht (Lipsius, 1584) 113. Sy vergaederen sommighe uutlandtsche kruyden ende bloemen, ende met een sekere pracht vercreghen hebbende, besorghen die ende coesterense schier <u>meer als</u> eenighe moeder haer eyghen kindt (Lipsius, 1584) 114. Hier, in dese onse aerde, verhuecht my <u>meer als</u> eenderley ghedaente (Lipsius, 1584) 115. ende ghelijck in een verbolgen zee, so worden wy <u>meer als</u> met éénen wint derberoerten ende tweedracht bestormt (Lipsius, 1584) 116. Sy hebben dan, in <u>min als</u> seven jaeren, soo met inlandtsche als uutlandtsche oorloghen gheleden t'ghene hier volcht (Lipsius, 1584) 117. int Joodtsche landt, onder den Coninck David, heeft ééne peste alleen, <u>min als</u> op eenen dach, tseventich duysent wech ghenomen (Lipsius, 1584) 118. dat hier boven een <u>ander</u> weechschael ende vierschael is, <u>dan</u> hier beneden (Lipsius, 1584) 119. Nu ist ghewis dat alle menschen <u>liever</u> stadelyck zouden leven in lustigher ghenoechten dat wel leven is <u>dan</u> in verdrietelycker onghenoechten dat qualyck leven is (1585, Coornhert) 120. Het aartsche lichaam is <u>snoder dan</u> de hemelsche ziele (1585, Coornhert) 121. vele <u>krachtigher</u> hertsroeringhen of verstoringhen <u>dan</u> de voors luste of afschrick (1585, Coornhert) 122. Zulx dat de ghene die tghebreck van dronckenheyd

		van vraticheyt van hoerderije etc angh geboren zy zo noodzakelyck moet droncken drincken ghulzich eten of hoereren als de blinde moet dolen ende de Kruepele hincken Zalt zulcken Dronckerd Vrate of Hoereerder <i>meer</i> moghelyck zyn om zich derhalven te schamen of daar over te beschuldighen <i>dan</i> de blinde of kruepele zich magh schamen of beschuldighen van zyn dolen of hincken (1585, Coornhert) 123. alsoo dat de selvighe wetenschap, ghebaert uyt de Astrologia, der Zee-vaert <i>meer</i> nuttigheyt inbrenght, <i>als</i> het Aerdtrijck doet (1598, De Veer) 124. Alsomen nauwelijck yet bedencken noch bevinden mach, dattet ghemeene welvaart, (bysonder in dese Landen) <i>meer</i> nuts inbrenght, <i>als</i> de conste der Zeevaart (1598, De Veer) 125. segghende uyt eenighe oude schryvers, dat wel <i>meer als</i> 305. mylen vande Noordt-pool aen weer zyden de Zee onseijlbaer zy, dat blijktt niet waer te zijn (1598, De Veer) 126. Terwylen was <i>Willem Barentsz.</i> inde schuijt, ende sach ons af glyden, die noch <i>meer als</i> wy selfs verschrickte, deurt aensien van't selfde (1598, De Veer) 127. soo schrickelijck dattet niet om segghen is, want het berste met groot gecraeck, <i>meer als</i> in 400. Stucken (1598, De Veer) 128. Den 26. September wast een w. wint, ende open zee, maer ons schip bleef effen vast leggen, also dattet ons tot <i>meer</i> verdriets <i>als</i> vreughde was, maer twas Godt werck, daer in wy te vreden mosten zijn (1598, De Veer) 129. om den kock van dat werck te verlichten, alsoo hy <i>meer als</i> ghenoech te doen hadden met tweemaels daechs te coocken ende sneeu te smelten (1598, De Veer) 130. Den 23. November wast goet tamelijck weer, met een z.o. windt, ende alsoo de gheleghentheynt sich begaf dat de Vossen <i>meer als</i> voor heen haer vertoonden (1598, De Veer) 131. want de coude was so groot, dattet orologie bevroren was, dattet niet omgan mochte, al hinghen wy daer schoon <i>meer</i> wicht aen <i>als</i> voor heen (1598, De Veer) 132. ende praetede langhen tijt met malcanderen, maer int eynde bevingh ons een sodanighen duyselinghe, doch d'een <i>meer als</i> den anderen (1598, De Veer) 133. wy vonden daer oock in veel voetstappen van Beyren, soo wel groote als cleyne, daer deur bleeck datter <i>meer als</i> een oft twee daer in moste gheweest zijn (1598, De Veer) 134. daer <i>Willem Barentsz.</i> teghen seyde dattet noch wel <i>meer als</i> twee weecken te vroeck was (1598, De Veer) 135. dat de mist ons so wederom aen quam, <i>meer als</i> wy inde winter wel ghehadt hadden (1598, De Veer) 136. Den 7. Februarij wast noch effen quaet weer, met een z.w. wint ende snee-jacht, ende moesten ons al wederom binnens'huijs houden, twelck ons <i>meer</i> verdroot <i>als</i> voorheen doen wy de Son niet hadden (1598, De Veer) 137. so hoorden wy boven op ons huijs eenige beesten trappen, twelck deurt sneeu <i>meerder</i> scheen <i>alst</i> wel was (1598, De Veer)

138. Den 21. wast noch effen quaet weer met harden wint *ende* dicken jacht-sneeu, de wint n.w. dat ons ***meer als*** voorheen deden treuren (1598, De Veer)
139. maer de teghenwoordighen noot, ende de hope van beterschap gaven ons noch cracht dat wy ***meer*** deden ***als*** ons crachten vermochten (1598, De Veer)
140. so saghen wy veel open waters inde Zee ***meer, als*** wy oyt te voren ghesien hadden (1598, De Veer)
141. maer de coude nam ***meer*** toe ***als*** af, ende werde ***felder als*** wel voor heen gheweest hadde (1598, De Veer)
142. Den 23. wast heel quaet weder met helle bittere koude, de wint n.o. also dat wy vry wat ***meer*** viers mosten aenlegghen, ***als*** een tijt langh voorheen (1598, De Veer)
143. daer deurt ys gheweldich wederom quam aen dryven, ende schoof hooch op malcander, ende wertet schip ***meer*** ende vaster int ys beset, ***als*** voor heen (1598, De Veer)
144. doen saghen wy sodanighe hooghe bergen van ys rontom tship ***meer als*** oyt voorheen (1598, De Veer)
145. Dit namen wy voor een voorbode datter in Zee ***meer*** open waters was ***als*** voorheen (1598, De Veer)
146. Opten selfden dagh ginghen wy met ons vyven na tship, ende bevondent noch in een ghestalte vast rontom int ys ligghen ***meer als*** te voren (1598, De Veer)
147. maer de schipper vermaende ons, dat elck doch wat ***meer*** souden doen ***als*** wy vermochten (1598, De Veer)
148. want elck was willich inden arbeyt, daer wy langhe nae ghewenscht hadden, ende deden ***meer alsse*** wel mochten (1598, De Veer)
149. ende insonderheyt de moedicheyt ende lust tottet werck gaf ons noch de meeste cracht, dat wy ***meer*** deden ***als*** op ander tyden wel soude gedaen hebben (1598, De Veer)
150. ende conde een man ***meer*** bedryven ***als*** zy alle tsamen te voren mochten doen (1598, De Veer)
151. Wy atense uytter handt met hoopen op, overmidts wy van haer cracht in ons landt veel van ghehoort hadden, maer bevonden haer cracht noch veel ***meer als*** wy wel ghemeent hadden (1598, De Veer)
152. hoe dat wy in grooten noot *ende* honghers ellendt omgheswerft hadden, alsoo dat zy noch in ***meerder*** swaricheyt ***als*** wy gheweest waren (1598, De Veer)
153. ende deur dat aldaer op 80. graden ***minder*** coude geweest is, ***als*** op Noua Sembla op 76. Graden (1598, De Veer)
154. soo haesteden wy ons al wat wy mochten naet schip toe, meenende dattet schip al ghebersten was, maer daer comende vonden wyt noch in ***beter*** ghestalte ***als*** wy verhoopt hadden (1598, De Veer)
155. dat wy altemet met lesen *ende* anders den tijt ***beter*** conden deur brengen, ***als*** wel voorheen doen wy den nacht *ende* dagh deur de duysternisse qualijck conden onderscheyden (1598, De Veer)
156. De oirsaecke dat wijt nu ***beter als*** voorheen deden, was ons bedunckens, dat de sneeu nu harder op den anderen inghesackt lach, ende daer deur styver gheworden was (1598, De Veer)

		157. maer de focke mast brack tot tweemaal in stucken, doen wast <u>arger als</u> een gat (1598, De Veer) 158. Den 30. Augusti begont ys wederom noch veel <u>gheweldigher als</u> voor heen op den anderen te schuyven (1598, De Veer) 159. Dit zijn wonderbaerlijcke stercke Zee-monsters, veel <u>grooter als</u> een Os (1598, De Veer) 160. want de voeten waren gheclooft, de eene <u>grooter als</u> de andere, daer deur zy sulcks vermoeden (1598, De Veer) 161. ende twater was wel twee voet <u>hoogher</u> ghevloyet <u>als</u> op een ander tijdt (1598, De Veer) 162. want het werde altemael wederom met sneeu bedeckt, noch <u>hoogher als</u> voor heen (1598, De Veer) 163. dat wy aldaer waren op de hooghde vande 76. graden, eer <u>hoogher als</u> lagher (1598, De Veer) 164. het ys werdt als berghen op malcanderen gheset, alsoo dattet rondtom veel <u>hoogher</u> ende <u>vaster</u> lach <u>als</u> oyt voor heen (1598, De Veer) 165. om dat wy immers so seer wanhoopten van zijn leven, als hy van onse, meenende dat hy't noch <u>quader als</u> wy gehadt hadde (1598, De Veer) 166. Den 31. Mey wast claer weder, maer vry <u>kouder als</u> te voren (1598, De Veer) 167. ende den arbeyt viel ons <u>lichter als</u> te voren doen wijt noch eens bestaen hadden ende moestender uyt scheyden (1598, De Veer) 168. maer zijn doot was ons <u>schadelijcker als</u> zijn leven (1598, De Veer) 169. vermidts dat wy de wilde Beyren niet souden connen sien, ende zy ons wel ruijcken souden, wantse <u>scherper</u> ruijcken <u>als</u> sien (1598, De Veer) 170. daer van zijne noch <u>meer</u> verwondert <u>dan</u> te voren (1598, De Veer) 171. ende datmen veel houts moeste besighen omt ys te smelten ende twater te heeten, ende dan de hemden wederom te droogen, achtende tselvige <u>minder</u> moyte <u>dan</u> 'thout naet huijs te sleepen (1598, De Veer) 172. ende vertelde ons dattet soo gheweldich ghesneut hadde, dattet veel <u>hoogher dan</u> ons huijs lach (1598, De Veer) 173. De Beyren rechten haer steijl byt cruijs op, om ons wel te besien, want zy ruijcken veel <u>nauwer danse</u> sien (1598, De Veer) 174. Dit was ontrent ses uren smorgens, dit selvighe verscheelt van Venegien inde longitudo vijf uren, daer uyt men reekenen mach, hoe veel wy <u>oostelijcker</u> waren <u>dan</u> de stadt Venegien, te weten vijf uren, elcken ure 15 graden, dat beloopt 75. graden, dat wy <u>oostelijcker</u> waren <u>dan</u> Venegien (1598, De Veer)
	Behalve 94 x dan 0 x als 100% dan	1. So salze gratieuser wesen jngevalle dat uwer L. de selue wilt estimeren wt den goede jonsticheyt van mijnder herten, dwelcke <u>anders niet en</u> begeert, <u>dan</u> uwer Eeronderdanicheyt met eerlijcke dancaerheyt te bethoonen (1559, Van Ghistele) 2. dat <u>niemant</u> God is <u>dan</u> ghi alleen ende dat ghi oeck onse

0% als 7 auteurs V. Ghistele 1 x dan Jacobsz 6 x dan Coornhert 6 x dan Van Hout 1 x dan De Veer 23 x dan Lipisus 29 x dan Van Haecht 9 x dan Vierlingh 12 x dan Vaernewyck 7 x dan	God sijt Amen (1572, Jacobsz) 3. Ende hoe soudet ghi dan <u>anders</u> met ons doen willen <u>dan</u> goetlick (1572, Jacobsz) 4. Ten is claelick <u>anders niet dan</u> dat die menschen om swaere groete voirgaende ronden geplaechtwerden in haer verstandt (1572, Jacobsz) 5. Wuyt dese groete swaere ende seer dreigelicke rumoren neeme ick lieve Heer <u>niet anders dan</u> dat ghi wuyt sijt om dijn wonderlickheyden ons bekent te maeken (1572, Jacobsz) 6. Tis ongetwivelt soe bij ons misbruyckt in onse ongeschickt leven dat wij in allen ons noch overgegaen is <u>niet anders</u> mogen peynsen of dencken <u>dan</u> dat wij vaderlick in bermherticheyt gecastijt sijn (1572, Jacobsz) 7. wanthem <u>gheen anders</u> soudie toegeleyt en werde <u>dan</u> tgheen sijselver met steelen ende met roeven wisten te haelen (1572, Jacobsz) 8. waerop men hoort dat hy andtwoerdte oft synen raet aldaer, dat hy <u>niemants</u> landen <u>en</u> bederft <u>dan</u> de syne (ca. 1565-1574, Van Haecht) 9. Item deestyt was te Antwerpen een wilde vrouwe te sien, die met eenighe scepen Een wilde vrouwe tot Antwerpen te sien. was aencomen en was oudt 20 jaer; sy <u>en</u> adt <u>niet dan</u> rou vleesch (ca. 1565-1574, Van Haecht) 10. die U.L. gehadt heeft in onse vergaderinghe, dat om <u>geen</u> saecke <u>en</u> is geweest, <u>dan</u> tot synen dienst, tot welvaert, ruste en vrede van den lande (ca. 1565-1574, Van Haecht) 11. Van onsentweghen, myn vrouwe, gemerckt, dat wy <u>niet en</u> begeeren, <u>dan</u> te volgen al hetgene dat duer syne maet met advys ende concete van de generale staten vergadert synde (ca. 1565-1574, Van Haecht) 12. want vuele edele en begeerden met de heeren des nieuwen verbonts niet te segelen, hoewel die <u>niet dan</u> 's lants welvaert <u>en</u> sochten (ca. 1565-1574, Van Haecht) 13. so werdt menigen mantel van de soldaten genomen, sonder haer eerst te adverteren, <u>anders dan</u> dat het gepubliceert was en oock op de poorte gescreven (ca. 1565-1574, Van Haecht) 14. Waertoe diende sulcx <u>anders dan</u> om die van der religie te besculdigen aen den conick ende daerop strenge plackaten te verkrygen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 15. Waerin wy ons selven sekerlycx perswaderen, dat uwe hoocheyt <u>niet en</u> sal cunnen <u>anders dan</u> wel nemen (ca. 1565-1574, Van Haecht) 16. dat alle de executien van de placVan Haecht, Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders 41 caten tot nou toe gedaen, <u>anders niet en</u> is <u>dan</u> openbare cracht geweest en geweld en weygeringe van rechte, justicie, daarmede men onse oude rechten en privilegien mede met voeten getreden heeft (ca. 1565-1574, Van Haecht) 17. en willen <u>niet</u> toelaten <u>ander</u> leeringe <u>dan</u> de catholycke kercke ons lange geleert heef (ca. 1565-1574, Van Haecht) 18. dat eenighe goevernuers haer sullen belgen van 't gene, dat wy versoecken, dat sy voertsen <u>geen</u> crychvolck <u>en</u> sullen mogen aennemen binnen noch buyten dese landen, <u>anders</u>

		<u>dan</u> onder het bevel van dese dry heeren (ca. 1565-1574, Van Haecht) 19. ja, zij zullen haer zelve daer duer glorieren ende groot maken, zegghende, ziet die roomsche ende den antechrist en heeft <u>niet</u> om hem te weeren <u>dan</u> ghewelt ende tijrannie, ghelijck wulfvn, beeren, leeuwen ende tijgren al rasende up die meinschen vallen (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 20. want men zach daer <u>niet dan</u> eenen verwerrenden hoop van rappailgen ende ghabelonien van vrouwen (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 21. Daerom ghelijc Alexander die monarcha hem van <u>niemand en</u> wilde laten conterfaeten <u>dan</u> van Apelles (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 22. met laste ende bevel, dat hem <u>niemand en</u> zou vervoorderen te breken, <u>dan</u> die daertoe ghecommitteert waren (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 23. maer dat en gheloove ic niet, anghezien datter <u>gheen</u> Spaengiaerts en waren, <u>dan</u> die int nieu casteel laghen ende de ghene die altemet uutten legher met verlof quamen (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 24. Waer up den president andtwoorde dat hij <u>anders niet</u> ghedaen en hadde <u>dan</u> bij laste vanden hove (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 25. maer als zij vertrocken waren, en vant men daer <u>niet</u> eenen man doot, <u>anders dan</u> drij of vier peerden (ca. 1566-1568, Van Vaernewyck) 26. daer <u>niet dan</u> mager sout water aff en compt (ca. 1576-1579, Vierlingh) 27. Als het water van de riviere hoocht soo loopt er sulcken stroom dan voorts over tvoormelte sant dat al datter op soude mogen wassen op hooge staende wateren van vets wegen moet affschueren, ende soo en blijvet <u>niet dan</u> sant, van dat hert scherp sant, dat niet begressen en mach (ca. 1576-1579, Vierlingh) 28. maer alleenelijcken op groote verlopen ende stormen van der zee, die <u>niet dan</u> sant bij en brengen (ca. 1576-1579, Vierlingh) 29. ende bij dese sluijse <u>en</u> sal <u>niemandt</u> op den dijcke oft daerontrent <u>geen</u> huijsen mogen maecken, stellen oft oprichten <u>dan</u> bij expressen consente van mijn genadigen heere (ca. 1576-1579, Vierlingh) 30. want zij <u>nijemants</u> water te losen en hebben <u>dan</u> het heure (ca. 1576-1579, Vierlingh) 31. Item dat men <u>geen</u> gronden van erve in den voorseijden polder gelegen <u>en</u> sal mogen belasten oft transporteren <u>dan</u> voor de voorseijde wethouders (ca. 1576-1579, Vierlingh) 32. want een grauwe heijewaetere <u>en</u> is <u>niet dan</u> een schreijwater (ca. 1576-1579, Vierlingh) 33. want opt gors en sal men nauwe sooden sien, zoo dan en thoont dese quaerte <u>anders niet dan</u> dordonnantie van het setten van de crujsdammen ende het saijen van de sooden als voorseijt is (ca. 1576-1579, Vierlingh) 34. De groffve ende plompe dijckers en gelijcken de gorsinge <u>anders nergens</u> bij <u>dan</u> bij een meijken van heuren eersten haere dat rijp is (ca. 1576-1579, Vierlingh)

		35. Het officie van den dijkgraeff is <i>anders niet dan</i> een bailliu oft schouteth ende een maender (ca. 1576-1579, Vierlingh) 36. ende meijnende dat het voormelte water <i>anders niet en</i> was <i>dan</i> een doorgaende diep oft creecke, mejnde ick teijnden de voormelte slijckervoorvorsch te vindenne een geheel fraije gorsch, gelijk ick een stuck int water gesien hebbe (ca. 1576-1579, Vierlingh) 37. maer ick en sach voor mij uuijt te westwaerts ende noortwaerts <i>anders niet dan</i> vliegende duijsant wesende zeer lanck, diep ende breet (ca. 1576-1579, Vierlingh) 38. Maer het ander ende snootste deel (ick segghe den Waen) heeft sijn afcomste van het lichaem, ende sulcx vander aerden; derhalven ist oock <i>niet dan</i> aertsch gesint (Lipsius, 1584) 39. ende daer en is <i>gheen</i> onderscheyt tusschen die ende die eyghen besittingen, <i>dan</i> dat sy éénen alleen niet toe en comen (Lipsius, 1584) 40. Jae het schilt soo verre datter eenige cracht oft macht soude wesen boven hem, datter <i>gheen en</i> is <i>dan</i> van hem (Lipsius, 1584) 41. Dat is het ghene, dat ick hier noeme te wesen de Voorsienicheyt; over de welcke yemant mocht wel door een swackheyt claghen, maer <i>niemant</i> ondersoecken, <i>dan</i> de ghene die, den beesten ghelijckende, heel ende al sijn ooren ende verstant teghen den roep der Naturen ghestopt heeft (Lipsius, 1584) 42. Want alle dit ghemeyne quaet, dat wy lyden, <i>en</i> is <i>niet dan</i> nutbaer (Lipsius, 1584) 43. want sy dat soo lief hebben, dat syer <i>niet</i> af te trecken en souden sijn <i>dan</i> met afsnyden (Lipsius, 1584) 44. wilt ghy de waerheyt belyden, ghy en brengt <i>niet dan</i> menschelijcke onwetenheyt voort (Lipsius, 1584) 45. Ick verwachtte honich ende melck der historien: ghy <i>en</i> tapt my <i>niet dan</i> suer, ende van het alderstrafste ende onghemengste datter inden kelder der wijsheyt is (Lipsius, 1584) 46. Ende daer en is <i>niet</i> éénen mensch in die stadt te lijve ghebleven <i>dan</i> twee vrouwe persoonen, die twee ghesusters waren (Lipsius, 1584) 47. Hoe soude ick toch <i>anders</i> alle dit quaet kunnen ontkomen, <i>dan</i> metter vlucht? (Lipsius, 1584) 48. en sult ghy niet vinden dat hier yet <i>anders</i> voorgesteld is <i>dan</i> hy hem selven (Lipsius, 1584) 49. wat doet ghy <i>anders dan</i> (soo veel het in u is) dat ghy Godt den scepter uut de handt neemt ende het volcomen ghebieden? (Lipsius, 1584) 50. ende sy <i>en</i> is <i>anders niet</i>, so den Griecschen Filosooph die bescheyden heeft, <i>dan</i> een vaste bevestinghe, ende een onveranderlijcke cracht des voorsichticheyts (Lipsius, 1584) 51. Want wy en kunnen Godt ende dien Eewighen geest <i>anders niet</i> verstaen oft bedencken, <i>dan</i> datter oock een eewige Wijsheyt ende Voorsichticheydt in hem sy (Lipsius, 1584) 52. Van Godt spteect <i>anders niet, dan</i> dat hy is (Lipsius, 1584) 53. Ghy en kont de Nootlijckheyt <i>niet anders</i> ontvliesen, <i>dan</i> willende t'gene dat sy dwinckt (Lipsius, 1584)

54. die welcke, hun qualijcken begeben hebbende tot die haspelinghen ende stricken der listiger disputatien ende questien, ***niet anders en*** doen ***dan*** die met eenen fijnen draet te weven ende te herweven (**Lipsius, 1584**)
55. De oprechte Redelijckheyt ***en*** is ***anders niet dan*** een oprecht oordeel ende ghevoelen vande menschelijcke ende Goddelijcke dinghen (**Lipsius, 1584**)
56. ende door dese onsuivere t'samen-comste wort den Waen in ons geboren, ***niet anders*** sijnde ***dan*** een ydel Justus Lipsius, Twee boecken vande stantvasticheyt beeldt ende een schaduwe des Redelijckheys (**Lipsius, 1584**)
57. de welcke ick weet te sijn een uutmene deucht, ende eyghentlijcken ***niet anders dan*** de wettelijcke eere ende liefde diemen Godt ende sijn Ouders schuldich is (**Lipsius, 1584**)
58. Dit sijn voorwaer al ydele woorden ende sonder slot, daer ghy ***anders niet en*** sout connen uut ghetrecken ***dan*** een slecht ende onnut sap der Opinien (**Lipsius, 1584**)
59. Hoe? ist niet blijckelijcken genoegh, dat dese oorlogen ende moorderyen ***anders nergens*** toe en strecken ***dan*** om te schadigen ende te hinderen? (**Lipsius, 1584**)
60. Dese uwe wreetheyt sal ten dienste Godts stryden, ende ***en*** sal ***niet anders*** wesen ***dan*** een verweckinghe der Christenen, die heel en al verdroncken ende begraven laghen in hun sonden ende wellusten (**Lipsius, 1584**)
61. want ghy ***en*** sijt ***niet anders dan*** een gheessel ende roede voor de Nederlanders die te weelderich sijn (**Lipsius, 1584**)
62. Siet ghy daer dien Tyran, die ***anders niet dan*** alle dreygementen ende moorden uut en blaest? (**Lipsius, 1584**)
63. maer het is ***niet anders dan*** een beletsel ende wederhoudinghe van de boosheyt (**Lipsius, 1584**)
64. Ende wat voordeels doet ons toch dit cloeck verstandt? ***gheen ander, dan*** gelijk somtijts een heyr cracht van verre eenighen hoop stofs inde vlucht gheset heeft (**Lipsius, 1584**)
65. Ghemerckt de beeldelycke kennisse in zodanighen mensche is ende blyft ***niet dan*** een gheschilderde onwezentlyke ende doode kennisse (**1585, Coornhert**)
66. Alzo en zyn deze verstoringhen ***niet dan*** beweghinghen des ghemoeds (**1585, Coornhert**)
67. wat magh daar doch ***anders zyn dan*** een stadigh onghenoeghen vant ontbeerde ghoed (**1585, Coornhert**)
68. wat zoude dit ***anders zyn dan*** of een zwack mensche om te bewyzen dat gheen mensch ter wereld hondert ponden ghewichts vander aarden en magh opheffen (**1585, Coornhert**)
69. ***Niet anders dan*** t vermoghen om wel te lezen hangt an des menschen natuyrlycke begryp ende ande kennisse oock an t wel tzamen voeghen der letteren (**1585, Coornhert**)
70. Nadien dan zegghen deze zodanighe luyden ***gheen ander*** bewys hier toe voort en brenghen ***dan*** henluyder ondervinden (**1585, Coornhert**)
71. Bouwen te Delff geweest hebbende vint daer ***niet dan*** grote zwaricheyt ende clachten (**1596, Van Hout**)
72. daerse ***niet dan*** een wetenschap verstreckt (**1598, De Veer**)
73. so is daer van ***niet*** bysonders te schryven, ***dan*** datse te

		saemen van daer af seylden na huijs toe (1598, De Veer) 74. daer teghens op Nova Sembla lover noch gras wast, daer oock niet dan vleesch-etende dieren zijn (1598, De Veer) 75. daer nochtans op Nova Sembla op de 76. graden lover noch gras wast, noch eenige gras oft cruijt eetende dieren, maer <u>niet dan</u> vleisch-etende beesten (1598, De Veer) 76. Den 19. October was de windt n.o. ende daer waren <u>niet dan</u> twee man ende een jongen tscheep (1598, De Veer) 77. ende twater gingh so hol ende so crap, dattet niet te segghen is, ende saghen <u>niet dan</u> de dootd voor ooghen, om elck ooghenblick te sincken (1598, De Veer) 78. want wy in 13. maenden, nae dat wy van Ian Cornelisz. ghescheyden waren, noyt eenighe mensche ghesien hadden, maer <u>niet dan</u> verscheurende wilde, wreede Beyren (1598, De Veer) 79. ende ons eeten begon seer te crimpen, wy hadden <u>niet dan</u> een weynich broodt met water daer toe (1598, De Veer) 80. want ons eeten was soo goedt als op, ende hadden <u>niet dan</u> wat schummelt broodt (1598, De Veer) 81. datter noch gheen ontset voor ooghen was, maer <u>niet dan</u> alle stuyricheyte ende verdriet (1598, De Veer) 82. verblijdt zijnde dat wy wat victualie becomen hadden, want wy hadden langhen tijt <u>niet dan</u> vier oncen broodt s'daechs ghehad (1598, De Veer) 83. Wy droncken van haer dranck, die zy <i>Quas</i> noemden, die ghemaect werdt van allerley stucken verschimmelt broodt, ende smaecten ons wel, want wy in langhe <u>niet dan</u> water ghedroncken en hadden (1598, De Veer) 84. soo hebbe ick daer <u>niet</u> bysonders af verhaelt, <u>dan</u> dat wy den 29. October ghecomen zijn inde Maes, met een o.n.o. windt (1598, De Veer) 85. daerom maecten wy de ordonantie, tselfde werck by gebeurte te doen, daer van <u>niemandt</u> vry was, <u>dan</u> de Schipper ende Stuerman (1598, De Veer) 86. ende datse anders voor <u>niemandt</u> vrees hadden, <u>dan</u> voor Vossen ende andere wilde beesten (1598, De Veer) 87. want <u>niemandt dan</u> wy twee warender onder ons, die doen inde Weygats geweest hadden (1598, De Veer) 88. de grondt was <u>anders niet dan</u> cleyne swarte steentgiens so groot als erreten (1598, De Veer) 89. so wildense effenwel <u>niet anders dan</u> n.n.o. aen gaen (1598, De Veer) 90. doen is de Schipper mette timmerluyden nae't schip ghegaen, ende hebben de schuijt ende bock voort ghereet gemaect ende toe gherust, datter nu <u>niet anders</u> aen ghebrack, <u>dan</u> te water te brenghen (1598, De Veer) 91. Een weynich daer nae saghen wy een huysken aen't strandt, derwaerts ghinghen eenighe van onse maets, maer vonden daer mede gheen volck in, ende <u>niet anders dan</u> eenoven (1598, De Veer) 92. maer wy hadden <u>anders gheen</u> geweer <u>dan</u> de voornoemde twee helbaerden (1598, De Veer) 93. Den 5. Februarij wast effen quaet weder, de wint oost met gheweldighen jacht sneeu, daer deur wy binnens huijs besloten bleven, ende hadden <u>anders gheen</u> uytganch <u>dan</u>

		deur den schoorsteen (1598, De Veer) 94. so vonden wy <u>anders gheen</u> voetstappen <u>dan</u> van Vossen (1598, De Veer)
Comparatief/ Behalve 26 x dan 0 x als 100% dan 0% als 6 auteurs Jacobs 1 x dan 0 x als Coornhert 3 x dan 0 x als De Veer 6 x dan Lipsius 10 x dan Van Ghistele 1 x dan Van Haecht 3 x dan Vierlingh 2 x dan	1. hebbende voor oogen endeouerdeckende dat onder de redelicke creaturen <u>niet en</u> is <u>verworpender noch leelicker</u>, <u>dan</u> besmet te zijne metter note van ondanckbaerheyt (1559, Van Ghistele) 2. Sij willen tlant wederom brenghen tot sijn oude privilegie ende vrijheyden ende men vernam <u>noyt meerder</u> slavernie ende bedwanck <u>dan</u> int gunt sij anrechten (1572, Jacobsz) 3. dat hy <u>geen</u> saecke ter weerelt <u>meer</u> begeerende <u>en</u> is, <u>dan</u> de bewaernisse der voersejde religie en syne ondersaten in goede ruste en eenicheyt te behouden (ca. 1565-1574, Van Haecht) 4. dat na dien het heylich concilium van Trenten alreede gepubliceert was, <u>niet meer</u> te doen en is <u>dan</u> ter executien te leggen, die den bisschoppen toe behoort (ca. 1565-1574, Van Haecht) 5. Item deestynt en mochte het volck in Engelant geen flouweel noch geen syden laecken draeghen, <u>noch geen</u> gheweer <u>langher dan</u> de geordineerde mate, welck den volck seer quelde (ca. 1565-1574, Van Haecht) 6. Tot het maecken van sulcken werck ende dammen en dient <u>niemant beter dan</u> de Hollanders met huere schuijten ontrent den Kinderdijck, Alblasserdam, de Lecke en Leckercke woonachtich ende oijck dairontrent (ca. 1576-1579, Vierlingh) 7. Item en sal oock <u>niemant meer</u> lants <u>dan</u> voorseijt staet mogen hebben oft gebruijcken in den voorseijden polder (ca. 1576-1579, Vierlingh) 8. maer daer <u>en</u> is <u>niet ouder</u> oft <u>meerder dan</u> Godt ende synen Goddelijcken wille (Lipsius, 1584) 9. Nochtans sal dat wesen <u>niet méér</u> om u te vermaken, <u>dan</u> om te genesen (Lipsius, 1584) 10. My dunckt datter <u>niet ongeluckighers en</u> is, <u>dan</u> een die noyt eenich teghenspoet ghehadt en heeft (Lipsius, 1584) 11. Ick en ben <u>nemmermeer min</u> alleen sprack eenen) <u>dan</u> als ick alleen ben, ende <u>nimmermeer min</u> ledich <u>dan</u> als ick ledich ben (Lipsius, 1584) 12. hy staet daer voorwaer by als een vader die d'executie doet doen, ende <u>en</u> sal u <u>niet één</u> slaechsken <u>méér</u> laten gheven <u>dan</u> hy bevolen oft verordonneert en heeft (Lipsius, 1584) 13. Want hem betaemt <u>niet beter dan</u> een vasticheydt ende sterckte des herten (Lipsius, 1584) 14. Het welcke is Godt; wiens alderhoochste ende volmaeckste nature <u>niet meer</u> eygen en is, <u>dan</u> te willen ende te moghen voor sijn werck sorghe draghen en t'selve behoeden (Lipsius, 1584) 15. Nu <u>en</u> is daer <u>niet sterckers noch straffers dan</u> de Nootsaeckelijckheyt, de welcke met éenen aenstoot alle dese swacke ende krachteloose herschaeren neerworpt ende afkeert (Lipsius, 1584) 16. Ende onder alle boosheyt des voorleden tijdts en isser (nae mijn duncken) schier <u>niet boosers dan</u> dit feyt (Lipsius, 1584)	

		17. sy sullen belijden, dat sy <i>nerghens liever</i> en rusten, <i>dan</i> in dese parcken ende bedden der hoven (Lipsius, 1584) 18. Doch is hier inne te mercken zodanighen onderscheyd dat alle die blyven ziende alleenlyck op die ghetuygenissen der voors ondermeesters <i>niet verder en</i> moghen gheraken <i>dan</i> tot een beeldelycke kennisse (1585, Coornhert) 19. Maar dit en vermach niemand zo langhe zyn voornemen <i>gheen voordr</i> eynde <i>en</i> heeft <i>dan</i> die schepselen van welck eynde hier na breder verhaalt zal werden (1585, Coornhert) 20. twelck <i>niet min</i> onzeker en is <i>dan</i> donzekerheyd zelve (1585, Coornhert) 21. dat ontrent de Noort Pool mede so veel graden aen weer zyde <i>niet meerder</i> coude waer <i>als</i> recht onder den Pool (1598, De Veer) 22. daer uyt wel af te meten is, dat wy <i>niet meer dan</i> 60. graden te seylen hadden tot aende voorsz. Cape de Tabijn, twelck is te samen 220. Mylen (1598, De Veer) 23. Also dat op de 76. graden noortwaert daer wy verwinterden, de graden <i>niet grooter</i> zijn <i>dan</i> drie mylen ende twee derde paerten (1598, De Veer) 24. de welcke voor andtwoordt gaf, datmen <i>niet langher als</i> die maent soude uytwachten (1598, De Veer) 25. als mede om den langhdurigen wech die wy noch voor handen hebben, ende ons broot <i>niet langer als</i> het laetste van Augustus mach strecken (1598, De Veer) 26. ende wy maecten wederom een gat door de deur: maer schepten de sneeu <i>niet verder dan</i> int Portael (1598, De Veer)
1600-1650	Comparatief 43 x dan 28 x als 62% dan 38% als 10 auteurs De Groot 4 x dan 4 x als Orlers 1 x als Bredero 3 x dan 4 x als V.Hogendorp 1 x als V. der Plasse 1 x als Hoofst 10 x dan Coster 1 x als Heemskerck 5 x dan	1. die <i>liever</i> heeft willen loochenen <i>dan</i> erkennen dese on-uytspreekelicke weldaet dat die inde ghedaente Godts was sich selve vernieticht heeft aennemende de ghedaente eens knechts (1613, De Groot) 2. om den neck niet weder te buygen onder tjock vande eens afgheworpene slavernye die soo wel onse sielen als onse lichamen druckte <i>meerder</i> ende <i>harder</i> slagen ghevoelt heeft <i>dan</i> eens des aller-welspreekenste menschens tonghe soude connen wtspreeken (1613, De Groot) 3. de Concilien van die tijden die al veel <i>suyverer</i> waren <i>dan</i> donse (1613, De Groot) 4. om dat hy daer inne vry wat <i>meer</i> beleeftheyts bethoonde <i>dan</i> sommighe meer luydtroepende krijters ende schelders <i>dan</i> rechte Disputateurs ghewoon zijn (1613, De Groot) 5. Even-wel hebben de Ketteryen oock hare trappen ende deene is <i>schadelicker als</i> dandere (1613, De Groot) 6. Hebbende oock alle tijdt int hanthaven vande ghemeyne saeck den anderen Bontghenooten veel <i>liever</i> willen exempel gheven ende voorgaen <i>als</i> anderen tot exempel nemen ende volghen (1613, De Groot) 7. Dit soo zijnde can lichtelick verstaen worden dat dit <i>meer</i> wt loosheyd <i>als</i> wt oprechticheyt ende met ordre geschiet is (1613, De Groot) 8. Hy soude gheseyt hebben dat in desen Coning is eene sachtmoedicheyt <i>meerder als</i> oyt eenich Conincrijck gesien heeft (1613, De Groot) 9. zo is D Thysius overleden opten 7 November 1640 des

1 x als Bolognino 1 x dan V. d. Borcht 1 x als	avonts ontrent negen uyren naer dat hy <u>meer als</u> een Iaer zieck geweest hadde (1614, Orlers) 10. dat sy de Schriftuur niet al te kies te keurelijck en te scherpsinnich door-soecken en <u>meer</u> met vleeschelijcke dinghen haar bemoeyen <u>dan</u> datse met over-natuurlijck verstant Landen en Luyden in de Waach-schale stellen (1617, Bredero) 11. de Sterfte over <u>meer dan</u> veertich Jaren (1617, Bredero) 12. Ten anderen Jerolimo wel gheveeght zijnde ontmoedt ande Vesten by de Mont van den Emstel twee lichte Vrouwen waar by hy den volmaackten Hovelingh speelt Sy <u>meer</u> gheneycht tot sijn gelt <u>als</u> tot sijn schoone woor-den (1617, Bredero) 13. de <u>meer als</u> mensche-lijcke volmaecktheden van uwe Vorstelycke Deuchden (1617, Van Hogendorp) 14. Daer dit doch <u>meer als</u> ghene zyne andere wercken om der velen misduydinghe VE billiick ooghe ende verschooninghe van doen is (1619, Van der Plasse) 15. die sommige Latynisten die doch <u>eer en meer</u> uytheemsch <u>dan</u> duytsch geleert hebben veróórdee-len en smadelijck verwerpen (1622, Bredero) 16. Ick hebbe dese malligheytjes <u>meer</u> uyt lust <u>als</u> uyt laster verdicht om in Bancketten Gast-gheboden (1622, Bredero) 17. maer yemandt van myn voortreffelijckste Vrunden die daer <u>meer</u> wercx van maakten <u>als</u> ick selve heeft die naerstich en schriftelijck be-komen (1622, Bredero) 18. dat wy eer de splinter in eens <u>anders als</u> de balck in onse eyghen óóghen vermercken (1617, Bredero) 19. soo dacht hem dat de ghevoelenlose boomen <u>meer</u> gevoelen van sijn ellende hadden, <u>dan</u> de wrede dieder oorsaeck van was (1637, Van Heemskerck) 20. en die <u>eer</u> sich selven sal vergeten, <u>dan</u> hy soude vergeten de weldaedt daer ghy hem nu eewichlijck mee aen u kond verbinden (1637, Van Heemskerck) 21. Maer vindende dat het werck onder de hand wies, en <u>grooter</u> wierd <u>dan</u> het begriip van eenen dach (daer ick niet buyten wilde gaen) ghevoechelijck konde vervatten (1637, Van Heemskerck) 22. En daer mede sweegh hy, maer sijn ooghen, die <u>klaerder</u> spraecken <u>dan</u> sijn tong (1637, Van Heemskerck) 23. ach! Rosemond, onvergelijckelijke Rosemond, wie is daer <u>nader</u> toe <u>dan</u> die syn hoogste heerschappye stelt in u slaef te moghen wesen? wiens ziele is daerse lieft, en niet daerse leeft (1637, Van Heemskerck) 24. zijnde in alles <u>meer</u> gelet op ghemack <u>als</u> op pracht, op dienstelijckheyt <u>als</u> op çierlijckheyt (1637, Van Heemskerck) 25. steunende ten anderen op iet dat my in dese lenten is ervaren, dat te weten de soetste vruchten onrijp zijnde, schier <u>meerder</u> amperheyt hebben <u>als</u> de vrangh (1641, Van der Borcht) 26. Voor eenighe dertigh die hun eere <u>liever</u> hadden <u>dan</u> den meesten hoop te volghen ging de poort oopen (1642, Hoofst) 27. Op de lyftoght was reeds prys gestelt <u>zwaarder</u> bieren <u>dan</u> van vyventwintigh stuivers t vat verbooden afgekundight dat vrouwen kinderen en reizende vreemdelingen vertrekken

		moghten (1642, Hooft) 28. in besluit van liever den buik te zien slanken door gebreklykheit dan t zwellen van den hals te gedooghen door prang van t Spaansche juk (1642, Hooft) 29. Al t welk de Spaanschen die wel drieduizent sterk waeren deed achterwaerts denken en deizen sneller dan t grof geschut van de vesten kon afgaan om de laatsten tachterhaalen (1642, Hooft) 30. kreeghen zy tot antwoordt dat donderhandeling voortaan heel af te snyden stond hebbende zyn Majesteit liever dan die te gedooghen dat niet alleen Antwerpe maar heel Nederlandt jaa Spanje verdorven wierd (1642, Hooft) 31. Maar de Prins van Oranje gevoelende tot in der ziele toe den noodt der Leyenaaren de welke zoo ze niet beeter dan die van Haarlem geredt wierd geschaapen scheenen zyner fortune en voorts der gansche parthye den rug in te ryden (1642, Hooft) 32. alzoo zy liever hadden t lyf teeghens den vyandt te waaghen dan te vergaan van gebrek (1642, Hooft) 33. Waarop soldaaten en burghers zich luttel hoedende voor diergelyke treeken en waanende t voetvolk gemaklyk oover te mooghen met grooter stoutheit dan voorzigt uitviele (1642, Hooft) 34. Naa geen minder woestheit zweemde zelfs hunne pronk bestaande in t draaghen van zilvere halve maanen op de hoeden en deeze letteren daar by Liever Turksch dan Pausch (1642, Hooft) 35. Indien hem t hoogh bestier waar bevoolen geweest hy zoud het zoo naauw met het punt der eere niet genoomen hebben maar liever de gemaghtighden met den Graave te worde laten koomen dan dintreê des winters afgewacht die t verhindren van t ontzet wel grootelyx in twyffel kon stellen (1642, Hooft) 36. VVant vvat kan den mensch lichtelijcker afreucken van de creaturen, dan dat hy diep insiet ende vvel bevroeyt, dat hy altijd soeckt voldaan, en in rust des herten te zijn, en dat hy dese rust buyten Godt te vergheefs naerloopt (Bolognino, 1645) 37. Soo deed mede Prins Mauritius die niet minder de Godvruchtigheyd als 't Lands gerechte vryheyd in acht nam (1648, Coster)
	Behalve 13 x dan 11 x als 54% dan 46% als 7 auteurs De Groot 2 x dan 6 x als Bredero 1 x dan	1. Anders wordt niet dan loutere confusie inghevoert (1613, De Groot) 2. Doch of de Heeren Staten wel of qualick gedaen hebben sullen wy hier nae sien Voor dit-mael ist genoeg aengewesen te hebben dat dit de rechte oorsaek is van alle dit rumoer Vorstius en is niet dan de deckmantel (1613, De Groot) 3. want na de Sibrandiaensche Decreten comt dit oordeel niemandt toe als de Propheten (1613, De Groot) 4. Want wat is ketterye anders als een pest als een vergift der Kercke jae als een dootlick vergift (1613, De Groot) 5. dat eenige andere Religie als dese int openbaer ghepleecht ende gheoeffent soude worden (1613, De Groot) 6. Want gelijck eener voor lange Jaren seer wel heeft geseyt tis seer beswaerlick sijne saecke te verdedigen voor andere als

	4 x als Hoofd 4 x dan Heemskerck 4 x dan Bolognino 1 x dan V. der Plasse 1 x dan Harduwijn 1 x als	voor die gene daer onder men verkeert heeft (1613, De Groot) 7. dat sy <i>niet en</i> sullen toelaten dat eenige <i>andere als</i> de Ghereformeerde Leere inde Academie geleert werde (1613, De Groot) 8. ende die sy niet wantrouwen of vande welcke sy <i>gheen ander</i> gevoelen <i>als</i> goet hebben (1613, De Groot) 9. Ick noch hy en ontkenne niet of hy heeft wel over hem dat te beroepen is maar wien en wat isser dat volmaackt in alles is daar is <i>niets</i> onberispelijcx <i>als</i> Godt (1617, Bredero) 10. Int leste deel de Buuren verstaan hebbende sijn vertreck gaven de Maanders en Schult-eychers sijn Banckerot te kennen daar een gróóte beroerte uyt ontstont over sulcks de Schout Notaris en Ghetuyghen ghehaalt thuyt gheopent vonden <i>niet dan</i> een oudt beddetje (1617, Bredero) 11. aar soo de ghemeene Spee -len van ouwts af <i>niet anders en</i> verhandelten <i>als</i> het gene by de ghemeene man ommegingh (1617, Bredero) 12. De Brabantsche Tale heb ick tot <i>geen ander</i> eyndt hier in ghevoeght <i>als</i> om haare arme hovaardy an te wijzen (1617, Bredero) 13. Wat my belangt ick heb <i>anders geen</i> Boeck geleert <i>als</i> het Boeck des gebruycx (1622, Bredero) 14. O vaerdige aerdigheyt onder dexsel van so soete en vermakelijcke kluchten de versnoode werelt te ontleden hebbende alleen het ooghe op het gemeene beste <i>niet anders</i> soeckende <i>dan</i> alomme de verbete- ringe der velen bedorvene zeden (1619, Vander Plasse) 15. Ick laete my duncken, dat dit teghenvoordich, 't vvelck ick met alder oodtmoedt, uvve Eervveerdicheydt hier voorstelle, <i>niet anders en</i> is, <i>als</i> oock eene stomme afbeeldinghe, ende soude soo blijven, ten vvaere dat den glans uvveringhebornen beleeftheydt, daer aen hoe luttel strelende, de selve beliefte te doen spreken. (1629, De Harduwijn) 16. en waer aen, voor een Landt-huys, <i>niet en</i> ontbrack <i>dan</i> 't teghenwoordigh oogh vande Meester (1637, Van Heemskerck) 17. dat die eeuwigher slaverny (soo ghyse gelieft te noemen) <i>niet en</i> is <i>dan</i> een gemaecte ootmoedigheyt (1637, Van Heemskerck) 18. maecte dat alle oogen, <i>niet anders dan</i> van 't hoofd van Medusa, haer daer van af-keerden (1637, Van Heemskerck) 19. Onderweegh en deden sy <i>niet anders, dan</i> elck om 't lelyckste af te schilderen, de schandelyckheydt van soo onschamel een schepsel (1637, Van Heemskerck) 20. Met het ooverschot rukte hy naa den Haagh daar <i>niet dan</i> Ruikhaaver met zyn vendel lach (1642, Hoofft) 21. Hun werd <i>niet</i> geantwoordt <i>dan</i> met deunen en ydel papier zoo t scheen (1642, Hoofft) 22. Elken mensche werd s daaghs een half pondt broodts toegeleit t welk den arbeidsman dikwyls <i>niet dan</i> een ontbyt strekte (1642, Hoofft) 23. De vyandt niet weetende wat denken hieraf deed zich voorts in sterken getaale doch <i>niet dan</i> windtbreeken met schieten

		by duister teeghen de vesten (1642, Hooft) 24. ende dat de ziel niet ghevredight en kan worden, dan door de omhelsinghe van Godt? (Bolognino, 1645)
	Comparatief/ Behalve 7 x dan 3 x als 86% dan 14% als 5 auteurs Bredero 2 x dan Vos 1 x dan Hooft 3 x dan Heemskerck 1 x dan 2 x als V.Breughel 1 x als	1. o hebben wy dan na de kleyne ervarentheyt van de wereltlycke dinghen ons volck niet hóógher doen spreken dan sy en verstaan of daghelijcx mede ommegaan (1617, Bredero) 2. wel overdocht zijnde vonden wy niet beters dan datmen die van hare nee-ringh ooc soudē laten spreke (1617, Bredero) 3. en daer in op't aerdighste weten te pas te brengen alderhande gedenckwaerdighe geschiedenissen, soo van dese als vande voorleden Eeuwen, daer ons Land, niet min als andere Landen, een vruchtbare voortteelster van gheweest is (1637, Van Heemskerck) 4. die niet langher en duurt dan tot dat ghy u selven daer door meesters van ons gemaect hebt (1637, Van Heemskerck) 5. Ick denck, seyde Radegond, dat die banden niet veel stercker als stroowisschen zijn en die rodigheydt beset met een randt van ghestremt was (1637, Van Heemskerck) 6. want de zon blinkt nooit klaarder dan in de omhelzinge der wol-ken dies gelijk is de volmaaktheid nooit volmaakter dan in de verzellinge der mismaakte (1641, Vos) 7. dat zoo hem dit gelukte Delft afgesneeden van Rotterdam en Schiedam niet veel meer aamtoghts dan Leyde behouden (1642, Hooft) 8. Eindtlyk dat er geen naader raadt was dan den Koning te berichten (1642, Hooft) 9. at zy nocht Landtvooghdt nocht Paus nocht Kaizar nocht eighen Koning meer dan den geringsten Spanjaardt verschoonen zoude (1642, Hooft) 10. verhopende dat uwer E. in dit teghenwoordighe niet min stichtelycke Exempelen vinden sult als ghy in 't voorgaende ghevonden hebt (1644, Van Breughel)
1650-1700	Comparatief 32 x dan 19 x als 64% dan 36% als 6 auteurs Huygens 1 x als Vos 11 x dan Meyer 1 x dan 1 x als Brandt 7 x dan Heinsius 4 x als Rotgans 1 x als	1. Zijnde niet yeder een gelegen met een gespann van meer als 2 of 3 peerden gedient te werden (1667, Huygens) 2. in zijn Dicht-kunst een Spel dat aengenaem zal zijn en dickwils gespeelt worden zy korter noch langer dan vijf bedrijven (1667, Vos) 3. zoo moet men ook geen onderdaan gelijk een Koning doen spreken of men zet een purpere lap op een hairenkleedt daar het kleedt al was de lap meer dan het heele kleedt waardig door bedurven wordt (1667, Vos) 4. Hier toont hy zich gelijk eerst bequaamer tiran dan Koning want een tiran geeft wetten zonder reeden en een Koning zegt waarom dat hy donderdaanen aan wetten bindt (1667, Vos) 5. Dat er twee meer dan een weeten wil ik toestaan (1667, Vos) 6. hy heeft by my in veel deelen noch minder geloof dan Horacius want dat was een Dichter en hy een Wijsgeer (1667, Vos) 7. nu door de glans van Deskartes zoo verdooft dat er veel Geleerde van deeze tijdt liever leereling van Deskartes willen worden dan meesters in Aristoteles weetenschappen blijven (1667, Vos) 8. maar lichtelijck beter dan eenige die zich op hun schoollatijn

Montanus 1 x als Bellemans 5 x als	veel laten voorstaan (1667, Vos) 9. daarom is het mijns bedunkens beeter Natuur door ondervinding geholpen dan eenige on-eigentlijke Tooneelwetten te volgen (1667, Vos) 10. die van salpeeter yzer en loodt bezwangert minder volk vermoorden en grooter krachten baaren dan de waapenen daar Alexander de werrelt meê verwon (1667, Vos) 11. De speelen zijn van een anderen aart dan de gebouwen (1667, Vos) 12. daar gy zijt De Neederlanders van een anderen inborst dan de Roomeinen (1667, Vos) 13. door de herhaaling der zelfde vier laatste reeghelen welke beeter in een lierdicht dan treurspel zoude passen (1668, Meyer) 14. en Trasimonds eerste woorden het besluit van die reeden zijn en een overtreedt tót de vólghende welke tonzen oogherke beeter diende als de plichten des eersten bedrijfs dat zy eindight behoorlijk hel-pende nakoomen (1668, Meyer) 15. Aen wie, segghe ick dan, soude ick beter konnen op-draghen dit Liecken-Boecksken, als aen de ghene die hun-selven uyt Liefde gheheel hebben op-ghedraghen aen den soeten Bruydegom hunder Zielen? (Bellemans, 1674) 16. den weleken dickwils seyde, dat de Liefde tot den Sangh een teecken is van een Lieve Ziele, die meer als het soet accoort van het Musieck accordeert met Godt (Bellemans, 1674) 17. Het Lam Godts dan, het welck ghedoodt is van 't beginsel des Wereldts, ende voor de Saligheydt des Wereldts is ghekruyst, wordt noch daghelycks op een nieuw gekruyst door de sonden, die hem meer kruyssen ende pynighen als het Kruys daer hy aen ghestorven is (Bellemans, 1675) 18. wantsy-lieden ghewoon zyn, ghelyck vele Historien ghetuygen, op diën dagh meer te rasen teghen onsen Saligh-maker en ons H. Gheloove als op andere tyden (Bellemans, 1675) 19. uyt welcke teeckenen hy voor-seyt heeft die schroomelycke Beldt-stormery die over weynigh meer als hon dert jaer in Neder-landt gheschiedt is (Bellemans, 1675) 20. daar men van zeide datze meer met bloedt dan met inkt waaren geschreven (1682, Brandt) 21. Als Slachtmaandt meer dan half voorby (1682, Brandt) 22. Onder de rymen zyner jongkheit die noch in handen zyn leest men zyn treurdicht over den moordt van Henrik den Grooten Koningk van Vrankryk daar wel meer geest in speelt dan in de voorgaande maar men ziet er met eenen als men t met laater werken vergelykt dat er noch veel aan ontbrak (1682, Brandt) 23. want hy hadt zich ook in de kennisse van die taale geoeffent voorts den Gulden Winkel genoegh bekennt en meer dan eens gedrukt dan dit leste meen ik quam vroeger te voorschyn (1682, Brandt) 24. In deeze schriften zaggh men meer gelykheit van styl en grooter verhevenheit van gedachten dan voorheenen in zyne rymen inzonderheit in het treurspel van Jerusalem (1682, Brandt) 25. De Heer Albert Koenraadts Burgh Scheepen en Raadt der

		stadt Amsterdam in den jaere van achtien op het verzoek van een Regeerder die toen voor werveldraayer van t hek ging door Prins Maurits in de regeeringe gezet hadt of kreegh in t kort andere inzichten dan zyne voorderaars en begunstigde d onderleggende party (1682, Brandt) 26. Dat het Poëten werk was en dat men het Treurspel wel een anderen zin kon geven dan veelen deeden (1682, Brandt) 27. In dit Heilighdom der benauwde zielen in dese weeghschale des Heilighdoms in dese Christelijcke oeffen-schoole heb ick in weinigh dagen meer lessen geleerd, als misschien in vele Jaaren uyt het door bladeren van vele en groote Boecken ontrent dese stoffe (1684, Montanus) 28. Hoewel acht jonge en frisse gasten als wy al vry een goed gedeelte brood verslinden konden had myn Vader nogtans zoo veel te doen dat hy ons de kost voor konde winnen door dien hy alleen meer als vier andere van zyn Gildebroers te doen had (1695, Heinsius) 29. die hier op zich aanstonds na dit voornoemde huys begaf alwaar hy ook wel haast door een achterdeur van haar ingelaten en in een kamer gevoerd wierd van waar hy hun handel beter zien en horen kost als hem lief was en daar hy noch naauwelyks een half uur vertoeft had (1695, Heinsius) 30. maar ik bad hem zyn wraak tot de dag te willen uitstellen en dewyl hy my altyd meer als zyn andere kinderen bemind had vonden myn gebeden nog een weinig plaats op zyn gemoed (1695, Heinsius) 31. dat ik door deze schipbreuk van myn eer door droefheid vergaan moet ten weinigste zou my deze dood veel aangenamer geweest zyn als die ik nu door de adder-tong van die geen verdragen moet (1695, Heinsius) 32. Wat kan u meer opwekken als het voorbeeldt van deze groote Personaadjen maar ik laate deze pligt van vermaaningden Leeraaren aanbevolen (1698, Rotgans)
	Behalve 8 x dan 4 x als 33% dan 67% als 3 auteurs Vos 5 x dan Brandt 2 x dan Heinsius 3 x als Huygens 1 x dan 1 x als	1. in alle tijden van t jaer ende op alle uren van den dagh met geen andere moeyte dan men tegenwoordigh heeft in t rijden ofte wandelen (1667, Huygens) 2. Behalven dat soodanigen opstuyven niet anders als eens of twee maels des jaers by hooge Stormen kan gebeure (1667, Huygens) 3. Iemandt zou my te gemoet kunnen voeren dat alle huizen hooven kerken en torens dorder van doude Bouwmeesters in zich moeten vertoonen of het zijn al kondenze al de stormende winden verslindende blixems en woedende donders verduuren niet dan wanschaapen gebouwen zoodaanig zijn de speelen die geen order volgen (1667, Vos) 4. het zou best zijn dat hy zich met zyn ambacht daar de huiszorg in bestaat bemoeide hy heeft niet dan Duits ge-leert laat ons van de kunsten der aaloude Dichters spreken (1667, Vos) 5. Dat ik niet dan de Duitsche taal ken en noch zoo goedt niet gelijk ik wensch wil ik gaaren bekennen (1667, Vos) 6. Dat Ho-merus Virgilius en Ovidius de grootste van alle Dichters noch leefden en niet dan Duits konden zy zouden de zelfde geest die zy in hun taalen betoon-den nu in donzen doen blijken (1667, Vos)

		7. dat de zonnwijzer der Ouden in roem verwint om datze <u>niet dan</u> by heldere zonneshijn kan dienen (1667, Vos) 8. Maar onze Vondel die de stof is van dit verhaal scheen dat jammer was slechts tot neering opgebraght leerende <u>niet dan</u> leezen en schryven en lagh ten dien einde eenigen tydt tUtrecht ter schoole (1682, Brandt) 9. Hy hadt dan <u>anders geen</u> behulp <u>dan</u> t geen in Duitsch wordt geleezen (1682, Brandt) 10. dog dewyl hy haar niet zekerlyk van ontrouw beschuldigen kost dorst hy haar zyn misnoegen niet te kennen geven zich alleenlyk vergenoegende haar te bidden dese jonge luiden zoo zeer niet aan te halen dewyl zulks <u>nergens</u> toe diende <u>als</u> haar by de luiden van oneer en hem van horendragerye verdagt te maken (1695, Heinsius) 11. Wat vertoeft gy wreede myn kuis en onnozel hert daar <u>noit ander</u> beeltenis <u>als</u> het uwe in gedrukt geweest is aanstonds te doorboren en aan uw bloeddorst op te offeren (1695, Heinsius) 12. Wat myn Moeder aangaat hoewel zy in haar jeugd verscheiden konsten en hand-werken geleerd had als borduren bloemen en kanten maken daar zy een goed stuk gelds mede had verdienen konnen was zy nogtans zoo lui dat zy den gantschen dag <u>niet anders</u> deed <u>als</u> in de tuin wandelen (1695, Heinsius)
	Comparatief/ Behalve 5 x dan 2 x als 71% dan 29% als 4 auteurs Huygens 2 x als Vos 2 x dan Brandt 2 x dan Rotgans 1 x dan	1. dat vermits de lenghde van den opganh de steilte aldaer <u>niet meerder en</u> is <u>als</u> die van den Ry-wegh op den Vijverbergh daer niemand ongemack by en heeft (1667, Huygens) 2. by gissing all over de veertigh-mael hondert duysend <u>niet veel eer als</u> in dry Jaren tijds te bekomen soude zij (1667, Huygens) 3. want al water in een Spel vertoont wordt moet in twee of drie uren gebeurt zijn en daarom in de zelfde tijdt of <u>niet langer dan</u> het volk veur het Tooneel staat kunnen spelen (1667, Vos) 4. Een schilder die oordeel heeft zal <u>niet meer</u> op een panneel uitbeelden <u>dan</u> er op een plaats en op een zelfde tijdt gebeurt is (1667, Vos) 5. Die munt zette zich zelve af en was <u>niet langer</u> ganghbaar <u>dan</u> tot dat de Liefhebbers zaagen dat ze geen toets hielt (1682, Brandt) 6. t is ook zeker dat er <u>geen beter</u> middel is om boeken te doen begeeren en leezen <u>dan</u> dat men ze verbiede ophaale of verbrande en de schryvers straffe want dat verwekt veel geruchts en veelen die anders op zulke schriften nooit gedacht hadden willen ze zien (1682, Brandt) 7. <u>Nooit</u> heeft de bruiloftstoorts der Ouden met <u>grooter</u> glans gescheenen <u>dan</u> deze die alle nevels van vervolgingen zwarigheden en elenden den Belyderen van den Hervormden Godtsdienst beschoren opheldert (1698, Rotgans)
1700-1750	Comparatief 42 x dan 4 x als 91% dan 21 x dan 2 x als 91% dan	1. Maer <u>liever dan</u> zulk eene wyde deure open te zetten voor de verwarringhe myde ik dezen naemval of gebruik een woord van eene gelyke betekenis (1700, Van Hoogstraten) 2. Eene andere tael voeren Hooft en Vondel welke wy liefst hebben willen volgen als <u>verder</u> gekomen <u>dan</u> Aldegonde Spiegel Korenhart Plemp Visscher Koster Ketel Brederode

9% als	9% als 5 auteurs V.Hoogstraat 5 x dan Sewel 3 x dan Ten Kate 7 x dan 2 x als Poot 3 x dan Huydecoper 3 x dan	Reael Kamphuizen en anderen die voor zoo veel zy naerstige opbouwers onzer tale geweest zyn gerekent moeten worden om met Hooft te spreken (1700, Van Hoogstraten) 3. Dog ik ben van gevoelen dat zyn meening wel uit te drukken en een goede tael te spreken wel kan samen gaen ja dat men dezelve in goede tael vry <i>beter</i> uitdrukt <i>dan</i> in quade (1700, Van Hoogstraten) 4. Maer de zucht tot onze tale schoon ik die belet door zwaerder bezigheden nu <i>minder</i> oeffene <i>dan</i> voorheen (1700, Van Hoogstraten) 5. zynde ons oogwit niet verder geweest schoon wy op <i>meer dan</i> eene plaets nog al iets gezegt hebben t geen tot verlichting dienen kan (1700, Van Hoogstraten) 6. Dóch hoewel deeze Spraakkonst nu ten dienste der Nederlanderen eerst verschynt nógtans heeft zy zich hoewel wat bekrompener al voor <i>meer dan</i> zestien jaaren aan de Engelschen vertoond (1708, Sewel) 7. alhoewel ik bekén byna veertig jaaren geleeden de Tweespraak van de Nederduytsche Letterkunst voor <i>meer dan</i> honderd en twintig jaaren by de Kamer in Liefde bloeiende te Amsterdam myne geboortestad uytgegeeven en te Leyde in den jaare MDLXXXIV gedrukt met naauwkeurige opmerkinge geleezen te hebben (1708, Sewel) 8. achtende dat het my <i>meer</i> tót schande <i>dan</i> eere zoude strekken zulks te verduyteren schoon hy dood is en zyne zoonen niet meer in t leeven zyn (1708, Sewel) 9. Vooreerst scheen mij de kennis van deze Geregeltheit vrij gewigtig en van belang niet alleen om dat de Verba <i>meer dan</i> eenig ander soort van Woorden en de Ongelijkvloeyenden veel <i>meer dan</i> de andere Verba in onze Schrijf- en Spreek-tael te pas komen (1723, Ten Kate) 10. Hoewel ik doorgaends getragt heb <i>liever</i> t Zeer-waerschijnlijke onder een Stijl van Gissing <i>dan</i> de Gissing als een Waerheid voor te dragen (1723, Ten Kate) 11. Nieuwgeborene kinderen of die even eerst leeren gaen zijn <i>bequamer</i> om te vermaken <i>dan</i> om te onderwijzen als ze manlijke vastheid zullen gekregen hebben zal ik de Eigene voor Bastaerde verkiesen (1723, Ten Kate) 12. en met dat agterste gedeelte t welk bij elk met de Letter H begint nog vrij wat <i>korter dan</i> bij t voorste omgesprongen hebben (1723, Ten Kate) 13. om dat er de Oorzaek Geregeltheit en Redelijkheid der Gebruiken word onderzocht en naegespoort op een <i>naeukeuriger</i> wijze <i>dan</i> dat Schoolkinderen daer van kunnen oordeelen (1723, Ten Kate) 14. ze kunnen met vrye en onbelemmerde gedagten de Bijzonderheden beredekavelen schiften en uitschieten of vermeederen <i>meer dan</i> ik die in t eerste naesparen van dien nieuwen weg op het oogmerk en doelwit moest ** blijven star-oogen om t zelve niet te verliezen (1723, Ten Kate) 15. hoewel zo ik gisse deze Jongeling wel Letterkundigen ontmoeten zal die onder t verkeeren met hem drae genoeg zullen zien en denken dat ze haer eigene Tael minder kenden schoon <i>meer</i> bezaten <i>dan</i> ze wisten dewijl t agtbaere Gebruik hier de Grondslag der Verhandeling is (1723, Ten Kate)

		16. iettegenstaende we hier toe niet meer als de omtrent 200 onzer dagelijksche Ongelijkvloeyende Verba en de nog omtrent even zo ** veel Versletene en uit de Oudheid herstelde voor oorspronkelijke Wortelstammen gebruikt hebben (1723, Ten Kate) 17. en wie is er van hen dien t meerder raekt als mij zelf (1723, Ten Kate) 18. dat men liever onverdienden laster dan welverdienden lof van Poot hebben wilde (1728, Poot) 19. Wie weet het ik mogt nogh wel eens zoo gelukkigh worden dat ik Uwer Ed iet beters en t geene met Uwe Eds bequaemheden en pryslyke gaven juister dan dit Werk overeen quam kost aanbieden (1728, Poot) 20. Maer ik meen evenwel dat er naeulyx beter gevallen zelfs voor de beste poëten en poëzy kunnen uitkomen dan liefde en huwlyxmin (1728, Poot) 21. Maar wij komen tot het allervoornaamste en waaromtrent de Leezer mogelijk minder eene onderrichting dan eene verantwoording van mij zal verwachten (1730, Huydecoper) 22. Eene fout ontdekt in het gedrag eens doorluchtigen Persoons heeft dieper indruk op ons gemoed dan honderd die ons in den gemeenen hoop worden aangewezen (1730, Huydecoper) 23. daarom juist zich zou laten dunken wijzer of beter te zijn dan de geen dien hij of berispen of onderrichten durft (Huydecoper, 1730)
	Behalve 15 x dan 2 x als 88% dan 12% als 5 auteurs V.Hoogstraat 3 x dan Langendijk 1 x dan Ten Kate 5 x dan 2 x als Huydecoper 4 x dan Hoogvliet 2 x dan	1. gelyk wy ook zorge gedragen hebben van geene plaetsen by te brengen dan die in t rymeloos geschreven zyn (1700, Van Hoogstraten) 2. Nu rest er niets dan te zeggen dat in het by een zamelen dezer woorden uit Hooft dewyl ik de aanwyzingen doe op de bladzyden van my gebruikt is de druk zyner Historien uitgekomen in Folio in den jare 1677 (1700, Van Hoogstraten) 3. Het betekent het onzydige geslacht gemeenlyk neutrum genoemd en lyd t geen andere buiginge dan die wy terstont toonen zullen makende minder zwaarigheid in het gebruik schoon er evenwel veelyts tegen gezondigt wordt (1700, Van Hoogstraten) 4. wat maatigde misgaders de onkuische uitdrukkingen en snorkeryën verbandde die niemant dan het graeuw en de losbollen kunnen behaagen (1714, Langendijk) 5. dat alle andere van minder belang genoegsaem als van zelf daer uit volgen en dat men zig niet of niet dan kortelyk met het minst gewigtige ophoude (1723, Ten Kate) 6. en niettegenstaende wij doorgaends onzes agens niet dan van de aenmerkelykste woorden aengehaelt (1723, Ten Kate) 7. dien heb ik geene verder tijdspilling af te bidden dan dat hij slegts onzen Grondslag van Geregelde Afleiding op zijn gemak overleze en overwege (1723, Ten Kate) 8. Ondertussen bid ik den Lezer geene verdere onpartijdigheid af dan hij zig zelve nuttelijk oordeele wenschende met eene dat niets van t gebrekkige in t mijne bij ijmand ingang moge vinden (1723, Ten Kate) 9. dewijl deze Proeven in dezelfde orde als een Woordenboek

		gebracht zijn en daerom <u>geene verder</u> agtereenlezing vereischen <u>als</u> volgens ijder Woords verhandeling en de betrekking die het tot zijn Stam heeft (1723, Ten Kate) 10. dewijl t <u>niet anders</u> moet aengezien worden <u>als</u> een enkele voorstelling of verhael der zaken (1723, Ten Kate) 11. Nu geraekten we tot aen het Tweede Deel van onzen arbeid naemlijk het onderzoek van den Oorspronk der Woorden onze Twee Proeven meen ik van een Geregelde Afleiding hebbende beiden <u>geene andere</u> Stamboomen tot onderwerp <u>dan</u> de Ongelykvloeyende Verba (1723, Ten Kate) 12. waarom niemant my eenig <u>ander</u> bewys kan of magh vergen <u>dan</u> alleen dat de afgoderye van Isis en Osiris tot die hooge outhet kan gebracht werden (1728, Hoogvliet) 13. dat de oogen der schranderste en naaukeurigste onderzoekers der heilige oorsprongen schemeren in het naspeuren der diepe outheden en omstandigheden die de heilige Schryvers verzwigen en d onheilige <u>niet dan</u> met een overvloed van beuzelingen en gebrek van overeenstemminge vermelden (1728, Hoogvliet) 14. Aantekeningen <u>niet</u> verder te doen uitweiden <u>dan</u> over de twee eerste boeken van vertaalinge (1730, Huydecoper) 15. Maar al zoekende hebben wij ondervonden dat ook doorgaands het slechte en verachtelijke <u>niet dan</u> te veel voorkomt in de schriften der besten en meest gepreezene (1730, Huydecoper) 16. Wat valt er dan <u>anders</u> te doen <u>dan</u> gezaamelijk onzen gemeenen hof te wieden en onze bijzondere gaaven te vereenen door die elkanderen onderling over en weder mede te deelen (Huydecoper, 1730) 17. Onder den naam van Ouden begrijpen wij <u>geene ande-ren</u> <u>dan</u> die voor of ten uitersten in het begin der Spaansche beroerten geleefd hebben (Huydecoper, 1730)
	Comparatief/ Behalve 6 x dan 0 x als 100% dan 0% als 4 auteurs V.Hoogstraat 2 x dan Ten Kate 1 x dan Poot 1 x dan Huydecoper 2 x dan	1. Hier door onderscheiden wy de geslachten op den voet der Grieken die schryvende t of t d zig <u>niet zwaerder</u> vergrypen zouden <u>dan</u> wy alswe zeiden (1700, Van Hoogstraten) 2. Ik vond dan <u>geen beter</u> middel <u>dan</u> de voornaemste en gebruikelyxte woorden als in een register op het A B te brengen op dat de nieusgierige lezer wanneer hy zich verlegen vindt met eenen opslag konde zien hoe hy dit of dat woordt moest gebruiken (1700, Van Hoogstraten) 3. Maer ingevalle hem dit grager maekt om tot de Proeven zelf te treden zo behoeft hij nogtans <u>geen meerder</u> tijd daer in door te bren**gen <u>dan</u> t hem zelf behagen zal gemerkt yder Ongelykvloeyend Verbum met zyne Takken in t byzonder is afgehandelt (1723, Ten Kate) 4. My doet alleenlyk wee dat ik Uwer Ed uit myne dichtarmoede en die is echter byna alles wat ik misschien door Godts gunst tot nogh toe in eigendom bezitte <u>niet</u> iet <u>aenzienlykers</u> en <u>deftigers dan</u> dus een Werk opofferen en toewyden kan (1728, Poot) 5. zo dunkt ons datwe <u>noit iemand voegelijker</u> zouden hebben mogen berispen <u>dan</u> den Grooten tot wiens lof wij hier weinig zeggen (Huydecoper, 1730) 6. Het kwaadspreken en het vleien zijn twee uitersten die van alle Dichters bestraft en veroordeeld worden en

		ondertusschen <u>nergens gemeener dan</u> bij het gros der Dichteren in zwang gaan (Huydecoper, 1730)
1750-1800	Comparatief	
46 x dan 9 x als	22 x dan 8 x als	1. dat men hem van zyne gereede Penningen goud repetitie Horologie benevens zyne gegaloneerde Kleederen beroofde die met malkanderen <u>meer dan</u> drie honderd Louizen waardig waaren (1756, Kersteman) 2. maar daarom ben ik niet <u>minder</u> Edelmoedig <u>dan</u> een ander (1756, Kersteman) 3. Denkt gy dan dat wy <u>minder</u> deugdzaam zyn <u>dan</u> het overige Mensdom (1756, Kersteman) 4. De afweezenheid van den Spiegelmaaker begunstigde zyn voorneemen en voorbedagtelyk begaf hy zig des avonds <u>vroeger dan</u> na gewoonte na zyn kaamer (1756, Kersteman) 5. Dit heele werk was met zoo veel beleid en gezwindheid geschied dat den buit in <u>minder dan</u> een uur in t Bosch gesleept was (1756, Kersteman) 6. Niemand kon <u>meer</u> ontzet zyn <u>dan</u> hy was toen hy aldaar onder een mengelmoes van die guiten en verscheide Vrouwsperzoonen de Toneelspeelster zyne gewezene Minnaares te Parys met haare twee titulaire Neeven ontwaar wierd (1756, Kersteman) 7. en schoon hy alle mogelyke navorschingen deed om hun verblyfplaats te weeten was het vrugteloos in tegendeel baarden hem die naspooringen gevolgen die nog <u>verdrietiger als</u> de eerstgenoemde voor hem waren (1756, Kersteman) 8. De verdiensten en goede Hoedaanigheeden hebben by ons zoo veel plaats als by de gewaande Eerlyke moogelyk zyn wy <u>opregter als</u> zy (1756, Kersteman) 9. en bedenkende dat er in zoo een geval <u>meer</u> list <u>als</u> geweld diende gebruikt te worden had hy zig voorbedagtelyk van niemand van zyn volk doen verzellen (1756, Kersteman) 10. De minnehandels en het spel gongen daarom niet <u>minder</u> by hem in zwang <u>als</u> voor heen (1756, Kersteman) 11. Zyn vriend al zoo veel ontzet als hy over de zeldzaamheid van de zaak was van gedagten dat hier <u>meer</u> omzigtigheid <u>als</u> geweld te baat kwam (1756, Kersteman) 12. Een van dezelve by toeval in de schoorsteen gekeeken hebbende zag daar met geen <u>minder</u> verwondering <u>als</u> ontsteltenis de romp van een Menschelyke gedaante hangen (1756, Kersteman) 13. De laatste Ontmoeting die hem op de weg bejeegende was vry <u>onaangenaamer als</u> de twee voorgaande (1756, Kersteman) 14. Dewyl het onderzoek der Natuur nu <u>meer dan</u> ooit onze Vaderlanderen bekoort zal moogelyk een Dichtstuk t geen grootdeels zyne waarde van deselve ontleent hen niet mishaaen (1769, Van Winter) 15. Was het oude Halicarnassus wel eerder de Hoofdstad van het niet onbekende Carien doch thans benevens veele andere schoone Steden van het aloude Griekenland in eene duistere vergeetelheid bedolven te recht grootsch op haaren Herodotus dien Vader der Geschiedschryveren Verheft zich alsnog het eertyds <u>meerder dan</u> wel in deeze dagen aanzienlyke Padua welker stichting veelen aan den Trojaanschen Antenor toeschryven op den vermaarden (1772, Van Alphen)
84% dan 16% als	73% dan 27% als	
	5 auteurs Kersteman 6 x dan 7 x als Van Winter 1 x dan Van Alphen 2 x dan Emmery 6 x dan Kinker 3 x dan 1 x als Paape 4 x dan	

		16. door de geduurige zorg der in Maatschappijen verëenigde Geleerden worden meedegeedeeld hunnen verderen arbeid te bouwen en hunne kunde op een veel gemaklyker wyze dan hunne Voorvaders te vermeerderen en uittebreiden (1772, Van Alphen) 17. wyl dezelve niet onmiddelyk genoeg uit den schoot der Natuur genomen zyn en meer woorden dan zaaken in t hoofd brengende (1782, Emmery) 18. het geheugen veel meer dan t oordeel beezig houden (1782, Emmery) 19. dat de vertelfeltjes van t aangenaam Kinderschool wegens hunne korthed tot dit gebruik oneindig beeter dan deezen geschikt zyn (1782, Emmery) 20. en men hun teevens belette meer of iets anders te leezen dan t geen men hun zelf gegeeven heeft (1782, Emmery) 21. In t algemeen moet men de kinderen veel meer door zaaken dan door woorden onderrigten (1782, Emmery) 22. Ook dit heb ik getragt in t opstellen deezer bladen bestendig in t oog te houden en ten dien einde veel min het schitterende dan t weezenlyk nuttige gezogt (1782, Emmery) 23. Ja mijn lieve Lezer gij moet een goede verbeeldingskracht hebben anders raad ik u volstrekt af om meer dan het eerste No van mijn Post te koopen (1788, Kinker) 24. Deeze arme Zangster die zo onbarmhertig van haaren meester gedwongen word om rondsom den voet van den berg te kruipen is waarlijk niet minder te beklagen dan haar Heer en Meester in zyn gevangenis (1788, Kinker) 25. T is er meê als in den Krijgsdienst de eene monteering maakt meer parade dan de andere (1788, Kinker) 26. Onder deze allen is er een van een ontzachgelijke breedte daar krielt het van Zangsters allen even eens gekleed met dit onderscheid alleen dat het eene kleeed wat beter als het ander gemaakt is (1788, Kinker) 27. welker Schrijvers bij mij voor eerlijke onpartijdige doorzigtige welwikkende welweegende verstandige en godzalige Mannen te boek staan en hij zal verlichter zyn dan nu (1789, Paape) 28. Voor mijn trouwen had ik bijstere vooroordeelen elk mensch heeft zekerlijk de zynen maar grooter dan die ik voedde kunnen ze met mooglijkheid niet weezen (1789, Paape) 29. Ik wist dus niet beter dan het voorbeeld van den grooten Job te volgen (1789, Paape) 30. Een verschijnzel dat ik met meer dan duizend oogen begluurde eer ik er mijn hart aan overgaf (1789, Paape)
	Behalve 18 x dan 0 x als 100% dan 0% als 8 auteurs Kersteman 4 x dan	1. Onderwegen Lion genoodzaakt zynde te overnagten in een herberg daar niet dan eene Slaapplaats voor de passagiers was (1756, Kersteman) 2. De meeste goederen van Volto wierden ten behoeve van zyne ongelukkige Gemalinne verbeurd verklaard zyn knegt openbaarlyk geregt en hy zelfs niet dan door zonderlinge genade op gedaane voorspraak tot een eeuwige gevangenis verweezen (1756, Kersteman) 3. Die schielyke verdwyning van zyn perzoon verwonderde Campo die wist dat hy door geen andere opening dan de kaamerdeur kon ontsluipen (1756, Kersteman)

Van Winter Van Alphen 3 x dan Emmery 3 x dan Corver 1 x dan Kinker 2 x dan Paape 4 x dan Fokke 1 x dan		4. daar <i>geen andere</i> meubilen in waren <i>dan</i> de gezeide steene tafel een zitplaats en een bed-plaats van t zelfde aloooy (1756, Kersteman) 5. dat de roemryke vermelding van zynen naam <i>niet dan</i> met het menschelyk geslacht een einde konne neemen (1772, Van Alphen) 6. onze loflyke Maatschappij dewelke met haaren gestaadigen arbeid <i>niets dan</i> alleen de bevordering der studien inzonderheid onder onze Nederlanders en overzulks het welzyn van het algemeen voornaamlyk van onzen Vaderlander bedoelt (1772, Van Alphen) 7. en de zoogvrouw der nutte Konsten stichtte Deze School toch was <i>niet anders dan</i> eene Vergaadering der geleerdste en bekwaamste Wysgeeren van dien tyd (1772, Van Alphen) 8. En zo men nog hier of daar in deeze gesprekjes iets mogt vinden dat men het kind <i>niet dan</i> met veel moeite kan doen begrypen slaa men het by de eerste en tweede doorleezing over (1782, Emmery) 9. Gelyk ik er ook <i>geenen</i> in eenig gesprekje heb samen gevoegd <i>dan</i> die men in de daad samen aantreffen kan (1782, Emmery) 10. waar op men ook uit dien hoofde de hunne aandagt <i>niet anders</i> vestigen kan <i>dan</i> door allerlei kunstgreepen of door een onvoorzigtiglyk voorgesteld vooruitzigt van roem (1782, Emmery) 11. Zommigen van welke zeer donker zijn en <i>niet dan</i> een flaauw licht door hunne zwaar getakte boomen aan de bewandelaresses toestaan (1786, Corver) 12. En naardien ik uit uw werk duidelyk meen te kunnen bespeuren dat Gij den overledenen Punt <i>niet dan</i> in zynen laatsten tyd gekend hebt (1788, Kinker) 13. Ik gis dat zij van de Aspasiaansche Partij zijn want terwijl zij naar t Cachot geleid wierden riepen zij in t afklimmen <i>niets anders dan</i> trap op trap af naar binnen (1788, Kinker) 14. Zag ik een getrouwd Man - dan kon ik <i>niet anders dan</i> hem benijden (1789, Paape) 15. Ik liet haar <i>niet anders dan</i> bloempap en dat nog maar zeer weinig teffens eeten (1789, Paape) 16. een lelijk gebrek waarlyk dat God dank in de geheele Republiek tusschen <i>niemand anders dan</i> mij en mijn Wijf plaats vond (1789, Paape) 17. neen maar om dat ik de waereld <i>nooit anders</i> beschouwd heb <i>dan</i> als een vertwijffelde zieke waaraan geen zalf te strijken is (1789, Paape) 18. Ik had mij een hemelhoogen berg voorgesteld maar ziet ik vond <i>niet anders dan</i> een gewoone duin (1792, Fokke)
Comparatief/ Behalve 6 x dan 1 x als 100% dan 0% als		1. geen wonder dewyl hy telkens nieuwe Spoorloosheden bedreef die <i>niet minder dan</i> strafbaar waren (1756, Kersteman) 2. schoon er <i>niemand</i> mogelyk <i>beter</i> na alle die zaaken geleek <i>als</i> hy (1756, Kersteman) 3. om die daardoor te leeren getrouwlyk openleggen veel nuts tot vermeerdering der kennis van het Algemeen aanbrengt nochtans <i>niets meerder</i> tot bevordering der geleerdheid en uitbreiding van alle Weetenschappen meedewerkt <i>dan</i>

	5 auteurs Kersteman 1 x dan 1 x als Corver 1 x dan Van Alphen 1 x dan Emmery 2 x dan Paape 1 x dan	wanneer verscheide wakkere en met zoodanigen geest bezielde Mannen met zulk een pryswaardig voorneemen zich verëenigen (1772, Van Alphen) 4. en ook wederom dezelve verscheide maalen ten minsten drie of vier maalen van het eene einde tot het andere doch <u>nooit meer dan</u> een nommer daags door leezen (1782, Emmery) 5. daar tog <u>niets noodzaaklyker</u> is <u>dan</u> zig een regt denkbeeld van die beiden te vormen (1782, Emmery) 6. <u>Niemand</u> heeft den Heer Punt <u>beter</u> gekend <u>dan</u> ik (1786, Corver) 7. Bij de omwenteling in 1787 was <u>niemand ongelukkiger dan</u> ik (1789, Paape)

Teksten

1300-1350

- Ruusbroec, Jan van. *Vanden blinckenden steen of het mystieke zoonschap*, ca. 1300-1350
- Yperman, Johan. *Cyurgie*, ca. 1310

1400-1450

- Potter, Dirc. *Mellibeus*, ca. 1415-1428

1450-1500

- Leeu, Gheraert. *Dialogus Creaturarum dat is Twispraec der creaturen*, 1481

1500-1550

- Aurelius, Cornelius. *Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant*, 1517
- Castelein, Matthijs de. *De const van rhetoriken*, 1548

1550-1600

- Coornhert, Dirck Volkertsz. *Zedekunst dat is wellevenskunste*, 1585
- Ghistele, Cornelis van. *Der Griecxser princerssen, ende jonckvrouwen clachtige sendtbrieven, Heroidum epistolae ghenaeamt*, 1559
- Haecht, Godevaert van. *De kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, ca. 1565-1574
- De Heere, Lucas de. *Psalmen Davids na d'Ebreusche waerheit*, 1565
- Hout, Jan van. *Loterijspel*, 1596
- Jacobs, Wouter. *Dagboek Broeder Wouter Jacobsz*, 1572
- Lipsius, Justus. *Twee boecken vande stantvasticheyt*, 1584
- Vaernewyck, Marcus van. *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, ca. 1566-1568.
- Veer, Gerrit de. *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*, 1598
- Vierlingh, Andries. *Tractaet van dyckagie*, ca. 1576-1579

1600-1650

- Bolognino, Guilielmus. *Den Gheestelycken leeuwercker vol godtvruchtighe liedekens ende leyssenen*, 1645
- Van der Borch, Willem. *Brusselschen Blom-hof van Cupido*, 1641
- Bredero, Gerbrand Adriaensz. *Spaanschen Brabander*, 1617
- Breughel, Gerrit Hendricksz. *De tweede vijftigh lustige historien ofte nieuwicheden Johannis Boccatii*, 1644.
- Coster, Samuel. *Korte Verklaring vande Ses Eerste Vertoningen*, 1648.
- De Groot, Hugo. *Der heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt godts-diensticheyt*, 1613
- Harduwijn, Justus de. *Goddelycke wenschen*, 1629
- Heemskerck, Johan van. *Inleijdinghe tot het ontwerp van een Batavische Arcadia*, 1637.
- Hogendorp, Gijsbrecht van. *Treur-spel van de moordt begaen aen Wilhelm by der gratie Gods prince van Oraengien*, 1617
- Hooft, Pieter Cornelisz. *Nederlandsche Historien*, 1642
- Orlers, Jan Jansz. *Beschrijvinge der stad Leyden*, 1614
- Plasse, Cornelis Lodewijcksz vander. *Den drucker tot den leser & Toe-eygeningh aenden leser*, in *G.A. Brederoos Kluchten: Als Vande Koe, Symen sonder Soetigheyd, Den Molenaer Ende den Quacksalver*, 1619
- Vos, Jan. *Aran en Titus of Wraak en weerwraak*, 1641

1650-1700

- Bellemans, Daniel. *Den lieffelycken paradys-vogel*, 1674
- Bellemans, Daniel. *Het citherken van Jezus*, 1675
- Brandt, Geeraardt. *Het leven van Joost van den Vondel*, 1682
- Heinsius, Nicolaas. *Den vermakelyken avonturier*, 1695
- Huygens, Constantijn. *Zee-straet*, 1667
- Rotgans, Lukas. *Wilhem de Derde*, 1698
- Meyer, Lodewijk. *Verloofde koninksbruidt*, 1668
- Montanus, David. *Stemme des gejuys en des heils over 't groote interest van een Christen*, 1684
- Vos, Jan. *Medea*, 1667

1700-1750

- Hoogstraat, David van. *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*, 1700
- Hoogvliet, Arnold. *Abraham, de aartsvader*, 1728
- Huydecoper, Balthazar. *Proeve van taal- en dichtkunde*, 1730
- Kate, Lambert ten. *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 1723
- Langendijk, Pieter. *Het Wederzyds Huwelyksbedrog*, 1714
- Poot, Hubert. *Gedichten. Deel 2*, 1728
- Sewel, Willem. *Nederduytsche spraakkonst*, 1708

1750-1800

- Alphen, D. van. *Levensbericht van Jan Wagenaar*, 1772
- Corver, Maarten. *Tooneel-aantekeningen*, 1786
- Emmery, Willem. *Onderwijs voor kinderen*, 1782
- Fokke, Arend Simonsz. *De moderne Helicon*, 1792.
- Kersteman, Franciscus Lievens. *Zeldzaame levens-gevallen van J.C. Wyerman*, 1756
- Kinker, Johannes. *De Post van den Helicon*, 1788
- Paape, Gerrit. *De verdedigers van Abimelech of Reize door het land der willekeurigen*. 1789
- Winter, Nicolaas Simon van. *De jaargetyden*, 1769

Bijlage 3 – familiebrieven 17^e en 18^e eeuw (*als*)

1. Laag

Man

17e eeuw: 2 auteurs, 4 voorkomens

Lammert Jansen Vermeij, 1666 (30-50, Zuid-Holland)

- In dat quae weer Is mijn rock over boort ghe raect twelck mijn wel knacht maer **beter** den rock **als** Ick
- het Is **beter** een goet verbeit **als** een quae haestichheit

Jacob Dimmenssen, 1665 (<30, Zeeland)

Brief 1

- voorts **niet meer als** groet mij oom Cornelis met moeije met mijn suieter neelcken ende nichte Cornelija met maf r

Brief 2

- voorts **niet meer als** zijt gegroet met moeije ende mafr neelken Nobels ende moeij nelken met de nichten ende mijn & huijsvrouwe ul toegenegen Cosin

18e eeuw: 5 auteurs, 5 voorkomens

Roelof Cornelis, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- verders hebe ik **nit** te schrijven **als** de grotenes an mijn neefes

Jan Andries Velling, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- ik weet **niet meer** te schryven **als** de groetenis van piet

Berlips, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- weet verders **niet meer** te schryven **als** de groetenes aan Hyntje

Jan van Eersbeek, 1788 (<30, Zeeland)

- Weet **Niet meer** te schreyven **als** De Groetenis aan u

Pieter Talleboom, 1781 (<30, ?)

- ik weet **meer als** ik kan schreijfe

Vrouw

17e eeuw: 1 auteur, 1 voorkomen

Marietje Evers, 1672 (30-50, Noord-Holland: overig)

- ick ben bedroeft ghij mijn schrijft dat ghij gebreckt lijnt nae die mael ghij noch 74 gulden hebt iaers **meer** hebt **als** ick ontfangen op het trans poert

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

2. Laag-midden

Man

17e eeuw: 7 auteurs, 7 voorkomens

Rutgert Pranger, 1673 (>50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Aengaende den staet van ons bedruckte vaderlant is godt danck vrij **beter als** voorleeden jaer

Jacob Claasz Livius, 1671 (<30, Noord-Holland: overig)

- en dat ick voor v l **niet meer als** de huijs huer laat an koomen

Frederik Gerritsz Ekel, 1672 (<30, Noord-Holland: overig)

- voorts js mijn schrijven **niet** veel **als** wy wenschen ul met geheel familiejnde bewaringe godts

Jan Klaasz. Kuijper, 1664 (30-50, Noord-Holland: overig)

- voort soo en is mijn schrijuen aen ul **niet** veel sonders **als** dat ick noch onbevraght ben

Pieter Kuitman, 1672 (30-50, Noord-Holland: overig)

- voor tegen woordich **niet** anders te schrijven **als** dat wij eenige moejelijckheit aen ul huijsvrou bemerckt hebben

Adriaan Adriaansen, 1664 (<30, Zeeland)

- die is hijer **slimmer als** een negher

Andries Cornelissen Hackmes, 1664 (>50, Zuid-Holland)

- en hebbe soo en weten wij **niet** anders te doen **als** godt den heer vyerich voor u te bydden dat hy ul wijl bewaren voor alle ongelucken

18e eeuw: 30 auteurs, 47 voorkomens

Christiaan Andriesen, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- verders is dar mijn **geen** deng **liefer** tegenswordeg **als** Een brief van u warde hand
- verders wat onse ladeng angaet en onse Reijse daar weet ik **nit meer** w te schrijwe ken **als** dat wij nabij onse laden oijt hebbe
- verders weed ik nu **nit meer** te schrijwe **als** dat ik wensche u mijn lief Een vrolijk nuweiaar met veel seegen en gesont hijd

Paul(us) Meijnders, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- nauw **niets meer als** de Grootnis an ons Vaders en Moder SuSters En Broers

Jan Lodewijk Franse, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- gij moet hem niet **eer** verwagten **als** in de mandt mart

Jan Dirksen, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- an ders heb ik **niet** te melde **als** vriendelijg de groetenis an ale goed vriend

Jan Abels Vrijborg, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- verders weet ik **niet meer** ten schreyven **als** tegroetenis an al goeien vrinden en bekende en an heyn de kruijyer mit seyn vaader en moeder en an al de jongens

Pieter Blandauw, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- Verders weet UE **niet** veel nuuws te melden **als** de Groetenis aan alle goejen vrinde

Paulus Kras, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- verders tot hede toe **niets** aan uEd te melde **als** alle heemels sege toete wense

Claas Janse Vrijborg, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- wiete uij eedeles op heede **geen** zonders te melden **als** toewensinge

Cornelis Michielsens, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- weet **niets** besonders te melde **als** bekortende met deses Een zo indien als mijndert Neef te huijs mogt weese in dat hij comvituieren mede gebragt heft voor al niet vergeete

Jan Luit, 1780 (<30, Noord-Holland: overig)

- Zonders weet ik **niet** veel te melden **als** de grotenis aan Dirk Dalder en har allen

Arjen Klok, 1780 (<30, Noord-Holland: overig)

- verder weet ik haast **niet** te schryven **als** genagt aan u Edele warde vader En moeder en broeder
- verder Zoo weet ik u **Meer niet** te Schrijven **als** genagt

Jan Edzes, 1780 (30-50, Noord-Holland: overig)

- op dit pas **Niet meer als** den [...] frie magtig God in Genaade bevoolen Naa siel en Lighgam

Laurens Wensel, 1781 (<30, Zuid-Holland)

- verders weet ik **niet meer** de schreijven **als** duijsent maal genagt

Steven de Vries, 1780 (<30, Zuid-Holland)

- daar was de droefheidt nog grooter want de stormwint die hijt daar nog [...] veel **meer** schade gedaan **als** te sinte staasis

Jan de Jong Junior, 1780 (<30, Zuid-Holland)

Brief 1

- Veel Neus Weet ik UE **niet** te melde **Als** alleen Dat Wij voor het teegen Woordige hier niet te klage hebben van de Kouwen maer In teegendeel verveeling Van de Swarer hitte
- hoewel ik voor mijn per Zoon Daer nog Wel heb teegen gekent self nog **beeter als** tege de felle Sneeu Buijden

Brief 2

- veel bij sonder neus weet ik UE **niet** te melde **als** het geene dat ik UE in mijn voorege brief gemelt heb
- veel bij sonder hede weet ik UE **niet** temelde **als** dat Hier veel leugens om gaen
- nieus in het bij sonder weet ik UE **niet** te melde **als** mijn wel stant dat het best is

Jan Antiekus, 1780 (<30, Zuid-Holland)

- verders **niet meer als** duysent maal genagt van mijn Aan UE Waarde broer En zuster

J. de Kooker, 1780 (<30, Zuid-Holland)

- Verders weet ik **niets** te schrijven **Als** den Groetenis aan Alle goede vrienden

Dirk Middendorp, 1777 (30-50, Zuid-Holland)

Brief 1

- niuws en weet ik **niet** teschrijve **als** dat bij moeders de Pappegaaij is gestorve

Brief 2

- Verdere omstandigheede en weet ik **niet** te Schrijve **als** dat de Mogendheede nog malkander niet Verstaan kunne zoo dat den oorlog nog blijft Voort gaan

Cornelis Roelands, 1781 (<30, Zeeland)

- verder weet ik u **niet** veel te schryven **als** dat onse kok hans boekhof weg gelooopen is
- en weet nu **niet meer** te schryven **als** dat gij myn te amterdam niet wagte moet

Nicolaas Bevons, 1781 (<30, Zeeland)

- Moeder ik weet **niet meer** te schreyven **als** De groetenis van myn en Dirk en arjaan aan u

Nicolaas Pietersen, 1780 (<30, Zeeland)

- Verders heb ik **niet** te schreiven **Als** Dat ik hoope drie Weeken naa diet schiep te Vertrekken
- Anders Wet ik **niet als** de vrinelyke groetenes An Alle gode Vriende en gode kenesen

Cornelis Austijn, 1781 (<30, Zeeland)

- dat zal wel **beter** gaan **als** dat gij denk

Rasmus Thiman, (30-50, Zeeland)

Brief 1

- Verders weet ik UEdl **niet** te melden **als** ik wense Dat De heere in mijn Plaads het welk ik ook niet aan tweekfeld bij uw zuld zijn

Brief 2

- verder weet ik uEdl **niets** te melde **als** de groetenis

Anthony Rademakers, 1780 (30-50, Zeeland)

- lieve vrouw weet **niets meer** te schrijven **als** dat ik zoo god mijn het leeven spaard in de maand Januarij wederom na den vaderlande te komen met Capt. Steckman, dus moet gij het huijs **Niet langer** in huuren **als** voor Een Jaar
- lieve vrouw omtrent u een of andere te kunne Zenden kan onmogeliks weesen want er **geen** schip meer vertrek van hier **als** die Amsterdammer

Simon Dirksen, 1780 (<30, Friesland)

Brief 1

- en wete u mijn alder liefste lief **niet meer** te schripen **als** de segen des heren

Brief 2

- en het laden gaet maar slegt an want wy hebbe maar weinnig **meer** in **als** ik u myn lief in myn leste brief schreif

Pieter Pieters Hoop de Jong, 1781 (<30, Friesland)

Brief 1

- Want wy Hebbe nog **niet meer als** de Halve Last
- voor weet ik u **niet** meer te melden **als** Dat Ik Grote verlangs Heb na u

Brief 2

- En weij Hebbe nog **niet meer** in **als** 32 Vaten Zuijk 152 Balen Coffe 600 Huijden 10 Ballen Caukau 1 vat Jindigoo Dit is allen wat wij Geladen Tot nog

Gooijke Bokkes Overberg, 1780 (<30, Friesland)

- verders weet ik **niet meer** te schrijven **als** dat Eer op St Eestatus een swaare storm wind is geweest op Granada

Mathijs Klaasen, 1780 (<30, ?)

- want ik heb wel **Meer als** 20 brieven na huijs geschreeven en geen een weer om gekreegen

Jan Toering, 1780 (<30, ?)

- want ik weet aan **geen** Ander te Schrijven **als** aan Jan van der Plas
- Nu weet ik UE mijn Zeergeliefde vrouw **Niet meer** te schrijven **als** Dat ik van hart en Siel wenst als dat het godt gelieft te behaagen Dat UE Deesen in Een goede Gesont heijt maak ontvangen

Andries Laurens Bink, 1781 (30-50, ?)

- **meer** heb ik nu **niet** om tte schrij **als** wanneer dat gij schrijft geeft de brief niet an het volk maar aan dee Kapetyn

Vrouw

17e eeuw: 5 auteurs, 8 voorkomens

Maartje Nannings, 1665 (<30, Noord-Holland: overig)

Brief 1

- wat aengaet het oorlogh tusschen hollant en engelant is **meer als** alte waer daer sijn in engelant al hondert en twalef schepen opgebrought

Brief 2

- ghij schrijft mijn me niet eens van vl koomessap of ghj wat gewonnen hept of niet om vl gelt ouerte macken kent dat **niet beter** doen **als** aen dirck poulissen boender macker

Brief 3

- doch godes bewringe is veel **grooter als** haer gevaer

Trijntje Jans (2), 1672 (30-50, Noord-Holland: overig)

- **gen meer** op diet et pas **als** den heren bevooren

Anna Pieters van Enkel, 1664 (<30, Zuid-Holland)

- ick kan vl **niet** vel **meer** schrijve **als** dat lijsbet jans nast ons duer doet js

Maartje Jaspers, 1664 (<30, Zuid-Holland)

- voors min lieve man soo en weet ick ul **niet veel meer** te schriuen **als** dat ghi toch soo drie als ghi kent schriuen moet

Josje Elias Verburg, 1664 (<30, Zuid-Holland)

- ick en weet u daer **niet** ueel of teshriuen **als** dat ick ueel heb uit gestaen
- anders en weet ick u min alder lieste kint en min waerde lief **niet** ueel teshriuen **als** dat ick hoop dat godt de heer ons weeder bi malcander sal laten comen

18e eeuw: 4 auteurs, 9 voorkomens

Catharina Elisabeth Nolting-Smit, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- hier **geen** Nieuws te melden **Als** dat ik Moeder Meyer en myn dogtertje allen nog gezond Zyn

Anna Kense-Hopman, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- verder hou ik geen vrintschap met **geen** mens **als** met suster Gerrittyte en haar man
- heb **meer als** gy gehat heeft
- daar ken voor my **niets** over schiete **als** myn dagelykse slytasi

- kan u **geen** nieuws meer melde **als** dat ome yas van al een jaar of 3 van syn vrou af is geweest
- ik kan het U niet meer schryve want de slaap overvalt my nu met **meer als** duysen en duyst maal van my genagt gegroet

Trijntje Jacobs Opdam, 1780 (30-50, Noord-Holland: overig)

- de occasi heeft het my nog wel **meer als** eens gepresenteert
- t is tot dus verre toe of in een **aandere** concept gevallen ben **als** myn geliede susters

Catharina Boekhof-Cahtou, 1780 (<30, Zeeland)

- myn lieve man veele nieuws en weet ik **niet** te schryven **als** datter veel al ziek ben en ook al veel schiellik steerven

3. Hoog-midden

Man

17e eeuw: 33 auteurs, 52 voorkomens

Jan Egbertsz., 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- want het kostelyck waer datter int vatie is en gy met het pont **niet minder** verkoopen **als** 6 a 5 gulden lb aen droo gist winkels

Andries Cornelis Vertolen, 1665 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- toen Ick dit schreef sat Ick en dochte dat Ick **liever** bij u was **als** hier in dit lant

Gerard Wobma, 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- om in tien maenden te betalen waer op ick tegenwoordich noch **niet meer als** 6000 op betaelt en hebben
- vorders **niet als** de gebiedenis aen alle goeden vrienden

Harmanus Coeck, 1672 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- als dat wij hier tegen woordigh **niet** ende hooren **als** van oorlogh soo mette engelsen als met de franssen
- maer anders jsser **geen beter** hoop **als** jnde winter agterom om soo thuijs te comen want binne duer schijnt geen hoop te wesen

Hendrik de Harder, 1671 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- ende alhijer wel wat **langer** zal moeten leggen **als** vertrouwen ende de reijs wat langer duren als meenden niet mer dan dat den Jongen matijs ende de stuerman noch gesondt zijn niet meer dan gegroedt met allen frijenden

Reyer Pietersz Verwer, 1664 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Mijne laesten aen v js geweest van den 15 deser sijnde **niet** anders **als** rapport van mijn gesontheit t doen

Willem vande Velde, 1664 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- **niet meer als** dat ick end u leffe suster u alles sijn toe wensende soo veel als ons eggen
- onse Judich doet u met een soen hantke groete alsoo sij noch ander **niet** veel en kan **als** wat kromtonge

Wolf Schoneveld, 1664 (? , Noord-Holland: Amsterdam)

- tyt de saecken van onse staat en Engelant seer verandert, hebbende de Engelse eerst bedectelyc en daar na met geweld soodanige vyantschap gepleegt, dat **niet als** rapture en openbare oorloog dagelycx te verwachten staet

Everhart Lijcochtsen, 1672 (30-50, Noord-Holland: overig)

- sommige goddloose menschen die **liever** frans **als** prins wesen wilden
- dat de fransche cooninck in **min als** veertich dagen **meer als** veertich steden ende sterckten in eigendom heeft verkregen en soo 't Godt in sijn genade
- datt'er **meer als** Hondert duijsent mannen in 's landts dienst waren, soo waren de staten oock soo radeloos
- **meer als** twintich jaren ismen besich geweest
- in **minder als** acht dagen Tijts
- daar mede **meer als** Tachtentich jaren zijn toegebracht
- sal mijn reis **langer** vallen **als** gedocht hadde

Gerrit Dircksz Dam, 1672 (? , Noord-Holland: overig)

- voorts den toe stant van ons vaderlant Is noch heel slecht als Ick In 2 voor gaende brieven Aen ul breder geschreven hebben doch Is nu bij de burgers wederom **beeter** moet **als** voor deesen geweest Is soo datmen nu noch hoopt het vaderlant In vrijheijt te behoueden

Jan Muessen Ossenweijder, 1664 (>50, Noord-Holland: overig)

- want ghij weet wel dat ik u geseijt hebbe dat ghij daer **niet langer als** 3 a 4 uren sout

Laroy, 1672 (<30, Zuid-Holland)

Brief 1

- alsoo ick voor mijn [...] **meer als** 456 stucken. van achten verlies

Brief 2

- alsoo sij de hollantsche chirurg seer begeere **meer als** andere

Jean de Backer, 1671 (<30, Zeeland)

- **niett meer als** mijn gebiedenisse aen myn moeder en grootemoeder versterre

Jan Willems, 1664 (<30, Zeeland)

- weet vl **niet meer** te schryven **als** van herten gegroet

Louis Dircksz, 1665 (<30, Zeeland)

- voors is mijn schrijvens **niet** veel besonders **als** jck laet v:l: weeten als dat jck schrijver ben geworde

Cornelis Brandt, 1664 (<30, Zeeland)

- dat vertrouwe VE int vaderlant **eerder als** wij hier Sullen weten

Joris Jorissen, 1664 (<30, Zeeland)

- **nijet** anders **als** wens ul taldebeste

Geleijn Verbrugge, 1664 (<30, Zeeland)

- maer ick geloove dat het is **meer** uit oblijgase **als** uijt lijefde

Jasper Dankaarts, 1664 (<30, Zeeland)

- heb oock hier wat **anders** te doen **als** sijn dingen, meesters gaen voor

Jan Lefeber, 1665 (<30, Zeeland)

- hij is **slemmer als** een beest

Abraham Pattijn, 1672 (30-50, Zeeland)

- wandt het is een grooten droenker wandt hy verdrijnckt **meer als** hij winnen can

Bastiaan Elinck, 1664 (30-50, Zeeland)

Brief 1

- maer zijt verseckert dat mijne lijefde **meer als** oijt tot u waerts is

Brief 2

- want ick wenste **lijever** in een maent **als** in twee van hijer te racken

Jacob Theunissen, 1664 (30-50, Zeeland)

- ick laet UL weten als dat het nu wat **beter** met mijn is **als** het was in den laetsten brief aen u geschreven

Jacob van de Velde, 1664 (30-50, Zeeland)

- want Ick sal **meer** verteere **als** onfange

Josias Tielrooij, 1664 (30-50, Zeeland)

- soo en can ick ul nu **niet** senden **als** wat gelt
- en weet ick **niet meer** te schrijven **als** dat ick ul mijn lieve weerde ende boven al beminde huijsvrouwe ende kinderen bevele in de beschermijng

Lambrecht Verbrugge, 1664 (30-50, Zeeland)

- voorts hebbe ick **niet** bijsonders te schrijve **als** dat groote vader ende groote moeder voors meest alle onse vrienden ul veel goedts toe wenschen

Simon Aartsen, 1664 (30-50, Zeeland)

- mocht **lijever** daer van geswegen Aebbe **als** dat Aij mijn soo abusert
- sulcke jongers dije ben **nijet** meer **als** bespijders in Aen Auijs

Pieter Petijt, 1664 (30-50, Zeeland)

Brief 1

- anders ende wet ick u.l. **niet mer** te scriven **als** dat ick de goede godt bidde dat hij u.l. in goede gesontheit ende in voorspoet wilt bewaeren

Brief 2

- gaet anders ende wet ick u.l. **niet** veel te scriven **als** dat ick u.l. mijn bemijnde broeder met u.l. huijs vrouwe seer hertelick groeten

Nicolaas de Zoutte, 1672 (30-50, Zeeland)

- t huijs stijerde,, door welckers duijvels praetije tegen andere gebruckt mij geen goet en heeft aen gebracht maer **meer** schade **als** hij ende sijn cargesoen is waert geweest
- wandt de luden seijden hijer dat ick **meer als** 25000 lb sucker hadde aen uE gesonden
- wesen neemt lijever een goet vrindt mede met uE ende dan uE **meer** sent **als** ick selfs van doenne hebbe can dat vercoopen

Noe Pietersz., 1664 (30-50, Zeeland)

Brief 1

- van april ofte in het laeste voors soo ende weet ick u lieden **niet** veel **meer** te schrijven **als** dat ick u liede mijn seer wel beminde ende alder lieste huijs vrouwe Haelije Heijnderijckx ende de kinderen ende moeder ende susters ende swagers altesamen in de handen vanden almachtijcgen godt beveelen

Brief 2

- **niet meer** te schrijven **als** dat ick u lieden van en sijele seer groete

Brief 3

- voors soo en weet Ick u Lieden **niet meer** te schrijven **als** dat Ick u Lieden mijn Lieve ende wel beminde huijs vrouwe ende Lieve kinderen hondert duijsent goede nacht wense

M. van Hendrecht, 1666 (30-50, Zeeland)

- hier **niets** van inportentie **als** dat wy in toekomende weecke door god ons inde laesten slach merckelk heeft

J.A. Weijers, 1672 (30-50, Zeeland)

- en voors wedt voor des tyt **ni**[...] bysonder te schryven **als** datmen allier in groote soorges js van den oorlooghe

Jan Cornelisz. Bos, 1664 (30-50, ?)

- hoop even wel hier **niet langer als** nogh 10 a 12 weken te blijven

18e eeuw: 28 auteurs, 48 voorkomens

Carsten Smit, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- af te kommen, de zwarte kanten zijn verkogt teegen de Holls. Prijs het is **Beeter zo als** de kanten weer om te bringen

Roelof Roelofs (1), 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- de heele negotie is **niet** anders **als** louter verlies

Gerrit Jacob Harmeyjer, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- verders kan ik van Batavia **niets** Particuluers melden **als** dat zijn HoogE:d:Heid Rieijnier De Klerk is overleeden
- Verders weet ik UWEs: **Niet meer** te melden **als** aangaanden Mijn Broeder Pieter Dezelfen is weeder tuijsgevaaren

Moses van Isaac Preto Henriques, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- ik geloof als dat ik aan uEd Lieden in een Jaar **meer als** 100 brieven heeft gezonden
- ik Kan uEd verzeekeren als dat ik **meer** verteert **als** ik verdient
- wandt onze Zuster moet denken dat L Tante en Oome **meer als** vader is geweest

Isaac de Vijver, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- want hier is voor Lyf en goed te veel ongemak en gevaar, Ia **meer als** de winst is

Laurens Janson, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- nuw heb ik nae mijn gedachten **geen meer** te ferwachten **als** alleen van Wijsmantel die hier noch niet is!

Johan Vogelaar, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- Heeden **Niets Meer** te Melden **Als** de Groetenis

Andries Mulder, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- verders **Niet** voor dit Maal **als** Wilt UE mijn Waarde vrou met onse kindre Duysende maal Groeten

Arnoldus Ten Hoorn junior, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- deze heeren kunnen **niets** anders **als** wel van my getuygen
- zo niet dan zal ik **niets meer** seggen **als** alleen adieu

Benjamin Libregt Leman, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- **niet meer als** een per cent

Christiaan Casper Rumsee, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- wilt hoopen ik daar **better** gelük moct toe hebben **als** het Laaste doen ik Peet Oom was wand dat is dood

Christiaan Hooft, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- voor het overige **Niets** besonders **als** Een minsaame Groetinis

Cornelis Elis, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- UE sal Na alle gedagten **beter** daarvan weten **als** wij
- wetende voor overige UE **Niet** besonders te Melden **als** de groetenis aen de vrienden

G.L.C. Scriba, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- anders weet thans **niets, als** dat UEd: teegen de Heer Banken bij occasie kan zeggen dat de Ballots voor zijn Ed: verkogt hadde op 6 weken

Jan de Groot Janszoon, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Overigens kan UE **niets** naders melden **als** dat ik gezond en welvaarende ben

Jacobus Almers, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- uE moet voor al aan **geen** ander betaallen **als** in 't boekstaat dat yk uwe tehuijs hebbe gelaaten & volgens yk uwe geschreven hebbe

JvC Jur Luijt, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- die sijn op Curacao goed & **meer** geldig **als** hier

Hendrik Pietersen, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- ik kan niet **meer als** uEd: hetgeene te schryven wat dienstig is voor uEd: selfs

Hendrik Pietersz, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Weet uw mijn sielsbeminde **niets** besonders te melden **als** uw in de hande van den albestierend te beveelen

Hendrik Meijer, 1781, (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1

- weynieg off **niet** hebbe verstaan **als** dat onse Geseegende dogter In haer schwanger heyd in gezond heyd voord
- verders VE **Geen** besonders te melden **als** nea VE bevoolen te hebben onder des Heeren dierbaare Prootecktie die Sieg nea VE benevens de kinder en de Heer & my Juffrouw Lourens en alle Goede Vrinde

Brief 2

- verders VE **Geen** besonder te melden **als** na VE benevens de kinder onder de bescherming des Almagteigen bevoolen te hebben

Hermanus Philipsz. Bromet, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- schoon UED mij recommendeert de retouren van coffij **beter** te zijn **als** die van cacau

J.D. Piest, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Verders **niets** sonderling meer te melden hebbende **als** dat schröder aanstaande Jaar na Europa komt

Jan Vogelaar, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- want wij hebben nog **niet meer als** Een Derden van ons Last in
- Veerders Weet ik **Geen** nuiew's Te Schrijven **Als** de Grootenis van Neef
- Heeden **niet** meer Temelden **Als** de Hertelijke Grootenis aan Allen

Pieter Kerkhof, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1

- der kan men selfs de goederen **goetkooper** koopen **als** hier
- den Eene koop man Klatten der nu **meer** in **als** den andere

Brief 2

- anders **geen** Provisje **als** de orlog Contijnuweerd

Claas de Groot, 1780 (30-50, Zuid-Holland)

- ik gevoele merkelyke **meer als** gewoone bystand, werke om niets als voor het heyl van myn lief
- maar Een Fransman heb ik nu gezien een **braaver** man is, **als** ik dagt

Lambertus de Koning, 1780 (30-50, Zuid-Holland)

Brief 1

- verder weete UEdns **niets** te melden **als** dat de Engelse hier alles weg neeme wat zij kunne krijge

Brief 2

- Een getal van 54 Scheepe die daar hadde geleegen **niet meer als** 6 van te regt gekoomen

Johannes de Ring, 1781 (<30, ?)

- Edog ik hebbe het hier bij die lieden namentlijk de Heer Jan Hendk Meijer en desselfs Huijsvrouw hondertmaal **beeter als** bij de Gouverneur in Essequebo ooijt gehad hebbe

Matthijs Hansen (1), 1780 (<30, ?)

Brief 1

- verders heb ik **Niet** te schrijven **als** de groetenis van mijn

Brief 2

- mijn waarde Lief ik ziet uijt UE Brief als dat gij Twee Briefe Naa Bardeaux heeft geschreeven maar ik heb **Niet meer als** de Eene gekreegen dat spijt mijn
- En ik kan **niet** anders oordeele **als** dat gij heeft gelijk
- Dan het is gelijk de spreek woord ok Luijt dat het **Beeter** is Een klijn Heer te zijn **als** Een groot Knegt
- dan gij heeft daar **meer** Kennis van **als** ik
- dan hoop ik dat wij **Beeter** Tijt sal hebbe **als** wij Nu Laast hadde, mijn alderliefste kint verders weet ik **Niet** te schrijven **als** dat ik Een groot verlangst heb om weer Bij u te komme
- dan t spreek woord is dat de Liefde **Meer** trekt **als** Twee Marsijls

Vrouw

17^e eeuw: 7 auteurs, 11 voorkomens

Maritje Jans (1), 1664 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- ick hope en dar gelegenheit comt om te schrijven schrift **liever** 6 brieven **als** een
- u lichham is mijn **meer** wart **als** een schip met gout

Lijntje Pieters, 1672 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- vort js mijn schrijue **niet** veel **als** dat schiep die mayboom van die ensgelman is genoome

Elisabeth Philipse Amelingh, 1664 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- daer ijs de constapel wijjf dije weet **meer** aen de wijjue te geggen **als** ijck

Marretje Philipse, 1665 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- het is **beeter** te vrient **als** te vijant
- maer tis **beeter** dat godt doet **als** qua menschen

Trijntje Cornelis (1), 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- vorders Is mijn schrijvens **nijet** veel besonders **als** dat onse Jan schepmoes op sondagh den 22 maijus gestorven Is

Grietien Jacobs Paal, 1671 (30-50, Noord-Holland: overig)

- nyemandt wet het **beter als** dye

Elisabeth Emerij, 1672 (30-50, Zeeland)

- hier gaet **niet** anders om **als** liegen en bedrigen
- sal **niet** veel van schrijven **als** dat wij nu volkomen van de plantaeijse ben
- dat wij **niemant** van noode sullen hebben **als** godts gunste en segen

18e eeuw: 12 auteurs, 17 voorkomens

Sara Barends-Daal, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- verder wet ik ued **niet** teschryven **als** de groetenis

Lucretia Sluijsken, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- wie was der die onse moeder met raat en daat onderstunde jmers **niemandt als** godt alleen die haar kragt naar kruijs gaf
- en nu heefse **beeter** leeve **als** ojdjt gehadt heeft

Anna Johanna Harmeijs-Floors, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Veel partekaliers kan ik **nit** schryve **als** dat ik het wissiltie wegens die boeken die onse Zoon Gerrit heeft mede genome heb ontvange

Antje Cornelis, 1780 (>50, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1

- wy syn niet **beter als** ons buure

Brief 2

- **niets** verder dient ue **als** dat ik de brief van geheim ook wel heb begrepen

Brief 3

- ik weet **geen** sonders **als** de groetenis van alle vrinde

Meymerigje Buyk-Kleynhens, (1779 (<30, Noord-Holland: overig)

Brief 1

- maar ik dank god dat sy gin want sy wist veel **meer** raad **als** ue

Brief 2

- want ik durf wel seggen dat ik my vader soo oud ik ben nog soo veel traanen **niet** heb sien geeven **als** om dat liefe kint

Anna Elisabeth Schermer-Charje, 1783 (<30, Zuid-Holland)

- denkelyk dat Er **meer** verlies **als** winst te wagte is

Johanna Petronella Ruijs-Maassen, 1779 (30-50, Zuid-Holland)

- godt hier boven zy geloof en gedankt dat gy alle weer in een behouwen haave zyt gekoome nog veel **liever als** u lieve op zoonwys te verliese og lieve kint dat u eens wist

Sietje Staalman, 1779 (30-50, Zuid-Holland)

- Verders weet ik ue mijn waarde lieff **niet meer** te schryv **Als** d Groetenis

Maria Rotteveel-Reichert, 1780 (30-50, Zeeland)

Brief 1

- met weet ik **niet** te schrijven **als** de groetenisse van moey en van piet

Brief 2

- verder weet ik u mijn waarde zoon **niet meer** te melden **Als** Dat Stuurman Udemans en Een schip heeft gekreegen

Johanna Catrina Entink, 1780 (30-50, Gelderland)

- maar het is so weijnig dat bij groote boeren **niet meer als** een scheepel boekwijd van de riem ja bij sommige niet eens gedorst word

Weduwe A.C. Bocquet-Loefsen, 1780 (>50, Gelderland)

- ik weet ue nu **niet meer** te schrijven **als** dat ik ue van ganscher Herten wensche dat de goede God den segen het leven en gesontheit aan ue in sijne gunste wil schenken

Pieterkje Fekkes, 1780 (30-50, Friesland)

- weet UE **niets** nieus **meer** te schriuen **Als** dat ons neef Sioert tierds vriendelijk versoekt so gi een vrient van hem wilt sijn

4. Hoog

Man

17e eeuw: 4 auteurs, 12 voorkomens

Willem Waterdrinker, 1664 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- voorts weet Jck op dit pas **niet meer** teschrijve **als** dat d heer valckenborgh u lieve man noch gesont was

Jacob Zeeman, 1672 (30-50, Noord-Holland: overig)

- t'geschiedt alleen om UE wt een **meer als** broederlijcke liefde nevens mij optewecken
- en wij van haer **niets als** droefheijt en kermen hooren ofte sien
- vandeselve onse broeder hebben wij **geen** nader schrijven gehad, **als** dat van de Caep dat UE hebt gesien
- en nu **niemandt** anders te gemoet sagh **als** de totale ruine van ons geheele vaderlant
- welcke noch **geen** andere stadt **als** woerden heeft ingenomen
- vant welcke weijnich steeden sijn exempt geweest, en ick weet van **geen** andere, **als** Enghujsen en Alcmaer
- sal ick vel toonen **meer als** met woorden dat ick ben Uw broeder getrouw tot den doot

Boudewijn de Witte, 1671 (30-50, Zeeland)

- want hier watt **anders** te doen is met planten riedt **als** andre dingen wij sijn nu beesigh met 50 gemeeten met riedt tebeplanten daer van vertrouwe tseedert twee maenden **meer** houdt hebbe verbrandt **als** d'heele stad van rotterdam
- onbeleefden bock die anders **niet** en weet **als** ouer al op deschuijm telopen

Michiel Heusch sr., 1664 (>50, ?)

- mij Is lief nu **beter** gemoet waert **als** doen eerst tot venetia quaempt

18e eeuw: 21 auteurs, 46 voorkomens

Evert Carel de Jonge, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- Verders **niets meerder als** dat ik UED myn waarde vader & moeder met myn lieve Broers en verdere famielie de zegen des Allerhoogste weder in dit Jaar toewensch
- verders is dezen van myn met **meerder** vreugt en Blydschap geschreeven **als** de vorige
- Het is myn dan zeer lief dat UEDns. God zy dank dien dag heeft mogen beleeven van 1/2 Jaar **meer als** een Agsten van Een Eeuw getrouwd te zyn geweest met dezen moeder

M. Reuvenhagen, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Geeft onse handel thans **niet als** groot verlies

B.C. Ruisch, 1779 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- het verneemen van haar goede overkomst te Patna, kan **niet** anders **als** UWEDl zeer aangenaam geweest zyn
- **niets** is mijn **vreemder** voorgekoomen **als** toen hij mijn in de maand Augustus deses jaars, daar van zijne begeerten te kennen gaf
- zo sal UWEDl daar **niets meer** van schrijven **als** alleen dat den Arak in september laast leeden nog verkogt is
- **Niets** is **mogelijker als** de wijsen waar op die van der Wolden UWEDl bedroogen heeft
- Daniel ziet er wel uit en is bijkans een hoofd **langer als** ik
- dewijl bijkans de helft **duurder** is **als** over twee jaaren
- wat kennen wij **beter** verlangen **als** dat Suster bij Fatsoendelijke Menschen is
- zo weete **niet meerder** daar bij te voegen **als** UWEDl continuatie van gesontheit en in Gods heilige bescherming toegewent te hebben

A. van Heijningen, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Een kelder Met: olijve anchovies &a: die alle maar zeer mediocere: vinde, Een Leydse Caas Niet: **beeter** bevonden **als** de Voorige
- 6 Goede Edog opregte westfaalsche hamme: Gestreeke overal met dick calck Waater daar Na 2 a 3 daagen in de lugt Gehangen om te drooge dan in Een cas gelegd Niet **Grooter als** om de 6 hamme te houden
- alle deese dingen Koome in Mande veel **better** Uyt **als** in vaaten

F. Hogguer, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Wy schrijve nu God Lof 15 Janu. zoo dat dit schip nog een Maand heeft **langer** blyven leggen **als** men zig heeft kunnen voor stellen
- van Ary had ok wel Een brief verwagt dan hy is **Jonger als** ik

Aarnoud Willem van Haaften, 1780 (<30, Zuid-Holland)

- De 2de Genoemde Is nog ongehuywt Maar Is **ouder** van Jaaren **als** Myn beminde

Dirk van der Linden, 1781 (<30, Zuid-Holland)

- dit Eijland is nog **elendiger als** Surinamen

Jacob Willem Erbervelt, 1780 (<30, Zuid-Holland)

Brief 1

- en zelfs toeneemen, dog gelukkig word ik dan **meer als** eender eerste Huyzen alhier, (welke de tans overvloedige commissien niet af kunne) by veele voorgedrage, als waardig om de eerste

Brief 2

- dus kan t my **niet als** aangenaam zyn zulks te verneemen
- en men ziet veele vrouwen van zekere jaaren die weinig **minder als** drie hondert ponden weegen

Cornelis Brooshoofd, 1781 (30-50, Zuid-Holland)

Brief 1

- de setuatie van dit land, is zeer schraal, dor, en mager, en nog **minder als** paramaribo
- heb **meer als** 4 daagen en suite zitten schrijve om myn papieren in gereedheid te brenge die na rottedm moeten

Brief 2

- het is hier **veel frisser, gezonder** lucht, **als** te Paramaribo

Brief 3

- aangaande de situatie van dit ijland is zeer dor, schraal, en nog veel **minder als** paramaribo

Stephanus Henricus Cadenski, 1781 (<30, ?)

Brief 1

- **niet meer als** honden en katten

Brief 2

- leef nu **niet meer als** voor deezen

Hs Hdr Stötzer, 1780 (<30, ?)

- bij allen ongeluk mogte die ogendiener metseker die mij **meer als** 100 maal is angewest om het platagie volk op zijne grond werken te laten
- weder wegtegoyen de heer Boode ben ik **meer als** toeveel lastig gevallen om mij te helpen dan met het eene dan met het andre
- Stange kent de heer Boode **beter als** ik

Izaak Levij de Niem, 1781 (>50, ?)

- hoope als myn God almagtieg voor alle ongeluken behoed een Extra Provitaable Rys gedaan te hebbe **beeter als** ik gedagt hebbe

Jan Lixraaven, 1783 (>50, ?)

- **beeter als** ik gedagt hebbe

Louis Serrurier, 1780 (30-50, ?)

- ik heb 'er veelmaals lekkertjes gesoupeert, veel **lekkerder als** ik 't ooyt hier in dit naare Canton kryge

Arnold Engelbrecht van den Broek, 1781 (<30, ?)

- weet ik uw hoogw: **niets** anders te schrijven, **als** dat 't hier alles in een Zeer goeden tegenstand is

Herman Gossling, 1781 (30-50, ?)

- sodaanig dat sommige, **minder als** de kosten, begeerig syn te Verkoopen
- tans **meer** Schaade **als** Voordeel is
- daar nog met **meerder** Goedt sitte, **als** in myn Groot Huys kann bergen
- Terwyl Jk eere **veel meerder als** Geldt Estimeere
- hy Schyndt dog **meerder** bequaamhyd, **als** Loff te hebben

C.J. Kraijenhof, 1780 (>50, Gelderland)

- en die intriges van losbandigheid, waar aan sij dan **meer als** ooijt blootgesteld zijn

Cornelius Themmen, 1781 (<30, Groningen)

- verder geeft het hier **niets** bijzonders UWE attentij waardig, **als** dat de Provisien slegt, en de courante drooge goederen wel zijn

A.J. van Halm, 1780 (30-50, Noord-Brabant)

- weet **niet meer als** 10 die er geborgen Zijn
- de heemel geeft dat je deese winter **beter** mag passeeren **als** de andere

Wernard van Vloten, 1780 (30-50, Utrecht)

- Zeedert nog **geene** van UWEd ontfangen, **als** wel een Pacquet, door uw aan my te Essequebo g'adresseert

Matthias Luls, 1780 (<30, Utrecht)

- denkende dat veel ligt de kinderen niet veel **beter** lot zoude Erlangen **als** de Vader

Vrouw

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 1 auteur, 1 voorkomen

A.M. de Jong-Beekman, 1781 (30-50, Noord-Brabant)

- dog wij bene wel contant wij kene hier **beter** leeve **als** een Maioor in het vaderland en wij sijn seer welvarend

5. Niet-autograaf

Noord-Holland: Amsterdam

17e eeuw: 12 brieven, 16 voorkomens

Namens Annetje Teunis, 1664

- maer jck heb **meer** Brieffe gestuert **als** willemtie
- **niet** meer op dit pas **als** weest gegroet van mijn ende sus met de kinders
- **niet** meer op dit pas **als** vaert wel

Namens Annickje Jans, 1664

- soo laet ick u l weeten dat ick 3 briefwen van ul ontfanghen heb end ul goeder gesontheit uijt veernamen is mijn en grotte trost om te hoorren dat mijn **niet liever** op der aerden is **als** goede tijdingh van ul
- nu vor dese tijt **niet mer als** west vriendelijck van mijn gegroet

Namens Barbertje Pieters, 1672

- dat het haer **beter** vergaen sal **als** het met het schip de maeijeboom ghegaen is

Namens David Claasz. Swaag, 1664

• **niet** sonders is voor geuallen. **als** dat ons outste mejssie meede ouerleden is
Namens Elisabeth Goskes-Rijnhout, 1672

- want het en Js hijer anders **nijet als** droefheijt dat men hort

Namens Grietje Matijs, 1664

- want gij mijn hardt **beter** kent **als** ick het ul schrijuen sal

Namens Krijtje Mijnemans, 1672

- voorts mijn lijeven soon js mijn schrijvens **nijet** veel besonders **als** dat jck met martines desen brijef schrijefe

Namens Marietje Beens, 1673

- vorders soo weet UL **niet** veel te schrijven **als** dat Juff. margareta Chasteleyn op den 10 Junij
- s' ochtens ter half vyven inden heere Gerust is

Namens Mette Jans, 1672

- vorders Is mijn schrijvens **nijet** veel besonders **als** dat Ick verstaen hebbe dat ul aen stassus aen geweest

Namens Neeltje Jans (2), 1664

- vorders is mijn schiuens **niet** veel besonders **als** dat ick u l weten laet als dat onse klaesien een luchtege ijonge wort

Namens Neeltje Lukas, 1672

- al hadde gij **geen meer als** gij aen u lijf hadde
- nu **niet meer** op dit pas **als** godt den heer ijn genade beuoole

Namens Orseltje Pieters, 1664

- vorts **niet mer als** ick wensch ul mijn liewe man in godts bewaeren

18^e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Noord-Holland: overig

17^e eeuw: 7 brieven, 8 voorkomens

Namens Grietje Melis, 1673

- of de andere **meer** brieve kregen **als** ghij

Namens Jetje Jans, 1672

- woort weet ick ul mijn lieve man **niet meer** te schrijven **als** schrijft mijn wat veel brieve

Namens Maria Jacobs, 1672

- maer soo s de hvis heer ons daer **niet minder als** 70 gylden wil late ver wonen soo en blive wij daer niet in

Namens Magdaleentje Jans, 1672

- wij sijn man en wijf en **niem ant** kan ons schaijde **als** die doot
- nu soo Is mijn schriuens **niet** veel **als** mijn waarde man Ick ver soeck vrinde lick schrift mijn soo ghij noch niet te huis kooomt

Namens Meintje Meinderts, 1672

- **niet merder** op dit pas **als** vaen alle goede vrinden hondert duisent goede nacht

Namens Trijntje Cornelis (2), 1672

- voorts so weet ick ul **niet** veel goets te schrijuen **als** dat wij hier in groote orloogh staen met twee groote koninckrijcke

Namens Wentje Cornelis Akkermans, 1672

- dat het iou soo wel Gaedt Al **beter Als** tuis daer ben wij wel van harten blied om dat wij dat hoore

18^e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Zuid-Holland

17^e eeuw: 5 brieven, 7 voorkomens

Namens Annetje Barens, 1664

- voors soo en weet ick ul **niet** veel **meer** teschreven **als** ick hoop dat wi met gesontheit bi macander salle commen

Namens Annetje Cornelis, 1664

- weet voor dese mael **niet** veel te schrijven **als** Ve te versoecken dat Ve doch geen gelegentheyt laet voorbij gaen om te schrijven want Jck nu noch 10 mael **meer** verlang **als** te voren

Namens Grietje Martens (1), 1664

- anders en weet ick **niet** te schriuen **als** dat ick niet en weet wat het beduit dat ick geen brieven uan u en krigh ende schrift min doch eens

Namens Marietje Teunis, 1667

- en dat dar in got wil vergeuen also ick mijn seluen mijn leuen lanck **niet** anders **als** een eerlick urou gedragen
- ick can van u niet een duijt genieten also al **meer** is beslagen **als** negosie is ghi moet ouer onderd middelen schrive

Namens Tanneke Pieters (1), 1664

- voors soo en is mijn schrievens als noch **niet** veel bij sonders **als** dat ick wel wenste dat ick oock al eenen brief van ul hadde

18^e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Zeeland

17^e eeuw: 5 brieven, 5 voorkomens

Namens Helena Backx, 1672

- ben **beter** hier **als** tus maer daer sterven hier veel

Namens Jeroentje Backer, 1665

- en heeft **niet meer** op dit pas **als** beevele mijn alderliefste man ijnde bewaerringe godts naer siele en lichaen ende verooepe met godt

Namens Liesbeth Esegels, 1664

- voors soo laet ick vl mijn bemende maet weeten dat ick nu **beeter** te passe ben **als** doen ick was doen vl wech ginck

Namens Maaike Cornelis, 1665

- maer van frere ijan en hebben wij tot noch toe **niet** ghehoort **als** dat hij om de west is

Namens Maaike Lievens, 1665

- **geen blijder** mensch waerder inde werelt **als** ijck

18^e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Bijlage 4 – familiebriefen 17^e en 18^e eeuw (*dan*)

1. Laag

Man

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

Vrouw

17e eeuw: 2 auteurs, 2 voorkomens

Jaapje Koerten, 1664 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- nu **geen meer** op dit pas **dan** ick wensche v l mijn seer lieve en goede vriend veel 100 duijzent goede nacht

Anne Gerrits, 1672 (<30, Noord-Holland: overig)

- **geen mer** op het pas **dan** de heer bevolen

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens gevallen

2. Laag-midden

Man

17e eeuw: 5 auteurs, 6 voorkomens

Pieter Germensz, 1661 (<30, Noord-Holland: overig)

- nou hebbe ick **niet** vel **mer** te schrijven **dan** hondert duisen goede nachten

Paulus Pietersz. Schuitenmaker, 1665 (<30, Noord-Holland: overig)

- soo voort **nijet** sonders **dan** van harten geroet en ock al de frende van mijn nen t'wegen

Cornelis Jacobsz Piereers, 1672 (<30, Noord-Holland: overig)

- voorts **niet** sonders **Dan** wenschen u en ons in de bewaringe des alderhoogsten

Pieter Simonsz, 1672 (? , Noord-Holland: overig)

- en u outste dochter marijtie is mede gestorven een wijltijt voor u vrou soo dat ghij van u wijf en kinderen **niemant** int leven hebt **dan** alleen u Ionste dochter Angenietie
- **Niet Meer dan** sijt den heere uwe godt In sijn beschermingh altijd en overal bevolen Amen

Guillaume Beddelo, 1672 (<30, Zeeland)

- **nieet** anders **dan** wensche V.E. altesamen gesontheit

18e eeuw: 1 auteur, 2 voorkomens

Christiaan Ronge, 1781 (<30, Noord-Holland: overig)

- want **geen** zaak is 'er **beter dan** de standvastigheid
- daarom is 'er **geen beter** remedie voor de liefde **dan** de standvastigheid

Vrouw

17e eeuw: 8 auteurs, 9 voorkomens

Trijntje Hendriks-Batens, 1664 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- voorts mijn lieste man heb ick u **niet meer** te schrijven **dan** dat ick u beveel onder de bescherminge desalderhoogste

Maartje Nannings, 1665 (<30, Noord-Holland: overig)

Brief 1

- voor ons is **niet** anders te doen **dan** godt te bidde voor dat hij sijn hij straffende hant gelieft op te houden

Brief 2

- kout water te steken **niet meer dan** van herten gegroet en inde bescherminge desalder hoogst beulen

Trijntje Laurens, 1672 (<30, Noord-Holland: overig)

- **niet meer** op het pas **dan** den heer in genade be volen en van herten gegrot van min

Maartje Laurens, 1664 (<30, Zuid-Holland)

- **niet meer** op dit pas **dan** sijt van harten gegroet

Josje Elias Verburg, 1664 (<30, Zuid-Holland)

- **niet meer** op dit pas **dan** moeder en susters en broeder en al onse uriende die sin noch kloek en si doen u altesamen groeten

Jannetje Jacobs Verbernaer, 1664 (30-50, Zuid-Holland)

- vorder en wet ick **niet** vel **mer** te schrijven **dan** den almoogenden eer bevolen en van harten gegroet

Tanneke Cats, 1672 (<30, Zeeland)

- **nijet meer** op dijt pas **dan** weest van herten gegroet

Neeltje Adriaans, 1664 (?, Friesland)

- hebbe u mijn lijefe man **niet meer** te schrijuen **dan** onse lijefen heer te befelen ende u mem en ick neelke arijans seggen u arijan Jochomsen hondert duijsen goeden nachten amen

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

3. Hoog-midden

Man

17e eeuw: 13 auteurs, 23 voorkomens

Jacobus Walravens, 1664 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- En verlust den tydt niet maer gebrayken dien bij maten want daer **niet kostelycker** noch **aytnemender** is **dan** den tyt dewelcke seer haest voorby gaet

Dirk van Batelaan, 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1

- **niet meer** op dit **dan** godt dan wensche ul inde bescherminge van dien almachtigen d godt

Brief 2

- **niet meer** op dit pas **dan** ul alle wense ick u inde bescherming des alderhoogsten amen

Andries Cornelis Vertolen, 1665 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- Ick en weet **niet** veel **meer** te schrijven **dan** sult het alles in de voorige brieven wel vorstaen

Willem Jacobsz Verlaan, 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- **niet meer dan** sijt den heer in genaede bevoolen amen bit Godt altesaemen met ons om genaede

Hendrik de Harder, 1671 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- ende alhijer wel wat langer zal moeten leggen als vertrouwen ende de reijs wat langer duren als meenden **niet mer dan** dat den Jongen matijs ende de stuerman noch gesondt zijn **niet meer dan** gegroedt met allen frijenden

Cornelis Walravens, 1664 (>50, Noord-Holland: Amsterdam)

- ende hier meede weet ick ul **niet** veel **meer** te schrijven **dan** zyn doch clock ende leersaem jn ul hantwerck

Remmet Pietersz. Heijms, 1665 (<30, Noord-Holland: overig)

- **niet meer dan** ick wensche ul petie susters en broeders veel goede naghten

Pieter Barendsz, 1664 (30-50, Noord-Holland: overig)

Brief 1

- de tijdinge uit het vaderlant voors passeert hier **niet** sonders **dan** vertrouwe in Januarij van hier te gaen
- tot desen **niet** anders **dan** de groetenisse aen de vriende

Brief 2

- voors is hier **niet** sonders **dan** vreesse niet dan oorloch thussen ons en engelant
- daer Jck niet veel lust toe hebbe alsoo wij **niet dan** Tempeesten daer te verwachten hebbe
- disich was tot desen **niet** sonders cosijn **dan** de groetenisse aen de vriende mijn broeders suster en Jan Jansz met pietertien en sijn vader heijndrick hidding en soo voors

Klaas Pietersz. Paus, 1670 (30-50, Zuid-Holland)

- **nijet mer** op dijt pas **dan** sijt defoede godt jn ghenade beuolen

J.A. Weijers, 1672 (30-50, Zeeland)

- maer wij godt danck manckere **niet** anders **dan** botter **niet meer dan** de grottensisse aen ale goede vrenden

Pieter Zwart, 1664 (30-50, Zeeland)

- doch onse herten sijn **harder dan** een dijamant

Lambrecht Verbrugge, 1663-1664 (30-50, Zeeland)

Brief 1

- voor dees tijt hebbe Ick **niet meer** te schrijven **dan** Ick ende u l moeder bevelen u l Inde beschermijng des almogende godts

Brief 2

- **niet** bijsonders te schrijven **dan** weedt als dat de suker tegenwoordich op 9 groot is

Brief 3

- voor dees tijt **niet meer** bijsonders te schrijven **dan** Ick ende ul moeder bevele ul Inde genadijge beschermijn des alder hooghsten met een salijch nijeu jaer

Brief 4

- Can niet bedencken dat ick hem **minder** hebbe ghedaen **dan** al de ander kinderen

Daniel Carsten, 1664 (? , West-Vlaanderen)

- ende weet VL **niets** anders bijsonders te schrijuen **dan** groet mijn moeder

18e eeuw: 7 auteurs, 7 voorkomens

Carsten Smit, 1781 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- En ten Tweeden 't Behouden Arivement van ons Lieve Vader, in Goede Orden, & 't Tweede & Laaste Brief **niet minder dan** 't Eerste

Gerrit Jacob Harmeyer, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- Daar waeren Laast **meer** StuurLuiden **Dan** Matroosen

Hans Jurriaan Klok, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- ick weet UE verders **niets** besonders **dan** de klaagliederen dieick in mijne voorgaande gemeld heeft

Dirk Rijkers, 1781 (30-50, Noord-Holland: overig)

- maar somtys den eene het geluk heeft wanneer men van het convooy somtys komt aff te gerake den Eene **spoediger dan** den andere

Cornelis de Somer, 1781 (<30, Zeeland)

- maar gelooft vrij het mij ook **niet minder** gedagten kost **dan** uwe

Jan Jacob Sluijter, 1781 (30-50, ?)

- mogelijk heb gij het al **beter dan** i[...]

Cornelis Davidsz. Block, 1664 (?,?)

- voors mijn vader ende moeder en is mijn schriuen **niet** veel besonders **dan** ick laet ul weten als dat wij den eersten van de maent november het landt sagen en den 3 waeren wij bij maerte

Vrouw

17e eeuw: 7 auteurs, 8 voorkomens

Neeltje Jacobs, 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- **geen meer** op dit pas **dan** sijt van haerten gegroet en sijt den heer in genaden bevoolen en abram schepmoes en soon is geruist den 22 mej

Trijntje Cornelis (1), 1672 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- vors weet Ick **nijet** veel te schrijven **dan** de droevijge orlogh hijer te water ende te lant de franse leggen voor onse fronttur plase weel met een 20 duijsent man ende hijer Is vandagh tijdjingh gekomen

Elsje Tieden, 1672 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- **niet meer dan** zijt in bescherme des alder hoosten

Lijntje Pieters, 1672 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- soo dat men **niet** en hoore **dan** droeff heijdt

Marretje Philipse, 1665 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- nu **niet meer** op dit pas **dan** sijt den heer in genaden bevoolen

Trijntje, 1673 (30-50, Zeeland)

- voort weet ick **niet** veel **meer** te schrijven **dan** ick hoep dat eer dat daer weer schepe huijt sulle gaen dat ick dan sal beter te moet sal wese als

Sara Kien, 1665 (<30, Zeeland)

Brief 1

- voors soo weet ick UL anders **niet** te schrieven **dan** veel hondert duisent goede nachten van onsen sone west seer gegroet

Brief 2

- voors soo weet ick vl anders **niet** te schrieven **dan** dat het over hacht dagen biddach is ende na den biddach sal onse vloote

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

4. Hoog

Man

17e eeuw: 2 auteurs, 2 voorkomens

Otto Hinlopen, 1672 (30-50, Noord-Holland: overig)

- off sult het selve **beter** bij monde **dan** missive kennen begripen

Boudewijn de Witte, 1671 (30-50, Zeeland)

- **niet meer, dan** mijne groetenisse aen dheer ue vaeder met mevrouw ue moeder en juffrouw margarita De ruijter

18e eeuw: 16 auteurs, 26 voorkomens

Andries Vos, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Nu groed ik uw bisonderlijk en wensch uw **meer** Zegen **dan** mij zelfs

M. Reuvenhagen, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Schoons dat er dan in der tijd **niets waarachtiger** is, **dan** deze waarheid, dat wij alle eens moeten sterven, & dierhalven, de doodsgevallen Een Christen

Cornelis Waen, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- verwagte **niets** anders **dan** een separatie van Bed Tafel & Bywoning

Jean du Bois, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Maar! 't **is niet** anders dan een schyn

Jacob Willem Erbervelt, 1780 (<30, Zuid-Holland)

- Myne nieuwe neef heeft reets **meer dan** eens getoont van gantsch niet ongunstig omtrent my te denken

Bastiaan van Gogh, 1780 (<30, Zuid-Holland)

- op St Pierre zyn **meerder dan** 150 huysen omgespoelt

Cornelis Brooshooft, 1781 (30-50, Zuid-Holland)

- indien het hier aengener Land was, zoude het hier **beeter** weezen, **dan** elders in deeze geweste

Cornelis van Brakel, 1780 (30-50, Zuid-Holland)

- ik geloof haar ed **meerder** denkt, **dan** Zij wel durft uijten

Albertus Delvos, 1781 (30-50, Zuid-Holland)

- blyft verseekert dat **niemant** UW **meer** kan beminne **dan** ik

Anthony Meertens, 1780 (30-50, Zeeland)

- Voor het overige weet ik **niets** anders **dan** mij als altoos te recommanderen in UwEd liefde en tederheijd

C.J. Kraijenhof, 1780 (>50, Gelderland)

- al was het om **geen** andere reden, **dan** alleen om haarEd: te plagen
- heb ik mij bij **niemand** anders **dan** bij UwEd: Moeder konnen informeeren

J.L. Vitriarius, 1780 (<30, Noord-Brabant)

- wanneer wy na de Caribische Eilanden vertrokke gebeurende de geheele rys **niets** merkwaardigs **dan** dat wy veel vliegende vissche zage

A.J. van Halm, 1780 (30-50, Noord-Brabant)

- en by de 500 man zyn **niet meer dan** van den eene 25 en vande andere 20 geborgen

Cornelis van Spall, 1780 (<30, Utrecht)

- dogmen kan zien dat den een **meer** besef heeft **dan** den anderen

Cornelius Themmen, 1781 (<30, Groningen)

- waar toe thans **geen** ander middel is **dan** door briefwisseling

Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje, 1780 (<30, ?)

- ons **meer dan** eens verlustigen mogen in 't oprigten van betaamende dankaltaaren in ons hart
- 't geen mij **meer dan** eens is voorgekomen
- Deeze, als in zich zelve omdraagende 't kenmerk eener **meer dan** natuurlijke kracht
- hier staat hij ingenoomen met zijne boven duizenden genietende voorrechten in **meer dan** een opzicht
- eener **meer dan** natuurlijke kracht
- met een **sterker** zielgezicht **dan** anderen
- die ik mogelijk, ja **meer dan** waarschijnlijk voor 't laatst van mijn haast geëindigd leven
- welker denkbeeld mij **meer dan** eens, en nu op nieuws, als in een afgrond van diepe nedrigheid kan doen zinken
- **Meer dan** eene reden, tederstbeminde ouders!
- dat ik in zommige dingen, **meer dan** gewoon mij van een afgebrooken stijl bedient heb

Vrouw

17e eeuw: 2 auteurs, 3 voorkomens

Elsje Wijbrants, 1664 (>50, Noord-Holland: Amsterdam)

- **niet meer** op det pas **dan** in de bewarenge des alderhogste

Alette van Nes-Van Ravensburg, 1664 (<30, Zuid-Holland)

Brief 1

- **niet meer** mijn lieste lief **dan** sijte godt in genaede beuoele die ick hoop vl gesontheit en behoude reis sal geeue waer voor ick hem altijd sal bidde

Brief 2

- **niet meer** mijn lieftelief **dan** sijt van harten gegroet

18e eeuw: 3 auteurs, 5 voorkomens

Cornelia Quint, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- nu Geliefde ik moet yndigen, de Godt uwer goedertierendhyd doe aan u en alle die u dierbaar syn onbedenkelyk **meer dan** wy kunnen bidden of denken, na al de ryne begeertens uwes harten.

Gerharda Catharina Wirth-Sluijsken, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- js dan de afhankelijkhijt van een broeder **minder dan** die van een suster

Elizabeth Maria Paspoort-Schorer, 1780 (30-50, Zeeland)

- **niets** is my **meer** tot genoegen, **dan** te vernemen, dat het uwelEd. Wel bevalt
- en **geen groter** vermaak kan genieten, **dan** myn evenmensch genoegen te geeven en playsier aan te doen
- en wy malkanderen **nooit** anders zullen kennen, **dan** door onse handtekeningen

5. Niet-autograaf

Noord-Holland: Amsterdam

17e eeuw: 22 brieven, 24 voorkomens

Namens Aaltje Juriaans, 1672

- **niet mer** op pas **dan** sit godt jnde genaden beuolen

Namens Annetie Krijne, 1672

- vorders soo ijs mijn schrijven **nijet** veel [...] besonders **dan** dat o moeder en susters en broeders nogh klock en gesont sijn
- **nijet meer** op dijt pas **dan** den heer ijn genade beuolen

Namens Dorothee Pieters, 1664

- hebbe **niet meer** op dit pas **dan** blijft godt in genade beuolen

Namens Dorothee Pieters, 1664

- **niet meer** op dit pas **dan** blijft de almagtige godt in genade beuolen

Namens Elisabeth Philipse Amelingh, 1661

- **niet meer** op dit pas **dan** blijft godt in genaeden beuolen

Namens Elisabeth Philipse Amelingh, 1661

- **niet meer** op dit Pas dan sijt den heer Almachtigh in genaden beuolen die mij en u geleijde sal en gesont spare

Namens Elisabeth Philipse Amelingh, 1661

- **niet meer** op dit pas **dan** weest den heer in genaden beuolen

Namens Elisabeth Philipse Amelingh, 1661

- **niet meer** op dat pas **dan** sijt godt in genaden beuolen

Namens Elisabeth Philipse Amelingh, 1661

- **nijet mer** op dit pas **dan** sijt godt ijn genaden beuolen

Namens Elisabeth Philipse Amelingh, 1661

- **niet meer** op dat pas **dan** sijt Godt in genaden beuolen

Namens Geertje Karstens, 1672

- vort wet ick u lyeue **niet mer** tee schrieuen **dan** goodt in genade beuolen

Namens Gerrit Arendsz., 1664

- en weet jck ul mijn beminde neef **niet meer** te schrijven **dan** wilt den heer jn goede goede ghesontheit beuolen blijven
- **niet meer** op dit pas **dan** jck

Namens Grietje Martens (2), 1664

- nu **geen meer** op dit pas **dan** ick wensche vl korneelis en tijs veel duijsent goede nacht

Namens Grietje Matijs, 1664

- **niet meer dan** ick ul moeder grietien matijs en al ul susters beuelen ul myn seer lieue zoon Crelis jansen Den alderhooghste in zyn bescherminghe veel 10000 goede nacht

Namens Grietje Matijs, 1664

- en weet mijn zeer lieue man erassemus Durcksen **niet meer** te schry **Dan** ick beveel ul den alderhooghste in zyn bescherminghen veel 10000 goedenacht

Namens Jannetje, 1672

- nv **gen mer** op dyt pas **dan** yck yv bemynde pet ende yv leve moeder vy venchken yv vel hondert dvysent goede nacht

Namens Jannetje Jans, 1672

- en wij ooren anders **niet dan** quadt tidegen en drofheidt vot

Namens Klaartje Alberts, 1672

- **niet meer** op dit pas **dan** den heere jn genaden bevoolen

Namens Lijsbet Jelis, 1664

- **geen meer** op dit pas **dan** ick met onse lieve dochter wenschen v l mijn lieve en seer beminde man veel 100 duijsent goede nacht

Namens Maartje Reijnders, 1664

- **niet meer** op det pas **dan** duijnsesent goede nacht en dagen ijn de bewarenge des alderhogste

Namens Neeltje Jans (2), 1664

- **niet meer** op dit pas **dan** sit godt in genaen beuolen

Namens Siewert Folkersz., 1672

- **mit meer** op het pas **dan** seit den heere beuolen bevelen hondert Duisent goede macht

18e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Noord-Holland: overig

17e eeuw: 6 brieven, 7 voorkomens

Namens Frederick Jansz. Tack, 1672

- **geen meer** op dit pas **dan** sijt van mij ende van u suster hertelyck gegroet

Namens Grietje Melis, 1673

- ick weet ul mijn lijeste man **niet** veel **meer** te scrijve bij dves tijt **dan** veel hondert dvijsent goedenaechte
- **geen meer** op dit pas **dan** sijt godt in genade bevoelen

Namens Keetje Hoosterman, 1672

- **niet meer** op dit pas **dan** sy gegroet van vader ende moeder en boerder en susters en wy beveele ul in de beschemren des alderhoosten die ul altyt wil bewaren tot zalicheyt Amen den 8 september 1672

Namens Meintje Meinderts, 1672

- voort **gheen meer** op het pas **dan** sijt hartelijck gegroet van mij ul huijsvrouw

Namens Wentje Cornelis Akkermans, 1672

- nou **niet mer** op diet pas **dan** die heere in genade beuolen

Namens Wentje Cornelis Akkermans, 1672

- dat gun ons god is ons salich nou **niet meer** op het pas **dan** die heere in genade beuolen

18e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Zuid-Holland

17e eeuw: 10 brieven, 11 voorkomens

Namens Annetje Cornelis, 1664

- wat de sieckte belangt neemt god lof seer af soo dat nu in de voorlede weeck hier **niet meer** sijn geweest **dan** inde 40 dooden

Namens Cornelia van der Burg, 1664

- **niet meer** op dit pas **dan** blijft den [...] almachtijgen godt in veel genade beuolen

Namens Fijtje Krijnse, 1664

- **nijet meer** op dijt pas **dan** den al machtijghen godt beuolen

Namens Grietje Hermens, 1672

- **geen meer** voor desen **dan** syt godt in genade beuolen ende van harten gegroet

Namens Grietje Martens (1), 1664

- **niet meer** op dit pas **dan** moeder en broers en susters en al de urienden sin noch en gesont

Namens Lijsbet Willems, 1664

- wij hebben niet **sekerder dan** de doot

Namens Maartje Jans (2), 1664

- **mijet mer** op dyt pas **dan** alle vryende wenschen u l hondert duijsent goeden nacht en weest den heer jn genaede

Namens Maartje Willems, 1664

- anders **niet** voor deesen **dan** godt beuolen en ick wens u geluck en behouwen reijs dat wij malkander met gesontheyt moogen sien

Namens Madelene Tuenis, 1664

- voors en weet yck ul **niet mer** te schrijven **dan** yck bevelen ul in de hande des heeren
- **niet mer** op dit pas **dan** syt den her beuolen

Namens Maritje Jans (2), 1664

- **niet meer** op dit pas **Dan** ick wens u mijn alder liest man duisent goede nacht en mijn vader en moeder doen mee groete

18e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Zeeland

17e eeuw: 6 brieven, 9 voorkomens

Namens Catelijntje Cornelis, 1665

- voors en weet ick ul **niet** veel te scrijven **dan** dat ick ul brieven ontfangen hebben en van ul gesonheijt verstaen

Namens Elisabeth Jaspers, 1665

- maer veele seggen dat ghy daer **beter** te wege zijt **dan** hier

Namens Janke Molemans, 1664

- voors is mijn schriiven **nijet** velle besonder **dan** godt verlen ul mijn beminde alderliefste man honder duijsen goede goede nachten

Namens Liesbeth Esegels, 1664

- voors soo en is mijn schrievens als noch **niet** bijsonders **dan** dat ick oock wel wenste dat ick oock al eenen brief van vl hadde

Namens Magdalena Tijssen, 1664

- voorst en wet ick u myn lyeff man **nyet meer** te schryv **dan** ick wenschen wel dat een bryf van u myn lyef man adde
- voorst en wet ick u myn lieff man **nyet meer** te schryven **dan** dat u vader en moede die doen ul goede nach seggen
- voor des tyt en wet u myn lieff man **nyet meer** te schryven **dan** blyft hier mede den heer bevolen by myn i madelenken tyssen ul vrouwe tot der doot anno 1664

Namens Maria Vaans, 1664

- daer en is **geen** nieuws **dan** dat de eer vander peere en de van hooeren bewinhebber geworden sijn
- **niet** anders **dan** wenste vl wel eens noch te sijen

18e eeuw: 0 brieven, 0 voorkomens

Bijlage 5 – zakelijke brieven 17^e en 18^e eeuw

1. Laag

Man

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

Vrouw

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

2. Laag-midden

Man

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 2 brieven

Jan Hendrik Blom, 1781 (30-50: Noord-Holland: Amsterdam)

- Van 't Schuyer Werk is **niet anders** tot heeden my bekent **als** handstoffers bye glaase wassers

Jan de Jong, 1781 (<30, Zuid-Holland)

- Van UE goederen hebben **niet meer** verkoft **als** 16 Bossi Zeylmakers Gaarren
- de bossi maekt pesses 96 **geen** van UE goedere **meer** verkoft **als** de barriken die uyt zyn tuys komen

Vrouw

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

3. Hoog-midden

Man

17e eeuw: 17 brieven

Guillaume Henry, 1664 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- U swaeger frans is gereet de menige was hem te senden dan can nu nit syn dan hoopen door hem met godt hulpe noch wat goets uyt te Rechten

Veldhuizen, 1672 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- sulcx ofte dier gelijcken is **niet beter als** aen: schippr te behandigen

Daniel Lestevenon, 1662 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- de resterende 1600. baelen datelijck haer resolutie schrijven, alsoo anders van andere vracht aennemen sult, die v **meer als** f 80 p last presenteren

Hendrik de Harder, 1671 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1:

- **nijet meer dan** van harte gegroet met u E Gansen framijelij als oock men heer Coijemans

Brief 2:

- alsoo ick het goedt **niet hooger** ont fangen hebben **als** in hollant cost

Matthijs ten Broek, 1664 (?, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1:

- Present **niet anders dan** sijt naer groetenisse den Heere in genaden bevolen

Brief 2:

- Vorders aengaende den Engelsen oorloch, daer is nu jegenwoordich **meer** vreesse tot den oorloch **als** hoope van accomodatie en daeromme is de marct ofte prijs van alle Caribese waren geresen

Jan Doncker, 1665 (<30, Zeeland)

- doch winste wel dat ul hier al waert voordies tijt **niet anders** hebbende **als** gegroet

Boudewijn de Witte, 1671 (30-50, Zeeland)

Brief 1:

- **niet anders** weetende aen ued te schrijuen **dan** blijue altijt UEDienstw Et affne Dienaer

Brief 2:

- en het paerd oopen gesneede hebben bevonde dat het hardt aen d'eene sijde slapp was en aen d'ander sijde stijff als meede de maeghe daer jn sij **anders niet** bevonden **als** kooren en gras
- want een paerdt of beest hier coomende te verliesen is **meer als** een rijck man sijn kindt jn neerlandt wandt daer is noch remeedie voor

Jacob Theunissen, 1664 (30-50, Zeeland)

- weet vorders **niet** besonders te schrijuen **als** wensche Ul met Ul familje ende alle de vrienden goeden nacht

Heinrich Rode, 1666 (?, Duitsland)

- off tis hobs ordre en beuel en daer is **geen ander** Reder In **als** hobs

J.V. Ruijven, 1671 (? , ?)

- wat defensie oock in bragt hebbe heef niet moogen help[en] noch **geen** getuijgen sijn ge[h]oort, **als** monsr S[...]oor
- die verclaarde da[t] hij VE **niet anders als** dat acte v[a]nden staat begeerde te sien heeft hoo[ren] segge de condemnatie is 1500 lb

Nicolaas Jacobs, 1664 (? , ?)

- dat se opt laest **anders niet als** Root goet thuijs Brenghen
- **niet meer** op dit pas, **als** Bevele uE inde Protectie des alderHoogsten

Harmanus Ter Beek, 1664 (? , ?)

- ingevalle desuyckeren niet vercoft waeren in Zeelandt gelieft die by ve te ontbieden alsoo vertrouwe tot costij **beter** aende man sal **als** tot Middelh:

Jan, 1664 (? , ?)

- alsoo jck **geen** kans en sagh om met de engelse eerder bij u E. te koomen, **als** op sulcken voet
- daer en hebbe wij **geen** retoer van ontfangen, **als** alleen de hant, van de Generael, dat hijt selve heeft o[nt] fangen

?, 1663 (? , ?)

- vl. man. ende profeet samuel hebben **meer als** 100 sijde baelen Jn. sonder dander stuckgoet

18e eeuw: 15 brieven

Marten Hansen, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- 10 a 20 perct **minder dan** te vooren

H.D. Reijkaart, 1780 (<30, Noord-Holland: Amsterdam)

- want daar zijn andere bankeroeten dan deze, en tog geholpen worden en tot groot avontagie geraken

Johan Bremer, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Wij wenschen **niet meer dan** uwe Gelukkige Aankoomst in het Vaderland

Jan Vos Gijsbertsz., 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- begeere voor mijn moeijte **niets anders dan** UEd. vaderlijke protexie

Christoffel Cappelaar, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- Weete verders niets te melden als dat ik de eer heb te zijn

Gerrit Harmeyer, 1780 (>50, Noord-Holland: Amsterdam)

- daar ik ten eersten om Ver Soek Sent het myn met een Klyne Champan onder gesag Van een goet Mattruos **niet beter als** het eersten Uyt Valt

Jan de Groot Janszoon, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- en hoeveel scheepen daardoor wel verlooren zijn zal UE inde Nieuwspapieren **beeter** gewaar worden **als** men U zoude kunnen schrijven
- Wij Sijn Na lange Van de Rheede geweest te hebben Eyndelik daar wederom gelukkig gearriveerd **zonder** merkelijke Schaade **Als** van tgeene UE reeds gemeld
- Want drooge goederen sijn hier in Overvloed en geen debit hoewel Nunog **beeter Als** geweest is
- dat de scheepen **niet** koomen sullen **Als** met Convoij dat in November eerst Zeijlen soude

J.D. Piest, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

Brief 1

- zeedert dien is **niets** voorgevallen **als** Alleen wy hebben hier vanden 11 passato tot den 22 ditto seer slegte weer gehad

Brief 2

- so is er Gisteren vrij **meerder** vaten Geweest **als** in 3 maanden heeft Plaats Gehad

Cornelis Elis, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- **Niet meer** te melden **als** de groetenis aen UE Dogter Monika en Jantie en mietio en aen alle vrienden en aen Baes Leijps en syn vrouw

Jan Christiaan Eijk, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- bedenken ja wij Kan van droge Goederen en Nate **beeter** Koopen **als** in hollandt
- voordeers is Cofij Zuijker dueer ordienaar Coffij its **beeter als** slegste sort 7 stuijver Per lb

Jan Vos Gijsbertsz., 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- De tijd is thans voor de negotie slegt gestelt, daar is geen verkoop anders als op bodij, & op crediet
- schoon men geld in Cas heb kan men niets te koop krijgen als gemene off ordinaire coffij 7 " stf
- Gistere zijnde den 9e. arrive Capn. Wem. Jacobsz daar mede Ued geeer den van 28 8ber ontfangen waar op **niets** te replicereen vind, **als** alleen mij excus te versoeken over 't senden van de verkoop
- dog tot heeden heb ik **niets** kunnen te koop vinden **als** gemene & gemengde indigo

Jacob Gerhard Dirks, 1780 (30-50, Noord-Holland: overig)

- terwijl hier **geen andere** thee gebruikt word, **als** bohey en groene
- en alsoo in plaats van erop te gewinnen, **niet meer** sal overschieten **als** de inkoop heeft bedraagen
- welke seedert drie a vier maanden **meer als** de helfte is deprecieerd

Pieter Mille, 1780 (30-50, Zeeland)

- de aflaaders willen tot heden **niet meer** geven **als** 3 " deuijten voor de suiiker en vijf voor de coffy
- dat wij zullen hebben 4 deuijten voor de suiiker & voor de coffije en wat **meer als** 8 voor de taback
- sij konnen omtrent wat **meer als** Een alf last laaden
- ik gelooven datt er **geen sleghter** plaatse te vijnden is **als** Statius voor het lossen en laaden

Hendrik Steur, 1770 (30-50, ?)

- Verders weet ik tans **niets** beijsonders **mer** te melden **Als** wens uEd Gods dierbaaren segen en gezondheid

Vrouw

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

4. Hoog

Man

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 3 brieven

A. van Heijningen, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- 300 lb Nog **feinder als** de Duyvehaagel

Gebroeders Mendes, 1780 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- zulks was **niet** doendelyk, **als** met gevaar van 't Leeven te verliezen
- **niet meerder als** Twee vaaten

Cornelius Themmen, 1781 (<30, Groningen)

- een Pakhuisje in 't beste van de stadt weinig **grooter als** UWES binnenkamer

Vrouw

17e eeuw: 0 auteurs, 0 voorkomens

18e eeuw: 1 brief

Geertruyda Westman-Erasmus, 1781 (30-50, Noord-Holland: Amsterdam)

- dat ik maer Vrouw synde absolut myn in deesen **geene verdere** bevoegdheid konde aanmatigen **dan** parhij mij selve wilde accorderen
- niets anders nopens 't informeeren reeds verkogte touwwerk u: sig **niet dan** met de uysterste prostitutie soude hebben kunnen laten Emploieeren